

ELTE
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD

Az „összeilleszkedés”

változatai

Az akkulturációtól
az asszimilációig

A DUNAMELLÉKI ÉS DUNÁNTÚLI ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ
REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK ÉLETRAJZI ADATTÁRA ÉS ÉLETÚTLÉÍRÁSA

MAGYARORSZÁGI EGYETEMI TANÁROK ÉLETRAJZI ADATTÁRA
1848–1944. IV.

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

AZ „ÖSSZEILLESZKEDÉS” VÁLTOZATAI

AZ AKKULTURÁCIÓTÓL AZ ASSZIMILÁCIÓIG

Sorozatszerkesztő:
Kovács I. Gábor

AZ „ÖSSZEILLESZKEDÉS” VÁLTOZATAI

AZ AKKULTURÁCIÓTÓL AZ ASSZIMILÁCIÓIG

A DUNAMELLÉKI ÉS DUNÁNTÚLI ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ
REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK
ÉLETRAJZI ADATTÁRA ÉS ÉLETÚTLEÍRÁSA

MAGYARORSZÁGI EGYETEMI TANÁROK
ÉLETRAJZI ADATTÁRA 1848–1944
IV.

REFORMÁTUS
EGYETEMI TANÁROK

KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD

Jelen kiadvány az NKFIH K128942-es számú kutatása keretében készült.
A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal.

ISBN 978-963-489-532-9
ISBN 978-963-489-533-6 (pdf)
ISSN 0866-3157

© Kovács I. Gábor és Takács Árpád, 2022

ELTE | TáTK

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja
Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra
Kiadói szerkesztő: Majoros Györgyi
Tipográfia: Farkas Milán
Tördelés: Bornemissza Ádám
Borítóterv: Kmotrik Ildikó
Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

TARTALOM

I.

Kovács I. Gábor

Kiindulópontok a magyarországi polgári korszak zsidó származású református egyetemi tanárainak életrajzi adattárához és az adattár elemzéséhez

Alapadatok – értelmezési lehetőségek – célkitűzések	7
A dunamelléki és dunántúli zsidó származású református egyetemi tanárok (1848–1944) regisztere a megkeresztelkedés időrendjében	10
Az adattár címszavai	13
Magyarázatok az adattár címszavaihoz	14
Hivatkozott irodalom	18

II.

Kovács I. Gábor – Takács Árpád
ADATTÁR ÉS ÉLETÚTLEÍRÁS

Polgári kori zsidó származású református egyetemi tanárok (1848–1944) a nyugati országrészből. Dunamelléki és Dunántúli Református Egyházkerület

Rövidítések az adattárban	23
Ballagi Aladár (1853–1928) történész.	25
Fröhlich Izidor (1853–1931) fizikus	40
Fröhlich Pál (1889–1949) fizikus	50
Vámbéry Ármin (1832–1913) orientalista, utazó	61
Vámbéry Rusztem (1872–1948) jogász.	66
Lánczy Gyula (1850–1911) történész	73
Verzár Frigyes (1886–1979) orvos, fiziológus	82
König Gyula (1849–1913) matematikus.	102
Kerékjártó Béla (1898–1946) matematikus	115
Fellner Frigyes (1871–1945) közgazdász	142
Riesz Frigyes (1880–1956) matematikus	155

III.

Kovács I. Gábor

Akkulturáció és asszimiláció.

Az „összeilleszkedés” változatai a zsidó származású
református egyetemi tanárok családjainál

Fogalmi keretek	167
A professzorok családjainak áttéréstörténetei	171
Az áttéréstörténetek dimenziói	202
Hivatkozott irodalom	217

I.
KOVÁCS I. GÁBOR

KIINDULÓPONTOK A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI
KORSZAK ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS
EGYETEMI TANÁRAINAK ÉLETRAJZI ADATTÁRÁHOZ
ÉS AZ ADATTÁR ELEMZÉSÉHEZ

ALAPADATOK – ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEK – CÉLKITŰZÉSEK

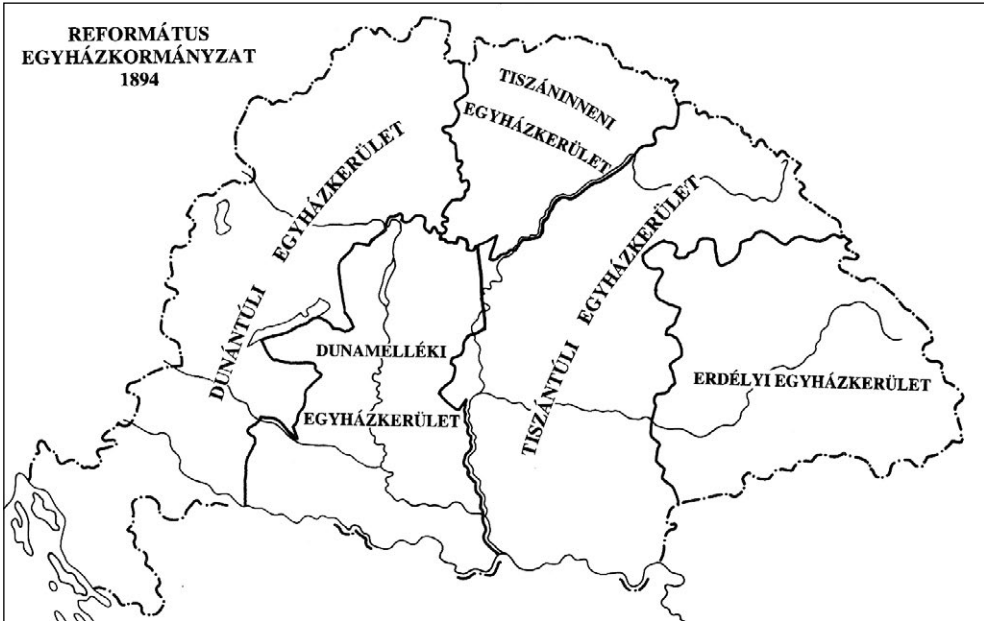
A polgári kori magyarországi tudáselit domináns csoportjainak, az egyetemi tanároknak és a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak társadalmi származásával foglalkozva újabban a református felekezeti-művelődési alakzathoz tartozó, a Dunamelléki és a Dunántúli Református Egyházkerületek területéről származó professzorok kerültek sorra. Itt figyeltünk fel az összeállított családfák egyik jellegzetes atipikus csoportjára. De miért is nevezzük a református alakzat ezen csoportjának családfáit atipikusnak? A felekezeti-művelődési alakzatok fogalmának meghatározásánál abból indultunk ki, hogy a koraujkori konfesszionizációk különböző felekezeti kultúrákat alakítottak ki, s a magyar történelem vallási keretezettségű évszázadaiban ezek a felekezeti kultúrák identitásképző, integráló, a mindennapokat is strukturáló tényezők voltak (KOVÁCS I. G. 2019: 804–812). Eddigi prozopográfiai vizsgálataink során – a tudáselittagok családjait nyolc dédszülőig felderítve – azt találtuk, hogy a református elittagok sok generációra visszamenően abból a református felekezeti-művelődési alakzataból emelkedtek ki, amelyet felekezetenleg endogám házasságok fűztek össze, s amelynek integritását védte a református felekezeti iskolahálózat kizárólagos használata is. Az egyházszervezet folyamatos működése mellett ezen a két tényezőn nyugodott az alakzat folytatólagos rekonstrukciója. Ezt a többgenerációs szocializációs bázist és az iskolahasználatot láttuk a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának professzorainál (KOVÁCS I. G. 2014: 163–183), a tiszáninneri származású református egyetemi tanároknál (KOVÁCS I. G.

– TAKÁCS Á. 2016: 326–337) és a két világháború közötti református akadémikusoknál is (KOVÁCS I. G. – TAKÁCS Á. 2018: 314–324). Azt is megállapíthattuk, hogy a református elittagok családfáinak a konfesszionális endogámia és a református iskolahálózat rendszerszerű használata mellett harmadik jellegzetessége az etnikai magyarok száz százalékot megközelítő aránya volt. Ezekhez a jellemzőkhöz képest nevezük mindhárom vonatkozásban atipikusnak azon református, de zsidó származású professzorok családfáit, amelyekkel most foglalkozunk.

Az ország közepén fekvő, a gyorsan növekvő és modernizálódó fővárost is magában foglaló Dunamelléki Református Egyházkerület területéről jövő 34 református vallású egyetemi tanár közel egynegyede, 8 fő volt zsidó származású. A Dunántúli Református Egyházkerület 20 református professzora közül hárman voltak hasonló eredetűek. Ha együtt kezeljük a két kerület adatait, az összesen 54 főből 11 zsidó származású, ami egyötödös arányt jelent. Ez a magas részarány tehát a központi régióhoz, s benne Budapesthez köthető. Összehasonlításul kiszámoltuk, hogy a másik három egyházkerületből (a Tiszáninenni, a Tiszántúli és az Erdélyi Egyházkerületből), az ország keleti, reformátusabb feléből összesen 110 református egyetemi tanár származott, de közülük csak hárman voltak zsidó eredetűek. Ennek magyarázatául arra is gondolhatnánk, hogy a magasabb, elitértelmiségi körben az izraelita felekezetűek esetleg szívesebben csatlakoztak a fővárosi és a nyugati, modernebb, rugalmasabb kisebbségi reformátussághoz, mint az ország keleti felének hagyományosabb, többségi kálvinistáihoz. Fontosabbnak látszik először megnéznünk, hogy a polgári kor zsidó és zsidó származású egyetemi tanárai milyen számban és arányban jöttek az ország különböző régióiból.

A zsidó és zsidó származású professzorokat számba vevő adattárunk összeállításakor 67 ilyen egyetemi tanárt találtunk (KOVÁCS I. G. 2012: 152–159). Ebben az adattárban azokat tekintettük zsidónak, akik az izraelita vallásban születtek, s ezt megtartották. Zsidó származásúaknak egyrészt azokat vettük, akik izraelitának születtek, de életük során valamikor megkeresztelkedtek. Másrészt azokat, akiknek valamelyik, apai vagy anyai ági két nagyszülője vagy egyik szülője izraelitának született, de ezek a felmenők megkeresztelkedtek, s az egyetemi tanár unoka, illetve fiú már valamelyik keresztény felekezetbe született bele. Az újabban folytatott családtörténeti kutatásaink, „felfedezéseink” szerint a 2012-ben azonosított zsidó és zsidó származású professzorokhoz még 7 főt kell hozzászámolni. Az így összesen 74 zsidó vagy zsidó származású professzor csaknem háromnegyed része, 53 fő az ország nyugati feléből származott: a Dunántúl nyugati részéből 17 fő, a fel-dunai térségből 9 fő (a kettő együtt nagyjából egyezik a Dunántúli Egyházkerület területével), Budapestről 16 fő, a Dunamellék egyéb területeiről, a Duna keleti és nyugati oldaláról 11 fő jött. Az ország keleti feléből, Erdélyből, illetve az északkeleti megyékből (Tiszáninnen) 3–3 fő, a Tiszától keletre lévő, zömében a Szentese–Békéscsaba vonaltól délre eső területekről pedig 15 fő származott. Tehát az ország nyugati feléből jövő összesen 53 zsidó és zsidó származású professzornak 20,7 százaléka lett

református (ötvenháromból tizenegy), az ország keleti feléből származó összesen 21 zsidó eredetűnek pedig 14 százaléka (huszonegyből három).

Forrás: BALOGH M. – GERGELY J. 1996: 278.

Ennél az eltérő aránynál döntőbb különbség a két országrész között az összes zsidó eredetű egyetemi tanár számában volt. A két országrész választóvonalának – a fentebbi részletezések szerint – a Tisza folyót tekintjük a dunai torkolattól észak felé, nagyjából Kisköréig. A választóvonal ezután kis nyugati eltolódással a Tiszáninneni Egyházkerület nyugati szélén haladva Liptó és Szepes megye között éri el az országhatárt. A vonal két, közel egyenlő részre osztja az országot. A nyugati országrész lényegében megegyezik a Dunántúli és a Dunamelléki Egyházkerület együttes területével, a keleti országrész pedig a Tiszáninneni, a Tiszántúli és az Erdélyi Egyházkerületek területével. Az így meghatározott nyugati országrészből tehát 53, a keleti országrészből pedig 21 zsidó eredetű egyetemi tanár származott. Az 53 és a 21 közötti két és félszeres különbség nagyon jelentősnek tekinthető, kiváltképpen akkor, ha tudjuk, hogy az ország körülírt nyugati, illetve keleti felében az izraelita felekezethez tartozók abszolút száma a századfordulóig a népszámlálás szerint csaknem megegyezett. A két országrészből származó zsidó eredetű professzoroknak ezt a számbeli aránytalanságát magyarázhatjuk általában az országrészek különböző fejlettségével vagy közvetlenebbül a két országrész zsidóságának eltérő iskolázottságával is. Az utóbbi magyarázó tényező viszont csak egyik eleme, része egy nagyobb összefüggésrendszernek, egy komplex társadalomtörténeti és kultúrtörténeti jelenségnek, a magyarországi zsidóság integráltságának, s mutatója az integráltság fokának. Így

a zsidóság integráltságának, az integráltság területi különbségeinek igen erős mutatójaként foghatjuk fel azt is, hogy a magasértelmiségi, tudáselit pozíciót jelentő egyetemi tanári státuszba az ország nyugati felében élő zsidó népességből csaknem két és félszer annyian emelkedtek ki, mint az ország keleti felében élő hasonló létszámú zsidóság köréből. Élhetünk ugyanis azzal a feltételezéssel, hogy a zsidó eredetű tudáselittagok számaránya egy-egy régióban/ország részben nem véletlenszerű, hanem befolyásolja a mögötte álló meritési bázis, az akkulturációs pályán mozgó zsidóság integráltságának módja és mértéke.

A továbbiakban az ország nyugati feléből jövő zsidó eredetű egyetemi tanároknak azzal a 11 fős csoportjával, illetve azzal a 9 családdal fogunk foglalkozni, amelyekben az egyetemi tanár, a szülei vagy a nagyszülei az akkulturáció útján eljutottak a felekezetváltásig, s reformátusként keresztkeltek meg. A családfák prezentálásánál keressük az adaptáció azonosítható külső jeleit, a hagyományos zsidó közösségtől való elszakadás mozzanatait, az akkulturációs utak változatait, s ahol lehetőség adódik, próbálunk következtetni a motiváló és a kényszerítő tényezőkre. Leginkább a teljes asszimilációra, a strukturális beolvadás döntő mozzanatának tartott felekezetváltásra, a zsidó identitás legbelső magját jelentő felekezeti kötődés radikális elszakítására és a választott református felekezethez, a református felekezeti-művelődési alakzathoz való illeszkedés módjára, mélységére, intenzitására és tartósságára vagyunk kíváncsiak.

A 11 egyetemi tanár 9 családját abban a kronológiai sorrendben mutatjuk be, ahogyan családjuk megkeresztelkedett. Ez egy esetben a nagyszülőket, öt esetben a szülőt vagy szülőket jelentette. A professzorok közül öten maguk tértek át a református vallásra.

A DUNAMELLÉKI ÉS DUNÁNTÚLI ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK (1848–1944) REGISZTERE A MEGKERESZTELKEDÉS IDŐRENDJÉBEN

1

Ballagi Aladár

történész

(Kecskemét, 1853 – Bp., 1928)

Az újkori egyetemes történelem tanára a Budapesti Tudományegyetemen 1883. aug. 20-tól.

Apja, Ballagi Mór 1843-ban keresztkeltek meg Németországban.

2

Fröhlich Izidor

fizikus

(Pest, 1853 – Bp., 1931)

Az elméleti természettan tanára a Budapesti Tudományegyetemen 1885. márc. 10-től. Mindkét szülője 1851-ben keresztelkedett meg Pesten.

3

Fröhlich Pál

fizikus

(Torzsa, Bács-Bodrog megye, 1889 – Szeged, 1949)

A kísérleti természettan tanára a Szegedi Tudományegyetemen 1924. szept. 9-től. Apai nagyszülei 1851-ben keresztelkedtek meg Pesten.

4

Vámbéry Ármin (Wamberger Hermann)

orientalista, utazó

(Pozsonyszentgyörgy, 1832 – Bp., 1913)

A keleti nyelvek tanára a Budapesti Tudományegyetemen 1868. ápr. 4-től. 1864-ben tért át a református vallásra Pesten.

5

Vámbéry Ruzstem

jogász

(Pest, 1872 – New York, 1948)

A kriminológia tanára a Budapesti Tudományegyetemen 1919. jan. 22-től. Apja tért át a református vallásra 1864-ben Pesten.

6

Lánczi Gyula (1861-ig Lazarsfeld)

történész

(Pest, 1850 – Bp., 1911)

Az egyetemes történelem tanára a Kolozsvári Tudományegyetemen 1886. dec. 22-től, majd 1891. júl. 30-tól a Budapesti Tudományegyetemen. 1866-ban keresztelkedett meg (nem tudjuk, hol).

7

Verzár Frigyes (1904. szept. 1-ig Weisz)

orvos, fiziológus

(Budapest, 1886 – Arlesheim, Svájc, 1979)

Az általános kór- és gyógytan tanára a Debreceni Tudományegyetemen 1918. szept. 18-tól, majd 1924. márc. 22-től ugyanott az élettan tanára, 1930-tól pedig a Bázeli Egyetem élettantanára.

Apja keresztelkedett meg 1879 k., valószínűleg Württembergben.

8

Kőnig Gyula

matematikus

(Győr, 1849 – Bp., 1913)

A matematika tanára a Budapesti Műegyetemen 1874. nov. 28-tól. 1889-ben feleségével együtt Budapesten keresztelkedett meg.

9

Kerékjártó Béla (1937. dec. 10-ig Kerékgyártó)

matematikus

(Bp., 1898 – Mátraháza, 1946)

A geometria és általános geometria tanára 1925. nov. 30-tól a Szegedi Tudományegyetemen, majd 1938. júl. 28-tól a Budapesti Tudományegyetemen.

Anyja keresztelkedett meg 1894-ben Budapesten.

10

Fellner Frigyes

közgazdász

(Pest, 1874 – Mauthausen, 1945)

A közgazdaságpolitika és pénzügytan tanára a Budapesti Tudományegyetemi Közgazdasági Karon 1919. dec. 30-tól.

1903-ban keresztelkedett meg Budapesten.

11

Riesz Frigyes

matematikus

(Győr, 1880 – Bp., 1956)

A felsőbb mennyiségtan tanára 1912. ápr. 6-tól a Kolozsvári Tudományegyetemen, majd Szegeden, 1945. nov. 1-től pedig a Budapesti Tudományegyetemen.

1906-ban keresztelkedett meg.

Az egyetemi tanárok életrajzi adattárát a következő címszavak rendjében közöljük.

AZ ADATTÁR CÍMSZAVAI

NÉV (NÉVVÁLTOZTATÁS)

hivatás

(Szül. hely és időpont – Elhalálozás helye és időpontja; hol nyugszik.)

APAI ÁG

Nemesség:

Apja:

Apai nagyapja:

Apai nagyanyja:

Apai dédapa I.:

Apai dédanya I.:

Apai dédapa II.:

Apai dédanya II.:

ANYAI ÁG

Anyja:

Anyai nagyapja:

Anyai nagyanyja:

Anyai dédapa I.:

Anyai dédanya I.:

Anyai dédapa II.:

Anyai dédanya II.:

SAJÁT CSALÁD

Testvére(i):

Felesége(i):

Gyermeke(i):

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása:

Középiskola:

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:

Oklevél:

Nyelvismeret:

Tudományos fokozatok:

Nyilvános rendkívüli egy. tanár:

Nyilvános rendes egy. tanár:

Egyetemi tisztségek:

Nyugdíj:

MTA-tagság:

Díszdoktor:

Tudományos, művészeti társulat, egyesület:

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.:

Szerkesztőségi tagság:

Közéleti társaság, szerep:

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek:

Állami testületek, tanácsok:

Politikai szerep:

Kitüntetés(ek):

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekelttség:

ÉLETÚT

FORRÁSOK

IRODALOM

MAGYARÁZATOK AZ ADATTÁR CÍMSZAVAIHOZ

Adattárunk szerkezetének kialakításakor a korábbi adattári köteteink konstrukciójából indultunk ki. Így több korábbi eligazító passzust változatlanul is megismételhetünk. Ugyanakkor alakítottunk is a címszavak rendjén, s az egyes címszavaknál a megemlí- tendő adatok tartományát igyekeztünk hozzáigazítani mostani vizsgálatunk speciális célkitűzéséhez, az *akkulturáció* és az *asszimiláció* folyamatainak feltárásához.

A családfa felépítésénél kiemeléssel hívjuk fel a figyelmet először az *apai ág*, majd az *anyai ág* elemeire. Az apai ágnál az apát az apai nagyapa, s utána az apai nagyanya kö- veti. Ezután következnek az apai nagyapa szülei: apai dédapa I., illetve dédanya I. meg- nevezéssel. Az apai ágat az apai nagyanya szülei zárják: apai dédapa II. és apai dédanya II. Az apai ágat hasonló elrendezéssel követi az anyai ág. Tudnunk kell azonban, hogy a családok izraelita ágainál pontosabb anyakönyvi adatokat Magyarországon, néhány nagyobb várost kivéve, csak az 1840. évi 29. törvénycikk után találhatunk, sőt az izrae- lita felekezet anyakönyvezése csak az 1850-es években, az abszolutizmus idején vált

általánossá. A kutatást az is megnehezítette, hogy a vészkorszak idején, s utána is sok izraelita anyakönyv megsemmisült vagy elkallódott. Az ideálisan teljes adatsorhoz képest ezért is vannak hiányok a családfákon.

Az összes felmenő családtag leírása értelemszerűen a családtag nevével, esetleges névváltoztatásával kezdődik. A névváltoztatás pontos datálása nagyon fontos az akkulturáció folyamata szempontjából. A név után zárójelben a felekezeti hovatartozás következik, az esetleges vallásváltoztatás lehetőleg helyhez és időponthoz kötésével. Néhány esetben az „illeszkedés” körülményeinek fontos jellemzője lehet a keresztszülők/tanúk megnevezése is. Ezt követi a születés helye. A helynevek esetleges változatai mellett mindig szerepelnie kell a történeti Magyarország 1913-as helységnévtárában szereplő megnevezésnek az akkori közigazgatási rendszer szerinti megyebesorolásával. (A megyéhez tartozást egy-egy szócikk esetében csak a helységnév első előfordulásánál tüntetjük fel.) Ezután jön a születési időpont év, hó, nap pontossággal. (Bizonytalanság esetén k. = körül kiegészítéssel.) Kötőjel után következik az elhalálozás helye, ideje a születéshez hasonló módon. A házasságkötést – lehetőleg helynévvel, dátummal – mindig a feleségeknél adjuk meg. Tudjuk, hogy a házasságoknak is fontos szerepük lehetett az „összeilleszkedés” szempontjából. Férfiak esetében az alapadatokat a társadalmi státusz/foglalkozás rövid megnevezése követi. Ha vannak adataink, akkor lényegre törő tömörséggel ismertetjük az életpályát is. Ebben fontos kitérnünk az esetleges közép- és felsőfokú iskolázással kapcsolatos adatokra az iskolai intézmények azonosítható megnevezésével, hiszen ennek meghatározó szerepe lehet az akkulturáció folyamatában. Fontos lehet a politikai aktivitás, az 1848/49-es szerepvállalás, az egyházi, egyháztársadalmi pozíciók és az egyházas szervezetekben való részvétel. Ha a felmenők testvéreit sikerült felderíteni, akkor ezt az apa, anya, nagypapa stb. címszaván belül releváns adataikkal közöljük úgy, hogy a testvéreket születési sorrend szerint megszámozzuk.

A felmenők után következik az egyetemi tanár *saját családja*: testvére(i), felesége(i), gyermeke(i). Ezeknek a soroknak a felépítése a felmenő családtagokéhoz hasonló. Változtatlanul nagy figyelmet fordítunk a felekezeti hovatartozásra, hiszen például a feleség és szülei felekezete, de még a gyerekek házastársainak felekezete is mutatója lehet a református felekezeti-művelődési alakzathoz való illeszkedés tartósságának.

A saját család blokkja után következnek az egyetemi tanár *személyes adatai*. Ezt a *valási* hovatartozással nyitjuk. Ha maga a professzor keresztelkedett meg, akkor itt leírunk mindent, amit az anyakönyvből az áttérésről megtudtunk. A következő adat a professzor *középfokú iskolázására* vonatkozik. Az életrajzi lexikonok néha kevés figyelmet fordítanak erre, pedig a művelődési mintázatok kialakításában komoly szerepet játszhat ez az időszak. Adott esetben ez jelenthette a belépést a keresztény kultúrkörbe.

A felsőfokú iskolázásnál, a tudástőke felhalmozásának következő lépcsőfokánál megkülönböztetjük a hazai és a külföldi tanulmányokat. Ezeket külön-külön időrendbe szedve közöljük, így a felsőfokú képzés időbeli folyamatát a két adatsor egymásra vetítése adhatja meg.

A külföldi tanulmányutaknál, ösztöndíjaknál igyekeztünk pontosan felderíteni az intézményeket, az időpontokat s a pénzügyi forrásokat. Ennek az időszaknak, a külföldi tudás- és tapasztalatszerzésnek jelentősége lehet az alakzatok formálódásában is. Nem sikerült ugyan egyenletesen felderíteni, mégis igyekeztünk rögzíteni a hazai és a külföldi mesterek nevét is (ezeket az *életút* címszónál említjük).

A nyelvismereti adatsor sem lehet teljes, s nem is tudhatunk megbízhatóan különbséget tenni a nyelvismeret fokozatai között, mégis közöljük, amit megtudhattunk, mert ez is jelezheti, hogy ki milyen nyelvű, karakterű kultúrában, tudományosságban mozoghatott a magyaron kívül.

A tudományos fokozatok megszerzése nem kizárólagosan, de 1867 után fokozatosan egyre inkább előfeltétele lett az egyetemi tanári pozíciónak. Az egyetemi doktorálás után az egyetemi magántanári habilitáció volt a legfontosabb. A magántanári habilitációk pontos időpontjánál kétféle dátum fordulhat elő: az egyetemi döntés, illetve a miniszteri megerősítés napja. Mi az utóbbit igyekeztünk kideríteni és rögzíteni. Ennél a címszónál tüntettük fel, ha egy, a tudományban érdemeket szerzett idősebb magántanárt nyilvános rendkívüli vagy nyilvános rendes tanári címmel tüntettek ki. Ez tehát csak cím volt, ami nem járt egyetemi tanári státusszal. (Erről a különbségről az adott korszakban, de néha mai lexikonokban s a közbeszédben is megfeledeznek.)

Az egyetemi tanári pozícióba kerülésről tudnunk kell, hogy annak formális szentesítője a királyi, illetve a kormányzói kinevezés volt. A pozíció betöltésének kezdőpontjaként ezért mindig ez a dátum szerepel a kinevezésben megadott pontos tanszékmegjelöléssel. Ha a tanszék tárgyköre változott, akkor ehhez mindig új legfelsőbb döntés kellett. A kinevezés, kiválasztás eljárásrendje egyébként azzal kezdődött, hogy az egyetemi testületek bizottságokat küldtek ki a megüresedett tanszékek betöltésével, új tanszékek szervezésével vagy a régiek átalakításával kapcsolatban, majd a bizottság előterjesztése alapján alakították ki álláspontjukat. A bizottságokban, a kari testületben s az egyetemi tanácsban is lehetőség volt a többségi álláspont mellett különvélemény megfogalmazására is. A tanszékek betöltésének két alapváltozata volt. Ha egyértelműen eldönthető volt, hogy az adott területen ki a legmegfelelőbb az országban, akkor meghívhattak egy meghatározott személyt. A másik megoldás a pályázat kiírása volt. Pályázat esetén általában hármas jelölés lehetett. Az első, a második és a harmadik helyen is jelölhettek több olyan pályázót, akit a tanári kar alkalmasnak minősített az adott katedra betöltésére. A professzorok jelölésének joga az egyetemi autonómia sarokpontja volt. Rangsorolt jelölésüket felküldték a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki aztán saját döntését a király, illetve 1920 után a kormányzó elé terjesztette. A miniszter a felküldött rangsort általában figyelembe vette, de elvileg lehetősége volt a második vagy a harmadik helyen jelöltek közül is választani. Sőt ritka esetekben a különvéleményekre is támaszkodhatott. Ha egészen rendkívüli módon ezen is túllépett, az mindig komoly konfliktust eredményezett az egyetemi testületekkel. A professzori kinevezéseket ezután írta alá a király, 1920 után pedig a kormányzó. Nekik is volt ugyan

mérlegelési lehetőségük, de ezzel csak egészen kivételes esetben éltek. Miután a királyi, illetve a kormányzói kinevezés megjelent az akkori hivatalos közlönyben, a kinevezett tanárnak egy hónapon belül le kellett tennie az egyetemi tanács előtt a hivatalos egyetemi tanári esküt, s alá kellett írnia az eskü okmányát. Ezzel vált teljessé a kinevezési procedúra.

Ennek az egész ügymenetnek a minél pontosabb felderítésére törekedtünk az egyetemi levéltárak, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratanyagai segítségével. A szövegek körültekintő elemzése lehetőséget adott arra, hogy megállapítsuk a zsidó származás esetleges nyílt vagy kódolt tematizálását, s ennek szerepét a személyi döntésekben. Kiderülhet így, milyen eredményes volt az „összeilleszkedés”, sikeres volt-e az asszimiláció. Mindezt természetesen már az életútleírásokban igyekszünk bemutatni. A nyilvános rendkívüli és a nyilvános rendes egyetemi tanári státusz jogállása egyébként csak a fizetési fokozat szempontjából különbözött, de az egyetemi életben a jogaik azonosak voltak. Alapjában véve a fiatalabb évjáráthoz tartozókat nevezték ki először nyilvános rendkívüli egyetemi tanárnak.

Az egyetemi tisztségekre, a dékáni és a rektori megbízatásra évenként az egyetemi testületek választottak jelölteket a professzorok közül, egyetemenként meghatározott szisztéma (a karok sorrendje, a tanárok rangidőssége) szerint. A kialakult rendszertől való eltérés oka lehetett betegség vagy más személyes körülmény, esetleg a tanárok közötti konfliktus. A prodekánság és prorektorság alapesetben a rektori, illetve dékáni megbízatás után a következő tanévben volt.

A nyugdíjazás, az egyetemi tanári pálya lezárásának időpontja sokáig nem volt egyértelműen szabályozva. Korányi Frigyes, a jeles budapesti belgyógyász professzor 1908-ban még 81 évesen kérte nyugdíjazását. Ezt követően a minisztérium 70 évben határozta meg a felső korhatárt. Az egyetemi testületek támogatásával a minisztérium ezután még megadhatott egy vagy két jutalomévet, de ez a két világháború közötti időszak nehezebb költségvetési viszonyai között egyre ritkábban fordult elő. A felső nyugdíjkorhatár előtt elhunytak esetében a nyugdíj címszó természetesen hiányzik.

A társulati, társasági, egyesületi tagságokat, amelyek a tudományos életben való pozicionálás, s a networkök alakulása és dokumentálása szempontjából is fontosak, három csoportra tagoltuk. Külön vettük számba a hazai tudományos és művészeti társulatokat, egyesületeket, s ettől elkülönítve a külföldi és nemzetközi tudományos társaságokat. Utóbbi jelezhetette az adott professzor tudományos rangját, nemzetközi presztízsét. Itt tüntettük fel a nemzetközi tudományos konferenciák pozícióit is. Megint más kategóriát jelent a közéleti társaságban való részvétel és a közéleti szerepvállalás.

Az egyházi tisztségeket, az egyházas szervezetekben való tagságot külön címszó alatt soroljuk fel. Ezek a világi pályán mozgó professzorok esetében is fontos mutatói lehetnek a felekezeti-művelődési tömbhöz való kötődés erejének. A tisztségek felsorolásánál a református egyházkormányzati szinteknek megfelelően a gyülekezetektől kezdve az egyházmegyei, majd egyházkerületi szinteken át a zsinati, illetve a konventi funkcióig

haladtunk. Mindegyik kategóriánál törekedtünk a tagságok datálására, de ez nem mindig járt sikerrel.

Gondosan gyűjtöttük a hivatalos *állami testületekben*, a minisztériumok mellett létrehozott szakértő *tanácsokban* betöltött tagságokat, amelyek egyrészt tudományos kompetenciákon alapultak, másrészt az államszervezet bizalmát és a professzorok együttműködési készségét bizonyíthatták.

A politikai szerepet azoknál, akik ilyet vállaltak, külön sorban tüntettük fel, akkor is, ha esetleg az életút leírásánál szintén említjük.

Összegyűjtöttük, s igyekeztünk datálni a hazai és a külföldi tudományos, közéleti, katonai, állami és civil *kitüntetések*et, *elismeréseket*.

A jövedelemre, vagyona, gazdasági érdekeltségre vonatkozó adataink nem tekinthetők teljesnek, de így, töredékesen is fontosnak tartottuk megőrizni ezeket az információkat.

Az életút címszavánál arra törekedtünk, hogy minél részletesebben dokumentáljuk az egész életpályát, beleértve valamennyi betöltött álláshelyet, a párhuzamosan végzett tevékenységeket. Akiket érintett, ott gondot fordítottunk a világháborús részvétel dokumentálására. Ha volt róla adatunk, akkor bemutattuk az egyetemi tanári kinevezéssel kapcsolatos procedúra fontosabb mozzanatait (meghívás, pályázat, rangsorolás stb.), s az esetleges konfliktusokat. Ennél a címszónál alapvetően kronológiailag haladtunk, de ezen belül igyekeztünk kisebb-nagyobb tematikai blokkok szerint is építkezni. Gyakran előfordul az adattár egyéb címszavainál már közölt tények ismétlése abból a célból, hogy az életút olvasója a kronológiai fonál mentén haladva megérthesse a pálya egyes szakaszainak viszonylatait, s összességében teljes pályaképet kaphasson.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Adattár. Budapest.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2014): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2016): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 10. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2018): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben. I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzathoz tartozók ősfői*. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 11. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

KOVÁCS I. GÁBOR (2019): Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. *Magyar Tudomány*, 180(6). 804–812.

II.
KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD

ADATTÁR ÉS ÉLETÚTLEÍRÁS

POLGÁRI KORI ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS
EGYETEMI TANÁROK (1848–1944)
A NYUGATI ORSZÁGRÉSZBŐL

DUNAMELLÉKI ÉS DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS
EGYHÁZKERÜLET

RÖVIDÍTÉSEK AZ ADATTÁRBAN

áll.	állami
ápr.	április
aug.	augusztus
Biz./biz.	Bizottság/bizottság
bölcsettud.	bölcsettudományi
Bp.	Budapest
c./címz.	címzetes
cs.	császári
dec.	december
egy.	egyetem, egyetemi
egyházker.	egyházkerület
eln.	elnök/elnöki
evang.	evangélikus
febr.	február
Fiz.	Fizikai
gimn.	gimnázium
ifj.	ifjabb
ig.	igazgató, igazgatósági
isk.	iskolai
izr.	izraelita
jan.	január
jogtud.	jogtudományi
júl.	július
jún.	június
k.	körül
kat.	katolikus
ker.	kerületi
Keresk.	Kereskedelmi
Kir./kir.	Királyi/királyi
Középisk.	Középiskolai
közgazd.	közgazdasági
lev.	levelező
m.	magyar, megye
Mat.	Matematikai
márc.	március

min.	minisztérium, miniszteri
Mo.	Magyarország
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
Műegy.	Műegyetem
nemzetgazd.	nemzetgazdasági
nov.	november
nyr.	nyilvános rendes
nyrk.	nyilvános rendkívüli
ogy.	országgyűlési
okt.	október
okl.	oklevél
Orsz./orsz.	Országos/országos
oszt.	osztály
piar.	piarista
polg.	polgári
Prot./prot.	Protestáns/protestáns
r./rend.	rendes
ref.	református
rk.	rendkívüli
Rt.	Részvénytársaság
róm. kat.	római katolikus
stat.	statisztikai
szakoszt.	szakosztály
szept.	szeptember
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
Társ./társ.	Társaság/társaság/társulat
tb./tiszt.	tiszteletbeli/tiszteleti
term. tud./természettud.	természettudományi
that.	törvényhatósági
tört.	történelem/történelmi
tud. egy.	tudományegyetem
uo.	ugyanott
vál.	választmány, választott
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
vm.	vármegye

BALLAGI ALADÁR

történész

(Kecskemét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., 1853. október 24. – Budapest, 1928. június 21.;
a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Ballagi (1848-ig Bloch) Mór (evang./ref., [1843. máj. 28-ig izr.], Inóc/Éralja, Zemplén m., 1815. márc. 18. – Bp., 1891. szept. 1.) Teológus, nyelvész, hebraista, az MTA tagja. Talmudtanítónak készült, 1829-től a nagyváradi, 1831-től a pápai jesivában, majd a pápai református kollégium bölcsészeti tagozatán tanult (1835–). Hallgatója volt a pesti Institutum Geometricumnak (1837–1839), Párizsban mérnöki tanulmányokat folytatott (1839–1840), Tübingenben teológiát és filozófiát hallgatott (1842–1843). 1840-ben röpiratot írt a zsidóság emancipációjáról. A zsidók magyarosodását szorgalmazta. Magyarra fordította *Mózes öt könyvét*. Az MTA 1840-ben levelező tagjává, 1858-ban rendes tagjává választotta. 1843-ban Németországban, a württembergi Notzingenben áttért az evangélikus hitre. 1844-től a szarvasi evangélikus gimnázium tanára volt. 1848-ban innen kilépett, mert Eötvös József kultuszminister a pesti egyetem keleti nyelvek tanszékére készült őt meghívni. A szabadságharcban hadnagyként, főhadnagyként Görgey hadtestében tábornoki fogalmazó, majd századosként a hadügyminisztérium elnöki osztályának titkára. A szabadságharc leverése után a Bihar megyei Kondoroson gazdálkodott. 1851-től a kecskeméti református kollégium tanára, majd 1855-től az akkor alapított pesti protestáns, majd tisztán református teológiai akadémia megszervezője, tanára lett. 1877-ben ment nyugdíjba. Tudósként és egyháztársadalmi téren is a szabadelvű teológiai irány vezéréként tevékenykedett. Nyelvészeti munkássága is jelentős. Elkészítette a magyar nyelv teljes szótárát (1866). 1861-ben országgyűlési képviselő, 1861 és 1888 között a pesti, majd a budapesti törvényhatósági biz. tagja volt. A dunamelléki református egyházkerület, majd a pesti egyházmegye világi tanácsbírája, az egyetemes tanügyi bizottság elnöke. A Magyarországi Protestáns Egylet, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Budapesti Protestáns Árvaegylet választmányi tagja. Szerkesztette a *Protestáns Képes Naptárt* (1855–1872) és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot* (1858–1888). Ház tulajdonos, fővárosi virilista (1888-ban 1096 forint adóval).

Testvére: Ballagi (1848-ig Bloch) Károly [1843-as megkeresztelkedése előtt Lipót] (ref. [1843. dec. 6-ig izr., Budapesten tért át a Skót Misszió hatására], Buj, Szabolcs m., 1824. ápr. 24. – Miskolc, Borsod m., 1888. nov. 21.) 1842 novemberében iratkozott be a pápai református kollégium I. bölcsészeti osztályába. Az 1844–1845-ös tanévben

a debreceni református kollégium akadémiai tagozatán egy évig jogot tanult. 1848–1849-es honvédfőhadnagy. A kecskeméti (1852–1856), majd a nagykőrösi (1856–1860) gimnázium tanára. 1860-tól a nagykőrösi tanítóképző intézetben tanított. 1869-ben Vas vármegyében másodtanfelügyelő. 1870-től Sopron és Moson vármegye, majd 1880-tól Borsod vármegye kir. tanfelügyelője. Miskolc városi képviselő, kir. tanácsos. Felesége: eőri Pordán Zsuzsanna (ref.).

Apai nagyapja: Bloch Ábrahám (izr.) Sztáray gróf haszonbérleje (pálinkafőző) volt. 1821-ben egy tűzvészben mindenük odaveszett, nem tudta kifizetni a bérleti díjat, s egy évre börtönbe került. Ezután sokfelé hányódva zugiskolákban, különböző héderekben tanított (Mátészalka, Nagyszőlős, Ungvár, Sátoraljaújhely, Debrecen, Nagykároly). Ballagi Mór a pápai református kollégiumban 1835-ös subscribálásakor mint nagyszőlősi (Ugocsa m.) tanítót jegyeztette be apját. Ballagi Károly 1842-ben Pápan mint jánosházi (Vas megye) kereskedőt jegyezte be. 1844-ben a debreceni kollégium anyakönyvében mint tanító/kereskedő szerepel.

ANYAI ÁG

Anyja: kistrákói és királylehotai Lehoczky Ida (róm. kat., Szarvas, Békés m., 1826. szept. 15. – Cegléd, 1897. febr. 17.) Házasságkötés: Szarvas, 1845. 1864-ben már külön éltek.

Testvérei: 1. Lehoczky Viktor (róm. kat., Szarvas, 1828. febr. 23. – Csorvás, 1875) 1846-tól Békés vm. gyakornoka, majd írnoka. 1852-ben szolgabíró lett. Felesége 1852. nov. 22-től: Vidovszky Matild (evang.); 2. Lehoczky József (róm. kat., Békés, 1829. okt. 1. – Orosháza, 1899. márc. 11.) 1852-től felszentelt pap, orosházi róm. kat. plébános (1879–1899); 3. Lehoczky Béla (róm. kat., Békés, 1832. ápr. 15. – gyerekként halt meg); 4. Lehoczky Mária (róm. kat., Szarvas, 1835. márc. – Bodrogszög, 1864. máj. 5.) Férje: udvardi Kossuth Pál (róm. kat., Magyarjesztreb, Zemplén m., 1823 – Szög, 1895. febr. 16.) Végzett ügyvéd, 1847-től a sátoraljaújhelyi járás főszolgabírája. 1848 szeptemberétől a Zemplén megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj katonája. Október közepétől hadnagy a fel-dunai seregben. 1849 februárjától a szabadságharc végéig ismét szolgabíró. 1860-tól Bodrogszögön él, a járás szolgabírájává választják. Zemplén vm. főszolgabírája, a királyhelmei választókerület országgyűlési képviselője (1869–); 5. Lehoczky Béla (róm. kat., Szarvas, 1837. ápr. – 1839).

Anyai nagyapja: Lehoczky Lajos (róm. kat., Kőrösladány, 1781 – Szarvas, 1855. aug. 19.) Békés megyei főszolgabíró. 1800–1801-ben a nagyváradi királyi jogakadémián tanult jogot. Pesten volt patvarista, majd Békés vármegye tb. esküdtje (1805–1809), később orosházi esküdtje lett (1810–1817). 1818-tól szarvasi másodszolgabíró, 1828 és 1832 között békési főszolgabíró. 1834-től fizetési táblabíró volt. Emellett vízi- és útbiztosként is működött. 1846-ban sikertelenül jelölték alispánnak.

Testvérei: 1. Lehoczky Antal (róm. kat., 1776 k. – Gyula, Békés m., 1831. szept. 6.) Pesti gimnáziumban (1790), majd a nagyváradi jogakadémián (1793–1794) tanult. Ügyvéd lett, s Nagyváradra költözött (1798). Haszonbérelő, 1800-tól Békés megye alügyésze, 1804-től ügyésze, 1808-ban táblabíró, 1816-ban azonban felfüggesztették. Feleségei: Virth Anna, Katsarek Éva; 2. Lehoczky Zsuzsanna (róm. kat., 1777–); 3. Lehoczky Károly (róm. kat., 1780–); 4. Lehoczky Apollónia (róm. kat., 1785–1846), Vámosy István (1760 k. – 1844) tiszttartó felesége; 5. Lehoczky Julianna (róm. kat., 1787 k. – 1788); 6. Lehoczky István (róm. kat., Szarvas, 1789. aug. 9. – Békéscsaba, 1833. febr. 13.) 1815-ben lett Békés vm. kancellistája, később tiszteletbeli esküdt (1818–), majd vármegyei írnok (1828–) volt; 7. Lehoczky Anna (róm. kat., 1792–1792).

Anyai nagyanyja: Novák Jozefa (örmény kat., Buda/Pest, 1805. jan. 24. – Bp., 1884. aug. 24.) Házasságkötés: 1825. 1855-ben megözvegyülve férjhez ment Tomcsányi József (róm. kat., 1807–1876) nemesi birtokoshoz, aki később Békés megye főispánja lett (1867–1876).

Testvérei: 1. Novák Antal (örmény kat., Pest, 1797 – Gyula, 1843. máj. 19.) a gróf Károlyi család ügyésze, nemesi birtokos, Békés vm. országgyűlési követe (1832–1834), aljegyzője (1818–1828), főjegyzője (1828–1837), első alispánja (1837–1843), arany-sarkantyús vitéz; 2. Novák Miklós (örmény kat., Kassa, Abaúj m., 1800 – Bp., 1875. febr. 2.) ügyvéd, a Helytartótanács fogalmazója (1830–1847), Békés és Esztergom vm. táblabírája; 3. Novák Ferenc (örmény kat., 1801. szept. 5. –) ügyvéd, megyei esküdt (1828–1834), a Wenckheim család uradalmi ügyésze, később birtokos nemes, a Békés vármegyei cs. kir. törvényszék elnöke (1849–1851); 4. Novák Mária (örmény kat., 1803. márc. 23. – Bp., 1877. máj. 14.) Férje: Karassiy István (evang., 1777 – Békéscsaba, 1863. jún. 1.) okleveles ügyvéd, Békés vármegye táblabírája; 5. Novák Sarolta (örmény kat., Pest, 1806. júl. 20. – Kis-Bozsva, Abaúj m., 1874. szept. 17.) Férje: báró Vécsey Pál (1788–1861) Zemplén megyei ellenzéki politikus, Kossuth Lajos pártfogója, Bodrogszerdahelyen az ő jogtanácsosa volt Kossuth 1824-ben, majd az ő képviselőként (távollévők követeként) vett részt 1832-ben a pozsonyi országgyűlésen; 6. Novák György (örmény kat., 1813. ápr. 15. – Buda, 1872. júl. 17.) gárdista, majd cs. kir. őrnagy.

Anyai dédapa I.: Lehoczky Pál (róm. kat., 1746 k. – Körösladány, Békés m., 1812. jan. 2.) Középkori eredetű Turóc megyei nemes családból származott. 1775-ben mutatta be Békés vármegyében a Turóc megyétől nyert nemesi bizonyáglevelét. Ez előtt a királyi ítélőtábla esküt tett jegyzője volt. Ekkor Békés vármegye esküdtje lett, majd másodszolgabíró (1781–1811). A vármegyei jövedelem mellett 2 sessio földje volt.

Anyai dédanya I.: Fülep Erzsébet (róm. kat., 1756 k. –).

Anyai dédapa I. apja: lehotai és bisztricskai Lehoczky Imre (róm. kat.).

Anyai dédapa II.: szentmiklósi Novák Joachim Antal (örmény katolikus, Szamosújvár, Szolnok-Doboka m., 1760. jan. 17. – Pest, 1819) 1790-től a kassai kerületben a jászói

uradalom vallásalapítványi javainak tisztartója, 1793-tól a jászói kerület tisztartója. 1802-től haláláig a pesti kerülethez tartozó közalapítványi uradalom prefektusa, királyi kamarai prefektus Pesten. Több megye táblabírája.

Testvérei: 1. Novák Tódor (örmény kat., Szamosújvár, 1749. szept. 24. –) Belső-Szolnok vármegye táblabírája; 2. Novák Kristóf (örmény kat., Szamosújvár, 1763. aug. 11. –) Belső-Szolnok vármegye táblabírája; 3. Novák Péter (róm kat., Szamosújvár, 1771. jan. 18. –) Káplán Gyulán, majd szentjobbi (Bihar m.) plébános.

Anyai dédanya II.: Gastäger Anna Mária (róm. kat., Kassa, 1772. aug. 1. – Bodrogszerdahely, Zemplén m., 1843. febr. 20.) Házasságkötés: Kassa, 1792. nov. 18.

Testvére: Gastäger Viktória, akinek a férje Vidovich György 1790-ben kapott nemességet, Békés vm. aljegyzője (1790–1801), főjegyzője (1803–1811), alispánja (1812–1832), országgyűlési követe (1805 és 1825–1827).

Anyai dédapa II. apja: nemes Novák (Vertán) Márton (örmény kat., Magyarláros, Szolnok-Doboka m.) 1752-ben testvéreivel mint szamosújvári örmény kereskedők kaptak nemességet. Szamosújvári főbíró is volt, később a Heves megyei fegyverneki puszta bérlője.

Anyai dédapa II. anyja: Tódor Ilona (örmény kat. – Szamosújvár, 1783. szept. 20.).

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Ballagi (1848-ig Bloch) László (ref., Szarvas, 1846. nov. 7. – Pest, 1867. ápr. 14.) joghallgató; 2. Ballagi Josephine (róm. kat., Alsószentgyörgy, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1849. ápr. 9. – 1923) Férje: Illyés Károly (ref., 1835 – Bp., 1910. okt. 28.), birtokos nemesi származású marosvásárhelyi ítélőtáblai bíra (1880–), majd 1889-től kúriai bíró. Fiuk: Illyés Géza (ref., Marosvásárhely, 1870. máj. 24. – Bp., 1951. aug. 6.) orvos, egyetemi tanár, MTA-tag; 3. Ballagi Géza (ref., Szarvas, 1851. máj. 3. – Sárospatak, Zemplén m., 1907. jún. 17.), a sárospataki ref. jogakadémia tanára (1875–1902), a politika, a nemzetgazdaságtan, a pénzügytan és egy ideig a magyar államjog előadója. Működéséhez kötődik a jogakadémia kiemelkedő korszaka. Volt jogi kari dékán, akadémiai igazgató és főiskolai közigazgató. 1883-ban a debreceni jogakadémia is meghívta tanáranak, de apja nyomása ellenére Sárospatakon maradt. Történész és politikatudós volt. 1888-ban jelent meg a *Politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* című nagy munkája, amelynek alapján az MTA levelező tagjává választotta (1888). 1892-ben a *Protestáns Szemlében* jelent meg *A protestáns pátenés és a sajtó* című tanulmánya. Fő műve *A nemzeti államalkotás kora, 1815–1847* című könyve, amely a Szilágyi Sándor-féle millenniumi *A Magyar Nemzet Története* című vállalkozás kilencedik köteteként jelent meg 1897-ben. 1907-ben az MTA rendes tagja lett. Tanári munkája mellett intenzíven részt vett Sárospatak közéletében is. Elnöksége alatt jól működő takarékpénztárrá alakította a Sárospataki Népbankot. Tagja volt Zemplén vármegye

törvényhatósági bizottságának. A nagyközség képviselőtestülete tagjaként kezdeményező szerepe volt Sárospatak községi életének fejlesztésében. 1901 és 1905 között a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője volt az olaszliszkai választókerületben. A protestáns egyházi ügyek buzgó munkása volt. 1894-ben a tizáninenni egyházkerület közgyűlésén ő mondott emlékbeszédet az elhunyt kerületi főgondnok, báró Vay Miklós felett; 4. Ballagi Lajos Ferenc (ref., Kecskemét, 1856. febr. 8. – Kecskemét, 1856. febr. 11.); 5. Ballagi Mária Matild (róm. kat., Kecskemét, 1856. febr. 8. – kishyerekként meghalt), a keresztelekor a megjegyzés rovatban: e mixto. matr. = vegyes házasságból.

Feleségei: 1. Bauer Ottilia (ref., 1875. nov. 28-ig izr., Buda, 1862 k. – Bp., 1884. máj. 12.) Házasságkötés: 1882. júl. 10. Anyja: Stössler Regina (izr.); „felfogadó apja”: dr. Bauer Móric orvos Budapest-Terézvárosban (1872 körül már nem élt). Ottilia megkeresztelkedésénél és fia keresztelőjénél a keresztanya Janisch Józsefné Steinweg Hermina (1820. jún. 22. – Bp., 1901. júl. 9.), az Országos Nőképző Egyesület Iskolájának református igazgatója volt. Az esküvőről szóló újsághírben gyámjaként szerepel gróf Stainlein-Saalenstein Ottó, aki fiának keresztapja is volt. A gróf felsőszemerédi evangélikus földbirtokos, ismert jótékonykodó, aki a Protestáns Árvaházat is támogatta; 2. Peskó Ida (ref., 1891. nov. 26-ig róm. kat., Pest, 1864. dec. 12. – 1938). Házasságkötés: 1891. máj. 9. Apja: Peskó Medárd (róm. kat., Szécsény, Nógrád m., 1827. jún. 9. – Vác, 1892. jan. 18.), köz- és váltóügyvéd, váci földbirtokos. 1863-ban Pest vármegye központi tisztviselője: törvényszéki alszolgabíró főszolgabírói címmel. Később Pest megye és Vác város törvényhatósági bizottságának tagja. 1879-ben ügyvéd, a pesti Újvilág utcában. (1892-ben 868 forint adóval virilista volt Pest megyében.) Anyja: Brechler Klára (róm. kat., 1838 – Vác, 1919. aug. 24.).

Gyermekei: 1. feleségtől: Ballagi Tibor (ref., Bp., 1883. ápr. 21. – Jägerndorf, Szilázia, 1914. dec. 14., hősi halált halt) pestvidéki kir. törvényszéki albíró. Felesége: Szilassy Mária, Szilassy Aladárnak (Buda, 1847. jan. 30. – Bp., 1924. dec. 5.), a közig. bíróság tanácselnökének, a ref. belmissziói mozgalom egyik kezdeményezőjének leánya. 2. feleségtől: 1. Ballagi Ilona (ref., Bp., 1892. febr. 4. – 1893); 2. Ballagi István (ref., Bp., 1893. jún. 13. – Bp., 1955. máj. 30.) orvos, bőrgyógyász, egyetemi magántanár. Felesége 1940-től: Gyalmos Olga; 3. Ballagi Viktor (ref., Bp., 1894. szept. 4. – 1945); 4. Ballagi Márta (ref., Bp., 1896. jan. 27. – Pécs, 1968. máj. 15.) zongoraművész. Férje: Rávnay (Preininger) Tamás (róm. kat., Regőce, Bács-Bodrog vm., 1893. máj. 7. – Szeged, 1963. júl. 14.), a szegedi tud. egy. tanára, bőrgyógyász; 5. Ballagi Dénes (ref., Bp., 1899. ápr. 17. – 1972) színész, magántisztviselő.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref.

Középiskola: 1863–1871: bp.-i ref. gimn., I–VIII. oszt.; érettségi uo.: 1871.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1871–1875.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: állami ösztöndíjjal heidelbergi egy., 1872–1873; saját költségén Ausztria, Németország, Franciaország, Svájc, Anglia, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Svédország, Norvégia, Görögország, Szerbia, Románia, Oroszország, Észak-Amerikai Egyesült Államok tudományos intézeteit látogatta, és levéltárait kutatta.

Oklevél: bp.-i tud. egy., 1875.

Nyelvismeret: német, angol, francia, olasz, spanyol, latin.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, bölcsész-doktor, 1875. ápr. 10.; uo. a magyar műipar történelme magántanára, 1878. márc. 21.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1883. aug. 20., újkori egyetemes történelem.

Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1889. jún. 25., újkori egyetemes történelem.

Egyetemi tisztségek: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, dékán: 1903/1904, rektor: 1919–1920.

Nyugdíj: 1924. okt. 31.

MTA-tagság: lev. tag: 1884. jún. 5., rend. tag: 1904. máj. 13.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Földrajzi Társaság és a Magyar Tört. Társulat ig. vál. tagja (1885–).

Szerkesztőségi tagság: a *Prot. Egyházi és Isk. Lap* munkatársa, segédszerkesztője; az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerk.-je (1891–1892); a *Tolnai Világtörténet* főszerk.-je (1926–1928).

Közéleti társaság, szerep: a Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesületének egyik alapítója; a M. Orsz. Tornatanítók Egylete elnöke; a Polg. Tanáregyesület elnöke.

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a Budapesti Protestáns Országos Árvaegylet vál. tagja (1885–); a dunamelléki ref. egyházker. tanácsbírája (1893–1928), a bp.-i Kálvin téri ref. parochiális rész gondnoka.

Állami testületek, tanácsok: a Budapesti Országos Tanítóképző Intézeti Tanárvizsgáló Bizottság (1909–1921) és a Budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság (1891–1918) tagja.

Politikai szerep: a bp.-i IX. és X. ker. Függetlenségi párti egy.-i képviselője (1905, 1906–1910), a párt fővárosi intézőbizottságának elnöke (1905–); a fővárosi that. biz. vál. tagja (1897–1912, 1920–1923).

Kitüntetés: a Pázmány Péter Tud. Egy. aranydiplomája (1922).

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1904-ben Bp.-en 2408 korona virilis adó (kétszerezve).

ÉLETÚT

Ballagi Aladár olyan családban született, ahol a kitartó szellemi munka, a műveltség, a tudomány volt az élet alappillére. Apja, Ballagi Mór nagy nyomorúságból küzdött fel magát, s 1840-ben, 25 évesen választotta – első zsidóként – tagjává a Magyar Tudományos Akadémia. Lankadatlan munkával szerzett immár protestáns teológusként, nyelvészként, a haza javáért dolgozó közéleti férfiként tudós hírnevet és tisztességes polgári vagyont. Aladár, a legkisebb gyerek, apja 1891-es haláláig – már családos emberként is – egy házban lakott apjával, aki 1869–1870-ben a Mária utca 10-ben, majd 1880-ban a Kinizsi utca 29-ben épített emeletes házat (számos bérlakással). Itt volt a család legendás, 20 000 kötetes kitűnő könyvtára. Itt láthatta atyját, a nagy nyughatatlant folyton a munka asztalánál könyvei és iratai között, vagy barátaival lobogó vitában. Ebben a miliőben alakult ki benne apja példáján és gondos vezetésével a kielégíthetetlen tudásszomj, a tudomány szeretete és a munka szinte viharos, állandó igénye. Még nem volt 10 éves, amikor apja 1863-ban beíratta az 1859-ben alapított pesti református gimnáziumba. A máris jónevű iskola igazgatója Gönczy Pál (1817–1892) volt, s tanári karában olyan kiválóságok működtek, mint Molnár Aladár (1839–1881), Gyulai Pál (1826–1909), Vámosy Mihály (1827–1912), Tolnai Lajos (1837–1902), Thaly Kálmán (1839–1909), Fröhlich Róbert (1844–1894) és Csiky Kálmán (1843–1905). Sőt, a bölcséleti osztályokban maga Ballagi Mór is hosszabb ideig tanított (ingyen).

Ballagi Aladár 1871-ben 17 évesen érettségizett, majd beiratkozott a pesti tudományegyetem bölcsészkarára. Magyar történelemből Salamon Ferencet (1825–1892), egyetemesből Somhegyi Ferencet (1813–1879) hallgathatta. 1871-től jelentek meg különböző témájú történelmi, egyháztörténeti, irodalomtörténeti, földrajzi, életrajzi és nyelvészeti írásai a lapokban: leggyakrabban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*, az egyháztársadalmi hetilapban, amelynek az apja és a bátyja, Géza volt a szerkesztője, de már ő is besegített a munkába. Jelent meg írása a *Vasárnapi Újságban*, a *Magyarország és a Nagyvilágban*, a *Hazánk s a Külföldben*, a *Néptanítók Lapjában* és a *Magyar Nyelvőrben* is. Érdeklődése csapongó és sokirányú volt. Ez bizonyos mértékig később is jellemző maradt rá. Ravasz László püspök temetési beszédében úgy jellemezte, hogy kielégíthetetlen szomjúság volt benne az ismeret után: „Szakember létére valami enciklopédikus vonás; a világon minden érdekelté [...] A mindenkori teljes emberi tudást akarta és szomjazta.” Szenvedélyesen vallatta a könyvtárakat és a levéltárakat. Még nem volt 19 éves, amikor 1872-ben megjelent első nagyobb szabású műve: *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*. (A 454 oldalas mű 1877-ben második kiadásban is megjelent.) Jeles irodalmárunk és történészünk, Angyal Dávid a Ballagi ravatalánál mondott nekrológiájában is kiemelte ezt – az újkori magyar irodalom megalapítóinak életével és munkáival foglalkozó – monográfiát: „Feltűnt e munkában a fiatal szerzőnek törekvése a legkimerítőbb teljességre és rendkívüli bibliográfiai tájékozottsága.”

Az 1872-es évben apja gondoskodó támogatásának köszönhetően Heidelbergbe ment, ahol november 2-án iratkozott be az egyetemre. Még alkalma volt megismerni a közép-korkutató Wilhelm Wattenbachot (1819–1897), a *Monumenta Germaniae* egyik szerkesztőjét, a forráskiadás nagymesterét. Hallgathatta Heinrich Gotthardt von Treitschket (1834–1896), aki később a hivatalos porosz történetírás meghatározó alakja lett. Hatással lehetett rá Treitschke hazafias pátozzsal áthatott történetírása, s az a meggyőződése, hogy a keresztény hagyományokkal átszőtt nemzetállam jelenti a történelem egészséges főirányát. Itthon befejezve az egyetemet, s letudva az önkéntesi évet, 1875. április 10-én bölcsészdoktori fokozatot szerzett. 1875–1876-ban a budapesti református teológiai intézetben, 1876–1877-ben pedig a sárospataki református akadémián a magyar művelődéstörténelmet adta elő. 1877 végén a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán a magyar műipar történelméből habilitált. Magántanári minősültségét a kultuszminiszter 1878. március 21-én erősítette meg. Ebben az évben jelent meg második nagyobb (248 oldalas) önálló munkája, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877*. A műről különböző lapokban hat ismertetés jelent meg.

Egyetemi tanári állásra akkor nyílt meg számára a lehetőség, amikor 1879. július 1-jén elhunyt Somhegyi Ferenc, az egyetemes történelem professzora. Trefort Ágoston kultuszminiszter már júliusban közölte az egyetemmel, hogy a tanszék korszakok szerinti szétválasztását tervezi: ó-, közép- és újkori egyetemes történelmi tanszékre. Az újkori tanszékét Ballagi Aladár először helyettesként látta el. 1881 szeptemberében újra meghirdették a pályázatot a tanszékre, amelyre öten pályáztak. Az egyetemi bizottság tagjai a rangsorolásnál eltérő véleményen voltak, de többségi szavazással 1882 márciusában Ballagi Aladárt jelölték az első, Marczali Henriket (1856–1940) a második helyen. Trefort a felterjesztésre küldött leiratában arról értesítette az egyetemi tanácsot, hogy a jelentésben foglaltak alapján nem tud dönteni a tanszék végleges betöltéséről, és helyettesítés útján való ellátást kívánt. A bölcsészeti kar Ballagit bízta meg a további helyettesítéssel. Közben Ballagi átdolgozta, és 1880-ban megjelentette egy francia szerző világtörténelmét: *Világtörténelem. Duruy Victor műve nyomán átdolgozva és Magyarország történetével bővítve* (680 oldal). A családi levelezés szerint az apa, Ballagi Mór mozgósította a támogató baráti érdekcsoportból Szász Károly (1829–1905) kultuszminisztériumi miniszteri tanácsost (később református püspök). Végül is a miniszteri felterjesztésre a király 1883. augusztus 20-án Ballagi Aladárt nyilvános rendkívüli tanárnak kinevezte az újkori egyetemes történelmi tanszékre. (1889 júniusában megkapta a rendes tanári kinevezést is.) Ezekben az években jelent meg a *Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626*. című munkája (1882, 320 old.) és *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve* (1884, 192 old.). Az utóbbiról Angyal Dávid is megemlékezett Ballagi ravatalánál mondott nekrológiájában, megemlítve, hogy a magyar műipar történetének e ritka becsű forrásművét igen tanulságos bevezetéssel és olyan glosszáriummal látta el, amely a szótárírói hivatást is tanúsította.

Az egyetemi tanári státusz elérésének közelében, 1882 júliusában Ballagi Aladár megházasodott. A levelezések bizonyossága szerint igazi szerelmi házasság volt. A feleség, Bauer

Ottília, aki az izraelita vallásban született, s 1875-ben az Országos Nőképző Egyesületi iskola igazgatónőjének keresztanyasága mellett keresztelte meg Török Pál püspök. Egyébként az evangélikus gróf Steinlein-Saalenstein Ottó, a felsőszemerédi filantróp gyámleánya volt, s valószínűleg az Országos Nőképző Egyesület iskolájának felső tanfolyamát végezte el. Ballagi a testvérének, Gézának azt írta róla, hogy „szende, vallásos, de nem pietista, egyszerű házias kislány, igen finom érzésű, otthonteremtő”. Ottília azonban fiuk születése után egy évvel, 1884-ben tüdővészben meghalt. Aladár a csapás után nehezen tért magához. Csak 1891-ben házasodott újra. A múzeumkerti jégen megismert Puskó Idát, a 27 éves szép barna lányt vette el. Ida egy ügyvéd és váci birtokos, volt alszolgabíró római katolikus lánya volt, aki a házasságkötés után fél évvel áttért a református felekezetbe. A frigy azonban mindkettőjük kemény természete miatt nem volt békés. Puskó Ida 1895 őszén válópert indított, s várandósan, két gyerekkel különköltözött. Ballaginak nő- és gyerektartást kellett fizetnie. Háromévi pereskedés után a Curia Idát mondta ki vétkesnek, de férje végül is 1898-ban visszafogadta, s ezután 1899-ben még egy gyermekük született.

Visszatérve a tudományos pálya időrendjéhez, az ifjú egyetemi tanárt már 1884 előtt többen ajánlották az akadémia levelező tagjának (Ipolyi Arnold [1823–1886], Tóth Lőrinc [1814–1903] és Jakab Elek [1820–1897]), de csak Henszlmann Imre (1813–1888) és Pesty Frigyes (1823–1889) külön-külön ajánlásai lettek eredményesek 1884-ben. Művei felsorolása mellett Pesty Frigyes így írt róla: „Módszere szorosan tudományos, kutatásaiban mindig az eredeti kútforráshoz megy vissza. Önálló művein kívül nagyszámú szakszerű értekezést és cikket írt, melyek közül néhány, mint például az idei *Budapesti Szemlé*ben megjelent *I. Frigyes Vilmos porosz király élete és jellemrajza* egy kis kötetre menő terjedelmű.” Amikor 1892-ben Tóth Lőrinc az akadémia rendes tagjának ajánlotta Ballagit (eredménytelenül), akkor első helyen ez utóbbi mű önálló kiadását (*I. Frigyes Vilmos porosz király*, 1888, 248 oldal) említette, mint amely I. Frigyes Vilmos király életrajza keretében bemutatja Poroszország nagyhatalmi állásának megalapítását is. Kiemelte ezenkívül a Colbertről szóló monográfiát (*Colbert*, 1887), a nagybecsű kétkötetes akadémiai kiadványt, amely „Colbertet mint államférfit mutatja be, kinek lényegében művelődési politikája arra vezetett, hogy Franciaország vezérhatalommá s mintaállammá tudott emelkedni. Szerzőnk ezt az államszervező nagy munkát minden ízében eredeti, a forrásokhoz visszamenő kutatással hozta tisztába, műve érdekében hat év alatt bejárván Európa igen sok nagyobb könyv- és levéltárát.” Az utóbbi könyvről Angyal Dávid is megemlékezett a ravatalnál: „E munkádban európai érdekű tárgyat ritkán vagy alig használt források nyomán dolgoztál fel.” Balanyi György pedig ezt írta a *Századokban* megjelent megemlékezésében: „Fáradhatatlan szorgalommal járta Európa nagy közgyűteményeit, könyv- és levéltárait.” A halála után tanítványai által összeállított *Kisebbségi munkái* című kötet előszavában is hangsúlyozzák: „Tanulmányai érdekében tervszerű utazásokat tett. Mindig saját költségén.” Fel is sorolják, hogy mely országok tudományos intézményeit látogatta meg élete során: Franciaország, Svájc, Németország, Anglia,

Spanyolország, Portugália, Olaszország, Szerbia, Svédország, Norvégia, Ausztria, Görögország, Oroszország, Románia, Szíria és az Észak-Amerikai Egyesült Államok. Ehhez persze az is kellett, hogy szisztematikus kitaró tanulásnak köszönhetően számos nyelvet tudott használni: német, angol, francia, olasz, spanyol, latin. Mindenütt szenvedélyesen kereste és óriási mennyiségben másolta a magyar vonatkozású iratokat. Itthon és külföldön járta az antikváriumokat, s gyűjtötte a Hungaricákat és a bibliográfiai adatokat. Hagyatékában rengeteg feldolgozatlan anyag, szisztematikus gyűjtés maradt, de sok mindent megírt, felhasznált. Amikor az akadémia 1891–1892-ben megbízta az akkor induló *Irodalomtörténet Közlemények* szerkesztésével, megjelentette például Attilával s a hunok történetével foglalkozó munkák igen részletes bibliográfiáját. Nyelvtörténeti gyűjtéseit hasznosította az ortológiát bíráló hatalmas munkája, a *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár*, amelynek első kötete 1904-ben jelent meg. Döntően ennek alapján választották ugyanebben az évben az MTA rendes tagjává Zsilinszky Mihály (1838–1925) és Nagy Gyula (1849–1924) kezdeményezésére. Az ajánlók hangsúlyozták: „Évek hosszú során át, úgyszólván egy emberéleten keresztül páratlan szorgalommal és kitartással gyűjtött anyagnak lelkiismeretes feldolgozása ez a munka [...] gazdag és becses tárháza a legtanulságosabb nyelv- és művelődéstörténeti adatoknak. Mint kritika kegyetlen; de ha rombolni látszik is: a *Nyelvtörténeti Szótár* hibáinak gondos kinyomozása, tévedéseinek helyreigazítása, hiányainak pótlása által építő hatása van, s nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a magyar nyelv és kultúra történetével foglalkozó minden szakembernek.” Méltányolták a Simonyi Zsigmond (1853–1919) és Szarvas Gábor (1832–1895) által 1890–1893-ban kiadott háromkötetes *Magyar nyelvtörténeti szótárt* bíráló mű alapelvét, hogy az egyoldalú szakszerűséggel szemben, „a nyelv tényeit vizsgáló tudósnak lényegében és történeti szerepében kell ismernie a tárgyat, melynek külső jegyét, a szót magyarázni akarja”. (A nagy mű második kötete egyébként 1911-ben jelent meg.)

Az elnyert rendes tagság után Ballagi Aladár az akadémiai székfoglalóját 1904. október 10-én tartotta *A spanyol inquisitio* címmel. Az eredeti kútfők, spanyol levéltári kutatások alapján készült előadás figyelmet keltett, de támadásokra is alkalmat adott. Az akadémiai rendes tagság mellett Ballagi az egyetemen is sikeres volt, az 1903–1904-es tanévre megválasztották a bölcsészkar dékánjának. Dékáni székfoglalójában azt ajánlotta az egyetem hallgatóinak, hogy tanulmányaik mellett őrizzék meg hitüket, a tudományoknak szükséges alapját. Ez volt az az időszak, amikor a napi politikában is szerepet vállalt. Az 1905. évi általános választások alkalmával függetlenségi programmal a Budapest székesfőváros IX-X. kerületében indult, s Plósz Sándor (1846–1925) igazságügyminiszterrel egyformán 1992 szavazatot kapott. Miután Plósz Sándor visszalépett, az újabb választáson egyhangúlag választották meg. Még ebben az évben elnökövé választotta a székesfővárosi függetlenségi párt intézőbizottsága. Buzgón működött a nemzeti ellenállás szervezése körül. 1906-ban kerülete ismét egyhangúlag választotta meg. Az országgyűlésen ő lett a felirat előadója. Sikernek számított, hogy az ő

kezdeményezésére állították fel Apponyi Albert kultuszminiszter támogatásával választókerülete két új gimnáziumát. 1907-ben nyílt meg a X. kerületi (kőbányai), s 1908-ban a IX. kerületi (ferencvárosi) állami főgimnázium. Az 1910-es választáson is indult, de a munkapárti jelölttel szemben csak néhány szavazatot kapott.

Néhány év múlva akkor került Ballagi a közfigyelem középpontjába, amikor széles körű támadást szervezett a fiatal Szekfű Gyula (1883–1955) ellen. Szekfű vitát kiváltó műve, *A száműzött Rákóczi* 1913-ban jelent meg. A könyv, amelynek korához szóló aktuális mondanivalója is volt, az emigrációs, függetlenségi álmokkal a nemzeti fejlődés, építés reális útját állította szembe. A támadás két szinten indult meg. Egyrészt az Akadémián, ahol Ballagi először 1914. május 11-én tartotta figyelemfelhívó felolvasását. Itt a király által is vállalt újratemetés révén kanonizált Rákóczi-képet mint a nemzetfenntartó érzelmek soha el nem múló szimbólumát nyilvánította megtámadottnak. A hajsza Szekfű ellen igazán a sajtóban bontakozott ki, ahol Szekfűt hazafiatlanság, nemzetietlenség, a magyar érzelmek megvetésének és Rákóczi-gyaláznak vádjával illették. Mindközben folyt Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye a bölcsészkaron az 1914. január 20-án beadott kérelme alapján. Ballagi az eljárás minden mozzanatáról különvéleményen volt. Elsősorban azt akarta megakadályozni, hogy a magántanári témakör felölelje azt a 18. századot, ahol Rákóczi is érintve van. Az eljárás rendkívüli módon három éven át húzódott. Közben 1916 áprilisában könyv alakban megjelent Szekfű válasza a vádakra: *Mit vétettem én? – Ki gyalázta Rákóczit? –*. Ennek bevezetőjében röviden áttekintette fő támadója, Ballagi egész történetírói munkásságát, azt kegyetlenül lekecsinyelte, leminősítette. Ballagi június 10-én újabb felolvasást tartott az Akadémián Szekfű könyvéről, és *Az igazi Rákóczi* címmel megjelentette két akadémiai előadása szövegét. Június 13-án azonban az egyetemi tanács mégis jóváhagyta, hogy Szekfű a XVI–XVIII. századi magyar történet magántanára legyen. Amikor 1916. december 14-én a kari ülésen bejelentették a habilitáció miniszteri megerősítését, Ballagi – bár tudta, fellebbezésre nincs lehetőség – mégis kinyilatkoztatta, hogy „lelkiismerete parancsának engedve óvást emel az ellen, hogy Magyarország első egyetemén *A száműzött Rákóczi* írója magyarazza II. Rákóczi Ferencet.”

Érdekes módon erről az egész ügyről nemcsak a szakmai nekrológok nem tettek említést, de a tanítványi kötet (*Élő tanítások*, 1934) rendkívül elismerő életrajzi áttekintésében sincs róla szó. A ravatalnál azért annyit mondott Angyal Dávid: „Nem tértél ki a harcok elől; küzdelmekkel volt telve pályád, mert a szeretet és gyűlölet ereje ifjú tüzzel lobogott benned még hajlott korodban is.” Balanyi György pedig ezt írta emlékezésében: „Ballagi a tudományban és az életben egyaránt az erős meggyőződések embere volt. Amit egyszer igaznak ismert föl, annak védelmében kész volt bármikor és bárkivel harcba szállni. A harcot inkább kereste mint kerülte [...] Mint ellenfél félelmetes és kíméletlen volt. Csak az elveket tekintette, melyeket meg akart védeni, az emberek személyével nem sokat törődött. Előtte csak egy lebegett: az igazság. Harc közben sebet osztott és kapott, de nemtelenségnek legkisebb árnyéka sem esett rája.” Az iratok

alapján tájékozódó utókor ennél sokszor szigorúbban ítelt. A fiatal Gergely András (1946–2021), amikor 1976-ban megírta a bölcsészkar filozófiai tanszékének történetében, hogy Ballagi (egyébként másokkal együtt) hogyan akadályozta évekig, hogy a kari tanács Alexander Bernát nyilvános rk. tanárt a rendes tagságra felterjessze, akkor véleményét így summázta: „A történész Ballagi Aladár a kar és az egyetem talán egyetlen, nem csupán szélsőséges nacionalista és felekezeti is elfogult, hanem kifejezetten személyeskedő, áskálódó professzora volt.”

A népköztársaság utolsó hónapjaiban Ballagi az egyetemi autonómia védelmezői közé tartozott, amikor a kormányzat az egyetem megkérdezése nélkül nevezett ki egyetemi tanárokat és vezetőket. A proletárdiktatúra idején egyike volt a 25 bölcsészkar tanárnak, akiket március 28-i dátummal minden tanári tevékenységüktől eltiltottak. A kommun bukása után viszont az egyes karokat képviselő rektorválasztó elektorok őt választották az egyetem rector magnificusává az 1919–1920. tanévre. Az elektorok nevében Wolkenberg Alajos (1871–1935) a hittudományi kar dékánja 1919. augusztus 16-án kérte fel a méltóság elfogadására. Többek között ezeket mondta: „A tudományosság, a magyarság és kereszténység régi és mindig kitűnő bajnokának hozzuk azt a legnagyobb elismerést és azt a pálmát, amelyet csak nyújthat tudósainak az egyetem [...] A nemzeti géniusz ujjmutatását láttuk abban, hogy megcsúfolt, de olyan szent történelmünknek hitvallója, munkása és bajnoka lépjen fel, mint tudományegyetemünk elrabolt autonómiájának revindikatora, az expiatio legelső munkása.” Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy Ballagi – legalábbis a bölcsészkaron – aktívan működött a kari igazoló bizottság által kezdeményezett fegyelmi ügyekben. Ő, aki már 1893-ban is mint bizottsági előadó szabotálta Marczali Henrik egyetemi tanári kinevezését, most kényszernyugdíjazásában játszott szerepet.

1922-ben Ballagi tanítványai és tisztelői az egyetem dísztermében ünnepelték meg ötvenéves írói jubileumát. A kar dékánja, Siegescu József (1873–1931), a román nyelv és irodalom professzora tudományos működése és erkölcsi magatartása elismeréséül bábér- és borostyánágakat adott át neki. Nemsokára azonban, elérvén az egyetemi tanári hetvenéves korhatárt, a bölcsészkar októberi ülésén a tanács 21-19 arányban elvetette azt a javaslatot, hogy kezdeményezzék szolgálati idejének meghosszabbítását a hetvenedik életévén túl. Ennek ellenére Klebelsberg kultuszminiszter „tekintettel értékes tudományos munkásságára, hosszú tanári működésére”, kész lett volna a tanszéken meghagyni, de Ballagi a kar nemleges határozata után a tanév elején előadásait beszüntette, s a karal minden összeköttetést megszakított. Egy év szabadságot vett ki, majd 1924. október 31-én véglegesen nyugdíjazták.

A húszas években még két nagyobb és egy rövidebb történeti munkát publikált. 1922-ben jelent meg a *XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon: 1709–1715*. Budapest egyesítésének 50. évfordulójára az ünneplő főváros kérésére rendezte sajtó alá *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* című kedves művének első kötetét, amely 1711-ig tartalmazott adatokat. A II. kötetet ugyan hirdették, de kéziratban maradt. Utolsó

izgalmas, sok érdekes, új adatot tartalmazó 11 oldalas írása, az 1925. október 19-i akadémiai felolvasásának kivonata először az *Akadémiai Értesítő*ben jelent meg 1925-ben, majd 1926-ban különlenyomatban is: *Császári kormányzat Budán és Pesten 1686–1711*.

Egyetemi tanári pályájával kapcsolatban még azt kell rögzítenünk, hogy amikor az 1890-es évek elején a bölcsészkar szerette volna, hogy művelődéstörténeti tanszék is működjön az egyetemen, Ballagi néhány évig tartott művelődéstörténeti előadásokat, mielőtt Békefi Remiget (1858–1924) kinevezték volna az új tanszékre. Amikor Békefi 1911-ben zirci apát lett, a kar először úgy döntött, hogy Ballagi menjen át a megüresedett művelődéstörténeti tanszékre, de ezt később elvetették, s a meghirdetett tanszékre így került 1914-ben Domanovszky Sándor (1877–1955).

Ballagi oktatói munkájáról röviden Angyal Dávid is megemlékezett a ravatalnál: „voltak tanítványaid, akik nagy figyelemmel hallgatták sokfelé csapongó élénk előadásaidat, és hálásan emlegetik, hogy mi mindent tanultak tőled.” Balanyi György, aki Ballagi tanítványa volt, emlékezésében személyes tapasztalatok alapján nagy hatású tanítónak nevezi, s hangsúlyozza, hogy „több mint egy emberöltőt töltött egyetemi katedrán, s e hosszú idő alatt történelemtanárok százait nevelte a magyar középiskola számára. Mint előadó tanár a legkeresettebbek közé tartozott. Előadásai hű tükröi voltak nagy műveltségének, bámulatosan gazdag sokoldalú tudásának, s ritka élet és emberismeretének [...] Inkább a változatosságra mint a szigorú módszerességre helyezte a hangsúlyt [...] Előadásai általában mindig eszméletetők és gondolkodásra készítetők voltak.” Mindig népes hallgatósága volt, más szakosok és nagyon sok jogász is felvette kurzusait. Levelezésében 1890-ben 360, 1892-ben pedig már 800 hallgatóról számolt be. Volt tanítványai – középiskolai tanárok –, akik halála után hat évvel sajtó alá rendezték és kiadták kisebb munkáit, emelkedett rajongással írtak róla: „Emlékezünk arra a lobogó lelkesedésre, amellyel szeretett tanítómesterünk a múlt idők csarnokait bejárta, s életünket az ott talált kincsekkel meggazdagította. Az a néhány esztendő, amelyet mi a közelében eltöltöttünk, egy egész életre szóló hasznos irányítást adott, mert hazánkért élni tanított [...] Célja az volt, hogy tanítványai lelkében az igazság kultuszát, a haza és szabadság szeretetét s a tudomány iránt való olthatatlan vágyat idejében felébressze [...] Szakadatlan éberséggel a magyar nemzeti lélek épsége mellett virrasztott a hitnek és reménynek fegyverzetével.” Tudós történész utódot azonban nem nevelt, alkata erre nem volt alkalmas.

Amikor 1928. június 21-én elhunyt, a családon kívül gyászjelentést adott ki az egyetem és az akadémia is. Temetése június 23-án szombaton délután volt az egyetem központi épületének előcsarnokából. A református egyház szertartása szerint Ravasz László püspök búcsúztatta a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egykori buzgó munkatársát, az egyházkerületi tanácsbíró, a Kálvin téri parochiális rész gondnokát. A *Jelenések könyve* (10, 9–11) alapján beszélt az igazságkereső és igazságismerő Ballagiról, akinek az igazsága édes igazság volt, de ugyanakkor keserű igazság is. „Az ifjúságnak szeretett és gyújtó lelkű mestere

a magyar igazságnak volt múltba tekintő, átszellemült regőse és jövendőt mondó fekete táltosa.” A búcsúztató után az ifjúság ráterítette a koporsóra a Rákóczi-zászlót. Ahogy a hűséges tanítvány fogalmazott: „Ez alatt hozták haza Rodostóból a Nagyságos Fejedelmet, s azóta ekkor használták először ezt a foszlányaiban is gyönyörű zászlót. Így indult utolsó útjára hűséges katonája.” A Kerepesi úti temetőben a főváros által adományozott dízsírhelyre temették. Búcsúztak tőle a tanítványok, a Rákóczi Szövetség, a régi 48-as párt s az egyetem nevében Angyal Dávid professzor.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Peregrinációs adatok

SZÖGI LÁSZLÓ (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, ELTE Levéltára.

C) Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Budapesti Ref. Gimnázium iratai – Osztálynaplók 1863–1871

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Dékáni Hivatal iktatott iratai 8/b.

1936/1923-4.

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1884. 12–13.

Akadémiai tagajánlások 1892. 12–13.

Akadémiai tagajánlások 1904. 18–19.

ANGYAL DÁVID (1928): Ballagi Aladár ravatalánál. *Akadémiai Értesítő*, 1928(39). 169–170.

BALANYI GYÖRGY (1928): Ballagi Aladár. *Századok*, 62(7–8). 845–847.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN (1976): *Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916*.

Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2. Budapest.

FINKEY FERENC (2019): *A sárospataki református jogakadémia története 1793–1923*.

Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium.

- GERGELY ANDRÁS (1976): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest.
- GLATZ FERENC (1976): Történeti kultusz és történetíró. Reflexiók Szekfű száműzött Rákócziához. *Történelmi Szemle*, 19(1–2). 64–101.
- GULYÁS PÁL (1940): *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. Budapest. 46–48.
- HÉJJA JULIANNA ERIKA (2009): *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11. Békés vármegye tisztviselői, szegődményes alkalmazottai és szolgaszemélyzete 1715–1848. Prozopográfiai adattár. Gyula.
- NAGY SÁNDOR (2018): „*Engesztelhetetlen gyűlölet.*” *Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest. 212., 230–231., 535.
- RAVASZ LÁSZLÓ (1938): Édes igazság – keserű igazság. In Uő: *Legyen világosság. Beszéddek, íráások II*. Budapest, Franklin Társulat. 225–228.
- SÁRKÁNY JÓZSEF (1934): Ballagi Aladár élete és munkái. In *Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb munkái*. Budapest. 7–25.
- Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911*. (1906). Budapest. 47–48.
- SZEKFŰ GYULA (é. n.): *Mit vétettem én? – Ki gyalázta Rákóczit?* –. Budapest, Dick Manó kiadása.
- SZENTPÉTERY IMRE (1935): *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 528–529., 582–583.
- SZINNYEI JÓZSEF (1891): *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor. 431–433.
- VÖLGYESI ORSOLYA (2003): Családtörténet, politikatörténet, mikrotörténelem. (Egy reformkori Békés megyei politikai karrier: Novák Antal). In DOBROSSY ISTVÁN (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Rendi társadalom – polgári társadalom 12. Miskolc. 128–141.
- WAKTOR ANDREA (1995): A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic itur ad astra*, 1995(1–2). 43–92.
- WAKTOR ANDREA (2006): A Ballagi család három nemzedéke. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten I. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténet Tanszék. 709–720.

FRÖHLICH IZIDOR

fizikus

(Pest, 1853. január 23. – Budapest, 1931. január 24.;
a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Fröhlich Vilmos [1851-ig Jakab] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Wobor/Obory, Csehország, 1816 k. – Bp., 1896. júl. 2.) Feleségével és három gyermekével egyszerre keresztelkedtek meg. A keresztszülők a Skót Misszió lelkészei (Wingate Vilmos, Smith Róbert), Brunszvik Teréz grófnő és a már korábban megkeresztelkedett zsidó férfiak voltak (Lederer Gedeon Róbert, a feleség testvére és Taubner Joachim). Az 1850-es években iskolaszolga volt a pesti evangélikus gimnáziumban, az 1860-as években egyházi szolga a pesti német reformátusoknál. Három évig a Protestáns árvaháznál árvaházi szolga, majd a leányegyházként megalakuló pesti német református egyháznál Kirchendiener/egyházfi volt egészen 1888-ig.

ANYAI ÁG

Anyja: Léderer Katalin Júlia (ref., 1851. febr. 18-ig izr. [megkeresztelkedésénél az egyik keresztapa a testvére, Lederer Gedeon Róbert volt], 1819 – Bp., 1892. ápr. 25.) Házasságkötés: 1842.

Testvére: Lederer (Jákob) Gedeon Róbert (ref., 1844. júl. 15-ig izr., Pest, 1804 – USA, 1879) 1844-ben a Skót Misszió lelkésze, Smith Róbert keresztelte meg. Kétéves képzés után Magyarország vidéki zsinagógáiban végzett missziós munkát. 1846-ban a magyar középponti vasút építkezésén dolgozott mint munkavezető. 1851 után Angliába, majd az Egyesült Államokba ment. Keresztény missziós társaságok szolgálatában végzett térítő munkát.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Fröhlich Róbert [1851-ig Izrael] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Pest, 1844. márc. 19. – Bp., 1894. máj. 23.) Református lelkész, régész, ókortörténész, az MTA főkönyvtárnoka, az MTA tagja (1892). Két évig Pesten, két évig a bázeli egyetemen tanult teológiát. 1868-ban lelkészi vizsgát tett. Segédlelkész volt Budapesten és

a Baranya megyei Kisharsányban, majd tanár a csurgói és a pesti ref., illetve a pesti evang. gimnáziumokban. 1883-ban a budapesti tud. egyetemen az ókortörténet és a régészet magántanára lett. 1892-től az MTA főkönyvtárnoka. Felesége: Sarkady Katalin (ref.) Lányuk, Fröhlich Teodóra (1875–1929) a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület választmányi tagja; 2. Fröhlich Gedeon [1851-ig Sándor] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Pest –) A középiskola első hat osztályát a budapesti evangélikus gimnáziumban végezte. Felesége: Eschmann Mary; 3. Fröhlich Joachim [1851-ig Samu] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., –); 4. Fröhlich Fanni/Franciska (ref., Pest, 1851. aug. 14. –) Férje 1882. jún. 5-től: Prém István ref. malomhivatalnok. Az esketést Rudolf König, a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház lelkésze (1863–1888) végezte. Lányuk, Prém Margit a Skót Misszió polgári leányiskolájának az igazgatója volt a két világháború között; 5. Fröhlich Erzsébet (ref., Pest, 1854. máj. 10. –) Polgári iskolai tanárnő. Testvérével, Krisztinával mint a Skót Misszió iskolájának volt diákjai végrendeletükkel 1000 pengős alapítványt hoztak létre, amelynek kamatait az iskola szegény sorsú, jó tanuló református diákjainak osztották ki évente; 6. Fröhlich Fülöp (ref., Pest, 1856. márc. 22. – Bp., 1898. márc. 26.) Okleveles gépészmérnök. 1874-ben érettségizett a budapesti ref. gimnáziumban. A budapesti műszaki egyetemen 1880-ban szerezte oklevelét. A m. kir. államvasutak pozsonyi fűtőházának főnöke; 7. Fröhlich Adorján (ref., Pest, 1858. okt. 5. – Torzsa, Bács-Bodrog m., 1899. szept. 17.) A torzsai német nyelvű református elemi iskola kántortanítója volt, akinek a fia Fröhlich Pál (1889–1949) fizikus, egyetemi tanár, az MTA tagja volt; 8. Fröhlich Ilona (ref., Pest, 1860. okt. 26. – Újpest, 1941. máj. 26.) Férje: Bánóczi Endre (1853–) ref. lelkész a Bereg megyei Nagymuzsalyon, majd Jándon. Fiuk, Bánóczi Endre (1886–1970) a nagykovácsi ref. gimnázium igazgatója volt; 9. Fröhlich Krisztina (ref., Pest, 1863. jan. –).
Felesége: Krolupper Irma (evang., Pest, 1865. nov. 14. – Bp., 1963. ápr. 14.) Házasságkötés: Bp., 1885. júl. 25. Az esketést König Rudolf skót missziós lelkész végezte a Hold utcai templomban. Apja: Krolupper József (róm. kat., Březno u Postoloprty / Priesen bei Postelberg, Cseho., 1832 – Bp., 1917. jan. 9.), bp.-i gyáros (vasúti jelzőlámpa-, fém- és bádógárugyár, petróleumlámpa-gyár), a Ferenc József-rend lovagkeresztese. Korábban osztrák államvasúti hivatalnok volt. Anyja: Tolnay Borbála (evang., 1840 – Bp., 1914. dec. 3.) A feleség testvérei: Krolupper Emma (1869–), férje: Vuits Miklós pénzügyi titkár; Krolupper Krisztina, férje: Lugossi Ignác gyáros.
Gyermekei: 1. Fröhlich Vilma (evang., Bp., 1886–1967), férje: Tolnay-Knefely (korábban Kneffel) Ödön (evang., Cservenka, Bács-Bodrog m., 1886. jún. 1. – Tolna, 1966) Trianon után Tolnán (Tolna-sziget) birtokot (637 hold) vásárolt bácskai eredetű földbirtokos, országgyűlési képviselő (1935–1939), a tolnai evangélikus egyházmegye világi közbírája, a szekszárdi evangélikus egyház felügyelője. A keszthelyi Georgiconban tanult gazdász, mintagazda; 2. Fröhlich Ilona (róm. kat., [korábban evang.], Bp., 1888. ápr. 11. – Bp., 1972. aug. 21.), férje 1911-től: Láng (1937-ig Lappert) Rezső (róm. kat., Bp., 1879. dec. 26. – Bp., 1957. jan. 24.) fővárosi főmérnök, műszaki főtanácsos,

1902-ben a bp.-i műegyetemen szerezte diplomáját. A Kelenföld-Lágymányosi Katolikus Kör választmányi tagja; 3. Fröhlich Loránt (ref., Bp., 1891. jún. – Bp., 1954. okt. 6.) főorvos; 4. Fröhlich Margit (evang., 1893 – Bp., 1980. júl. 22.), férje 1919-től: Heisler Ottó (evang., 1897 – Bp., 1970. máj. 10.) Tolnán (Tolna-sziget) birtokot vásárolt gazdász és földbirtokos.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (keresztelésénél a már korábban megkeresztelkedett zsidó orvos, Zuckerkandel Izidor volt a keresztapa, s így kapta az Izidor nevet).

Középiskola: 1862–1868: pesti evang. gimn., I–VI. oszt.; 1868–1870: pesti ref. főgimn., VII–VIII. oszt.; érettségi uo.: 1870.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1870/71., 1872/73. és 1873/74. tanév első fele, matematika, fizika, kémia, csillagászat; Műegyetem, matematika–fizika.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: berlini egy., 1874. ápr. 15-től két év állami ösztöndíjjal.

Nyelvismeret: német, angol, francia, latin.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészdoktor, 1875. ápr. 25.; uo. az elméleti természettan magántanára, 1876.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, elméleti természettan, 1878. dec. 14.

Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, elméleti természettan, 1885. márc. 10., a kísérleti természettan előadására is feljogosítva.

Egyetemi tisztségek: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, dékán: 1897–1900, rektor: 1911–1912.

Nyugdíj: 1928. aug. 31.

MTA-tagság: lev. tag: 1880. máj. 20., rend. tag: 1891. máj. 8., ig. tag: 1920. máj. 6.; oszt. titkár: 1913. ápr. 24.-től.

Díszdoktor: a glasgow-i egyetem tb. doktora (1896).

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Kir. Természettudományi Társ. választmányi tagja (1882–), a Matematikai és Fizikai Társ. alapító választmányi tagja (1893–), később alelnöke, majd elnöke (1919–), a nagyszabeni Verein für Naturwissenschaften lev. tagja (1886–).

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: a párizsi nemzetközi elektromos kongresszuson Magyarország hivatalos képviselője: 1882–1884.

Szerkesztőségi tagság: a *Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn, Mathematikai és Természettudományi Értesítő* szerkesztője (1884–).

Közéleti társaság, szep: a Bölcsészhallgatókat Segítő Egyesület dísztagja.

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a Protestáns Irodalmi Társulat választmányi tagja.

Állami testületek, tanácsok: az Orsz. Közoktatási Tanács tagja (1898–); a Budapesti Középiskolai Tanárképző Intézet igazgatótanácsa (1893–) és a Budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság tagja (1890–); az Országos Tanítóképzőintézeti Tanárvizsgáló Biz. tagja (1914–).

Kitüntetések: udvari tanácsos (1905. márc. 15.); az MTA Marczibányi mellékjuttalma (1883), Bésán-díja (1887) és Nagyjuttalma (1909); hadiérmekek tulajdonosa.

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1904-ben 1031 korona kétszeres adóval fővárosi virilista. Egyetemi tanári jövedelme 1908-ban évi 15 700 korona volt.

ÉLETÚT

Fröhlich Izidor 1853. január 23-án született Pesten, s február 7-én keresztelték meg a Kálvin téri református templomban. Keresztapja az 1850 novemberében ugyanitt megkeresztelkedett zsidó orvos, Zuckerkandel Izidor (később balkáni misszionárius) volt, így kapta az Izidor nevet. Apja – a csehországi Woborban született Fröhlich Jakab – feleségével, a pesti Lederer Katalinnal s két korábban született gyermekükkel együtt 1851. február 18-án ugyanitt keresztelkedett meg. A tanúk a Skót Misszió lelkészei, valamint Brunszvik Teréz grófnő és Lederer Katalin még 1844-ben megkeresztelkedett bátyja voltak. Az apa korábbi foglalkozását nem ismerjük, de ekkortól kezdve egyházi alkalmazásban volt: iskolaszolga a pesti evangélikus gimnáziumban, árvaházi szolga a pesti Protestáns Árvaházban, majd az 1865-ben leányegyházként megalakuló pesti német református egyháznál egyházfi/Kirchendiener 1888-ig. Összesen tíz gyermekük született. A lányok tanult emberekhez (ref. lelkész, malomhivatalnok) mentek férjhez, sőt Erzsébet polgári iskolai tanárnő lett. A hat fiú közül ötöt tanítottak (egynek a sorsát nem ismerjük). Az 1841-ben született Róbertet 1854-ben beírták az evangélikus gimnáziumba. Teológiát végzett, Pesten és két évig Bázelen tanult. Később gimnáziumi tanár, az MTA főkönyvtárnoka, ókortörténész, egyetemi magántanár és az MTA tagja lett. Gedeon gimnáziumot végzett, Fülöp műegyetemet, Adorján pedig a torzsai német nyelvű református elemi iskola kántortanítója volt. A felnevelő család miliőjéről Rybár István (1886–1971) fizikaprofesszor, akadémikus is melegen emlékezett meg Fröhlich Izidor elhunyt akadémiai tag fölött tartott 1936-os emlékbeszédében. A szülőkről ezt írta: „Atyja, Vilmos [...] kötelességének pontos teljesítésével és vallásos életével megbecsülést szerzett magának. Nem kímélt sem időt, sem fáradságot, hogy nagyszámú családját, bár szerény viszonyok között, de gondosan nevelje, taníttassa. Anyja gyöngéd, finomlelkű, szelíd nő volt. Egész életét családjáért való áldozatos munkában töltötte [...] A szülők féltő szeretettel gondolták gyermekeiket, akik viszont meleg szeretettel vették körül szüleiket és egymást. Együtt tanultak, érdeklődtek egymás munkái iránt.

Istenfélő, vallásos szellem uralkodott a családban. Naponként olvasták a Bibliát. A tiszta családi légkör s a Biblia tanításai, amelyeket a gyermekek magukba szívtak, volt az a talaj, melyből egyenes puritán jellemük kifejlődött.” (Az információkat Rybár István minden bizonnyal első kézből, kedves professzorától, Fröhlich Izidortól kaphatta.)

Izidor, aki negyedik gyerek volt, hat évig az evangélikus gimnáziumban tanult, majd a református főgimnáziumban fejezte be a középiskolát. Kitűnő tanuló volt, s hogy a család helyzetén könnyítsen, már gimnazista korában magánórákat adott. 1870-ben, miután a reformátusoknál leérettségizett, beiratkozott a pesti tudományegyetem bölcsészettudományi karára. Petzval Ottónál mennyiségtant, Kondor Gusztávnál csillagászatot, Jedlik Ányosnál kísérleti, Eötvös Lorándnál elméleti természettant, Than Károlynál pedig vegytant hallgatott. Átjárt a műegyetemre is Kőnig Gyula matematikai, valamint Szily Kálmán és Stoczek József fizikai előadásait hallgatni. 1871–1872-ben megszakította egyetemi tanulmányait, s a magyar középosztályi ifjak kialakuló szokásrendje szerint teljesítette az egyéves önkéntes katonai szolgálatot.

Tanára, Eötvös Loránd javaslatára 1874 tavaszán Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter állami ösztöndíjjal kiküldte a berlini egyetemre. Négy félévig olyan kiváló tudósok mellett dolgozhatott, mint Gustav Kirchhoff (1824–1887) fizikus és Hermann von Helmholtz (1821–1894) fizikus és fiziológus. Első tudományos dolgozatát Helmholtz laboratóriumában készítette 1875-ben: *Észrevételek Maxwell elektromagnetikus fényelméletéhez*. Ez a *Műegyetemi Lapok*ban és német folyóiratban is megjelent. A kísérleti és az elméleti fizika terén egyaránt gyarapíthatta ismereteit. Közben itthon 1875. április 17-én letette doktori szigorlatát. A vizsgáló bizottság tagja Petzval Ottó, Jedlik Ányos és Eötvös Loránd volt. Doktori értekezésének címe: *A polarizatio-szög és törésmutató viszonyai magnetikus és diamagnetikus közegeknél*. 1875. április 25-én avatták bölcsészdoktorrá. 1876-ban végleg hazatért Berlinből, s magántanárrá habilitálták elméleti természettanból, amit Eötvös Loránd mellett dolgozva folyamatosan előadott. Ebben csak annyi szünet volt, hogy 1878 második felében részt vett Bosznia-Hercegovina okkupációjában, ahonnan tartalékos tüzérfőhadnagyként tért vissza. Eötvös Loránd kezdeményezésére, az egyetem és Trefort kultuszminiszter felterjesztése alapján a király 1878. december 14-én kinevezte a 25 éves, reményteljes ifjú tudós tanárt az elméleti természettan nyilvános rendkívüli tanárává. A tanszéket Eötvös Lorándtól vette át, aki ugyanekkor átment a Jedlik Ányos nyugdíjazása (1878) után létesített kísérleti természettan tanszékre. Fröhlich tanított analitikai mechanikát és elméleti fizikát a hozzájuk tartozó gyakorlatokkal, valamint speciális fizikai méréseket.

Tanári hivatását komolyan vette. Működését a legnagyobb lelkiismeretesség és alaposág jellemezte. Rybár professzor emlékezete szerint előadásaiban nem keresett hatást és feltűnést, szerényen csak azt a célt tartotta szem előtt, hogy a leggyengébb tanítványa is megértse s könnyen követhesse gondolatmenetét. 1878-tól 1928-as nyugdíjazásáig megszakítás nélkül tanította az elméleti fizikát a budapesti tudományegyetemen. Félszázados tanári működése alatt tanítványok ezrei hagyták el az egyetemet. Az akadémiai

emlékbeszéd szerint az 1930-as években élő fizikatanárok nagyjából az ő tanítványai voltak. 1887-től tanár volt a Középtanodai Tanárképző Intézetben. Az intézet Igazgató Tanácsának is három évtizeden át lelkes tagja volt. Tangl Károly szerint nagy odaadással intézte diákjai ügyes-bajos dolgait. Itt érezték diákjai legjobban atyai szeretetét, amellyel az egyetemi években is azon túl is kísérte őket. 1890-től a Budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság tagja volt, s 1898-tól kinevezték az Országos Közoktatási Tanácsba is. Bár az akadémia III. Matematika és természettudományok osztálya 1888-ban azzal a feladattal bízta meg, hogy készítsen egy nagyobb szabású elméleti fizikai kézikönyvet, annak elkészült kötetei is elsősorban az oktató munkát segítették. A bevezető kötet 1890-ben jelent meg: *Mathematikai repertorium physikusok számára*. Az első kötet *Kinematika vagy a mozgás tana* címmel 1892-ben, a második kötet pedig *Dinamika első része: Alapfogalmak és az anyagi pont dinamikája* címmel 1894-ben jelent meg. Bár a sorozat csonka maradt, Rybár professzor szerint Fröhlich nagy szolgálatot tett a hazai felsőoktatásnak a megjelent három kötettel, mert hosszú ideig ezek voltak az egyedüli magyar könyvek, amelyekből a hallgatók a mechanika törvényeit, alapelveit tanulhatták. Ezen túlmenően hasznos szolgálatot tettek a fizikai műveltség általános terjesztésében is.

Fröhlich tudományos munkássága centrumában a fizika két olyan területe állt, amelyek a nagy felkészültség mellett igen sok laboratóriumi kísérletezést igényeltek. Tudományos vizsgálataiban a legkisebb részletekre kiterjedően saját észleléseire támaszkodott, s ebben nem ismert fáradtságot. Foglalkozott a nagy fejlődés előtt álló elektromosság mérőtechnikai problémáival. Egyik ilyen vizsgálata az elektrodinamométer működésére vonatkozott. Maga is szerkesztett elektrodinamométert, amely az 1881-es párizsi világi kiállításon ezüstérmet kapott. Ezzel a gömb alakú dinamométerrel az áramerősséget abszolút értékben lehetett meghatározni, de a gyakorlatban nem terjedt el, mert bonyolult tekerceselést csak kézi munkával lehetett elvégezni. Foglalkozott az ellenállás abszolút értékben való meghatározásával, s ehhez is szerkesztett műszert. Az 1882-ben és 1884-ben Párizsban tartott nemzetközi elektromos kongresszusokon ő volt Magyarország hivatalos képviselője. Kidolgozta az elektrodinamométer olyan általános elméletét, amely már nem csak stacionárius viszonyokra vonatkozott. A nagy munka, mint Fröhlich legtöbb dolgozata, egyszerre magyar és német nyelven is megjelent. Ezt a Magyar Tudományos Akadémia 1887-ben Bézsán-díjjal jutalmazta.

Az a probléma azonban, amely egész tudományos működése alatt legjobban a szívéhez nőtt, a fényjelenségek vizsgálata volt. Azon belül is több mint ötven évig az elhajlított fény polározási viszonyainak vizsgálatával foglalkozott. Erről a témáról első dolgozata 1876-ban jelent meg, az utolsó nagy összegző műve pedig 1928-ban. A probléma sokoldalú vizsgálatához, törvényszerűségeinek megállapításához legendás munkabírással végezte a fáradtságos laboratóriumi kísérletezést. Például a rácsokról elhajlítva visszavert fény jelenségét vagy a teljes visszaverődést kutatva hangyaszorgalommal több tízezer mérést végzett, hogy a kérdés teljes megoldásához eljusson. Eredményeit az MTA

is korán elismerte, 1880-ban, 27 évesen lett az akadémia levelező tagja (30 igen szavazattal 5 ellenében). A már említett akadémiai díjak után Kőnig Gyula világhírű matematikus ajánlásával 1891-ben rendes taggá választották. Tudományos eredményei mellett Kőnig azt is hangsúlyozta, hogy „a III. osztály benső tevékenységében jelentékeny része van az ő kiváló ügybuzgóságának”. Bekapcsolódott az akadémia III. osztálya magyar és német nyelvű tudományos folyóiratának gondozásába. A kiváló tudománytörténész, Vekerdi László is azt állapította meg, hogy a század végére Eötvös, Kőnig és Szily Kálmán után Fröhlich a III. osztály negyedik embere volt, akinek tekintélye, befolyása egyre növekedett az Osztályban és a Bizottságban. Az elhajlított fény polározási állapota kísérleti és elméleti vizsgálatainak elismeréseként 1910-ben megkapta az akadémia ötvenként kiadható nagyjutalmát. Kőnig 1913-as halála után ő vette át az osztálytitkári tiszteletet, amelyben nagy ügybuzgalommal és hihetetlen pontossággal járt el. 1920-ban tagja lett az MTA igazgatótanácsának. Eötvös Loránd halála után az 1893-ban alapított Matematikai Fizikai Társulatnál ekkor lépett elő alelnöki pozícióból a társulat elnökévé.

Az egyetemen is fokozatosan haladt előre. A bölcsészettudományi kar már 1883-ban kezdeményezte rendes tanári kinevezését, s ez 1885. március 10-én be is következett. Élénken részt vett az egyetemi ügyek intézésében. Kitűnően ismerte az egyetemi szabályzatokat. Megfontolt felszólalásaival sokszor gyakorolt befolyást a kari üléseken kialakult állásfoglalásokra. A rábízott ügyeket lelkiismeretesen és tárgyilagosan intézte. Mint az egyetemi adminisztráció elsőrangú szakértője, öt éven át a kar jegyzője volt. Megbecsülést szerzett magának, s így tanártársai 1897 és 1910 között háromszor egymás után dékánná választották. 1904-ben Elméleti fizikai tanszergyűjteményt létesített, amelynek nyugdíjba vonulásáig az igazgatója volt. A felsőoktatás terén szerzett érdemeit Ferenc József király 1905-ben a m. kir. udvari tanácsosi cím adományozásával ismerte el. Az 1911–1912-es tanévre az egyetem rektorává választották. Az egyetem alapításának évfordulóján, az 1912. május 13-i ünnepélyes közgyűlésen elmondott rektori beszédében alapos indoklással elvi és pragmatikus szempontok felsorolásával felvetette a kar kettéválasztásának szükségességét bölcsészeti-nyelvészeti és történelmi, illetve matematikai és természettudományi karra. Később, amikor 1923-ban elérte az 1912-ben törvényben megjelölt egyetemi tanári 70 éves nyugdíjkorhatárt, a bölcsészettudományi kar titkos szavazással egyhangúlag kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy őt a tanítás és a tudomány érdekében tartsa vissza a szolgálatban. A minisztertanács 1923. augusztus 24-i ülésén kelt elhatározásával a törvény adta lehetőségnek megfelelően felhatalmazta a minisztert Fröhlich Izidor szolgálatban való megtartására. 1925-ben, a professzor doktorrá avatásának 50. évfordulóján a kar ünnepi ülésen nyújtotta át a jubiléumnak az arany doktori diplomát.

Ami Fröhlich Izidor életművének általános megítélését illeti, kétségtelen, hogy súlya, befolyása a magyar tudományos életben évtizedekig jelentős, sőt meghatározó volt. Ennek megítélése azonban nem egyértelmű. A tanítvány Rybár István már 1936-ban óvatosan

megjegyezte, hogy előadásában „nemigen tért ki a modern fizika fejlődésben levő elméleteinek ismertetésére, hanem a már teljesen kialakult elméleti eredményeket ismertette”. Fő kutatási területéről megállapította, hogy „Csakis Fröhlichnek több évtizeden át végzett rendszeres és fáradságos észlelései adtak teljes képet az elhajlított fény polározási állapotról”. Ugyanakkor hozzáfűzte, hogy bár elméletileg is foglalkozott a kérdéssel, de elméleti fejtegetéseiben konzervatív volt, s nem használta fel a fizika újabb eredményeit, nem vette figyelembe az újabb fényelméleteket. Vekardi László, a már említett akadémia-történeti kötetben határozottabban fogalmazott: „Fröhlich félévszázados professzorságának ideje alatt a fizika eljut az elektromágneses tér megismerésétől a relativitáselméleten és az atomelméleten át a kvantummechanikáig. Fröhlich dolgozószobájában azonban áll az idő.” A Maxwell-féle elméletet mindvégig „megalapozatlan hipotézisnek” minősítette. Fröhlich Izidor a 19. századi klasszikus fizika jelentős, meghatározó magyarországi alakja volt, de nem tudta követni a modern, 20. századi fizika fejlődését, s tudományos konzervativizmusa egy idő után inkább hátráltatta a magyar fizika lépéstartását a világ tudományosságával.

A teljesség kedvéért röviden szót kell még ejtenünk magánéletéről, saját családjáról is. Harminckét évesen, 1885-ben házasodott meg, négy hónappal nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezése után. Választotta Krolupper Irma, aki 19 éves volt, igazi „self-made man” családban született. Apja, a csehországi születésű római katolikus Krolupper József az Osztrák Államvasút Társaság tisztviselője volt, majd vasúti jelzőlámpák, jelzőberendezések s más vasútfelszerelési cikkek gyártására vállalatot alapított. A cég főleg közületek számára szállított, s hamarosan komoly vállalattá növekedett. A gyáros lányai, köztük Irma is anyjuk evangélikus vallását vitték tovább. Így, amint a *Nemzet* című lap az esküvői hírek között közhírré tette: „dr. Fröhlich Izidor egyet. rendes tanár és akadémiai tag nőül vette Krolupper Irma kisasszonyt, Krolupper József budapesti gyáros és háztulajdonos lányát. Esküvőjük szombat délután volt a Hold utcai protestáns templomban”. Az anyakönyv tanúsága szerint az esketést König Rudolf skót missziós lelkész végezte (valószínűsíthető, hogy a fiatalok megismerkedése is ebben a gyülekezetben történt). A házaspár a négy gyermekkel együtt harmonikus, ideálisan boldog családi életet élt. Rybár István úgy fogalmazott, hogy Fröhlich professzor „mindig hálával emlékezett meg élettársáról, aki nyugodt, békés otthont teremtett számára, és ezzel lehetővé tette, hogy minden energiáját hivatásának szentelhesse”. A nyár nagy részét apósának a Svábhegy lejtőjén levő, akkor még külterületnek számító, az Istenhegyi úton tágas kertben levő villájában töltötte, de naponként lejárt az intézetbe, hogy fénytani vizsgálatait végezhesse. A nyár egy részét rendszeresen Abbáziában, Lovranban töltötte a család. A vagyonos após esetleges támogatásától függetlenül ezt is megengedhette magának a dualista kor, s a háború utáni nehéz évek kivételével a két világháború közötti időszak egyetemi professzora. Az egyetemi törzskönyv adatai szerint például 1908-ban évi illetményének alapösszege 6000 korona volt. Ehhez jött ekkor öt ötödéves korpótlék (4000 korona), s 2000 korona személyi pótlék, 2500 korona évi lakbérilletmény és 1200 korona

tandíjjutalék. Az összesen 15 700 korona éves jövedelem lényegében felső középosztályi jövedelemnek felelt meg.

Fröhlich professzor végleges nyugalomba helyezésére 75 éves korában, 1928 szeptember elején került sor. Az érvényes szabályzatok szerint nyugdíját, tekintettel a szolgálati éveire, fizetése száz százalékában állapították meg, ami havi 900 pengőt és 202 pengő havi lakáspénzt jelentett. Nem sokáig élvezhette azonban a nyugalom éveit. 1931. január 24. hajnalán egy órával 78. születésnapja után a család gyászjelentése szerint „az Úrban csendesen elhunyt”. A családon kívül gyászjelentést adott ki az akadémia, az egyetem s a Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Az MTA oszlopcarnokából temették. Az akadémia nevében Tangl Károly professzor, az MTA rendes tagja búcsúztatta. A temetési szertartást végző Ravasz László református püspök többek között ezt mondta az elhunytról: „Milyen hű és állhatatos volt az igazság keresésében, milyen alázatos az igazság birtokában, s milyen lelkes és fáradhatatlan az igazság tanításában. Holtig tanult és holtig tanított.” A Kerepesi úti temetőben a főváros által adományozott díszsírhelyen helyezték örök nyugalomra.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Peregrinációs adatok

SZÖGI LÁSZLÓ (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, ELTE Levéltára.

C) Levéltári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Bölcsészettudományi Kar

A Kari Tanács jegyzőkönyvei 8/a.

2. kötet: 1894. szept. 27., I. r. ülés

28. kötet: 1922. dec. 18., II. r. ülés

29. kötet: 1923. okt. 25. és 29., I. r. ülés

31. kötet: 1925. okt. 7., I. rk. ülés

33. kötet: 1928. febr. 10., IV. r. ülés

Dékáni Hivatal iktatott iratai 8/b.

759/1923-24.

1866/1927-28.

Nem iktatott iratok 8/e.

2. kötet: Professzorok életrajzi adatai 1874–1930

Vegyes iratok 8/m.

34. kötet

Evangelikus Országos Levéltár

Pesti Evangelikus Gimnázium Levéltára

Anyakönyvek 1854–1868

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Budapesti Ref. Gimnázium osztálynaplói 1868–1970

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1891. 14.

CSIFFÁRY GABRIELLA (2003): *Magyar tudósok önéletrajzai*. Budapest, Palatinus. 396–398.

FEKETE JENŐ (1941): Fröhlich Izidor. In FÖRSTER REZSŐ (szerk.): *A Kis Akadémia negyvenkét esztendeje az ezredik előadásig, 1899–1941*. A Kis Akadémia könyvtára, 42. Budapest, Kis Akadémia. 312–314.

Fröhlich Izidor [Önéletrajzi adatok] (1892), *Vasárnapi Újság*, 39(8). 137.

FRÖHLICH IZIDOR (1912): Beszéd a Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem újjáalakításának CXXXII. évfordulója alkalmából 1912. május 13-án d.e. 11 órakor tartott ünnepélyes közgyűlésen. *Acta Reg. Scient. Universitatis Hung.* Anni MCMXI – MCMXII. Fasciculus II. Budapest.

RAVASZ LÁSZLÓ (1938): Fröhlich Izidor magaaajánlása. In Uő: *Legyen világhosság. Beszéd, írárok*. II. kötet. Budapest, Franklin Társulat. 258–259.

RYBÁR ISTVÁN (1936): *Fröhlich Izidor ig. és r. t. emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XXII. kötet, 15. szám. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

SZENTPÉTERY IMRE (1935): *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. A Királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 542., 562., 600.

SZINNYEI JÓZSEF (1894): *Magyar írók élete és munkái*. III. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor. 811–815.

Tangl Károly r. t. beszéde Fröhlich Izidor ig. és rt. osztálytitkár ravatalánál 1931. január 26-án. *Akadémiai Értesítő*, 1931(41). 135–137.

VEKERDI LÁSZLÓ (1975): Matematika és természettudományok. In PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 226–235.

FRÖHLICH PÁL

fizikus

(Torzsa, Bács-Bodrog m., 1889. december 6. – Szeged, Csongrád m., 1949. október 15.; a kiskunhalasi temetőben, családi sírboltban nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Fröhlich Adorján (ref., Pest, 1858. okt. – Torzsa, 1899. szept. 17.) A torzsai német nyelvű református elemi iskola kántortanítója volt.

Testvérei: 1. Fröhlich Róbert [1851-ig Izrael] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Pest, 1844. márc. 19. – Bp., 1894. máj. 23.) református lelkész, régész, ókortörténész, az MTA főkönyvtárnoka, az MTA tagja (1892). Két évig Pesten, két évig a bázeli egyetemen tanult teológiát. 1868-ban lelkészi vizsgát tett. Segédlelkész volt Budapesten és a Banya megyei Kisharsányban, majd tanár a csurgói és a pesti ref., illetve a pesti evang. gimnáziumokban. 1883-ban a budapesti tud. egyetemen az ókortörténet és a régészet magántanára lett. 1892-től az MTA főkönyvtárnoka. Felesége: Sarkady Katalin; 2. Fröhlich Gedeon [1851-ig Sándor] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Pest –) A középiskola első hat osztályát a budapesti evangélikus gimnáziumban végezte. Felesége: Eschmann Mary; 3. Fröhlich Joachim [1851-ig Samu] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., –); 4. Fröhlich Fanni/Franciska (ref., Pest, 1851. aug. 14. –) Férje 1882. jún. 5-től: Prém István ref. malomhivatalnok. (Az esketést Rudolf König, a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház lelkésze [1863–1888] végezte.) Lányuk, Prém Margit a Skót Misszió polgári leányiskolájának igazgatója a két világháború között; 5. Fröhlich Izidor (ref., Pest, 1853. jan. 23. – Bp., 1931. jan. 24.) fizikus, egyetemi tanár, az MTA tagja; 6. Fröhlich Erzsébet (ref., Pest, 1854. máj. 10. –) polgári iskolai tanárnő. Testvérével, Krisztinával mint a Skót Misszió iskolájának volt diákjai végrendeletükkel 1000 pengő alapítványt hoztak létre, amelynek kamatait az iskola szegény sorsú, jó tanuló református diákjainak osztották ki évente; 7. Fröhlich Fülöp (ref., Pest, 1856. márc. 22. – Bp., 1898. márc. 26.) okleveles gépészmérnök. 1874-ben érettségizett a budapesti ref. gimnáziumban. A budapesti műszaki egyetemen 1880-ban szerezte oklevelét. A m. kir. államvasutak pozsonyi fűtőházának főnöke; 8. Fröhlich Ilona (ref., Pest, 1860. okt. 26. – Újpest, 1941. máj. 26.) Férje: Bánóczi Endre (1853–) ref. lelkész a Bereg megyei Nagymuzsalyon, majd Jándon. Fiuk, Bánóczi Endre (1886–1970) a nagykőrösi ref. gimnázium igazgatója volt; 9. Fröhlich Krisztina (ref., Pest, 1863. jan. –).
Apai nagyapja: Fröhlich Vilmos [1851-ig Jakab] (ref., 1851. febr. 18-ig izr., Wobor/Obory, Csehország, 1816 k. – Bp., 1896. júl. 2.) Feleségével és három gyermekével egyszerre keresztelkedtek meg. A keresztszülők a Skót Misszió lelkészei (Wingate Vilmos, Smith

Róbert), Brunszvik Teréz grófnő és a már korábban megkeresztelkedett zsidó férfiak voltak (Lederer Gedeon Róbert, a feleség testvére és Tauber Joachim). Az 1850-es években iskolaszolga volt a pesti evangélikus gimnáziumban, az 1860-as években egyházi szolga a pesti német reformátusoknál. Három évig a Protestáns árvaháznál árvaházi szolga, majd a leányegyházként megalakuló pesti német református egyháznál Kirchendiener/egyházfi volt egészen 1888-ig.

Apai nagyanyja: Léderer Katalin Júlia (ref., 1851. febr. 18-ig izr. [megkeresztelkedésénél az egyik keresztapa a testvére, Léderer Gedeon Róbert volt], 1819 – Bp., 1892. ápr. 25.) Házasságkötés: 1842.

Testvére: Lederer (Jákob) Gedeon Róbert (ref., 1844. júl. 15-ig izr., Pest, 1804 – USA, 1879) 1844-ben a Skót Misszió lelkésze, Smith Róbert keresztelte meg. Kétéves képzés után Magyarország vidéki zsinagógáiban végzett missziós munkát. 1846-ban a magyar középponti vasút építkezésén dolgozott mint munkavezető. 1851 után Angliába, majd az Egyesült Államokba ment. Keresztény missziós társaságok szolgálatában végzett térítő munkát.

ANYAI ÁG

Anyja: Kármán Ilona (ref., Torzsa, 1861 k. –) Férje 1899. évi halála után Budapesten élt férje testvéreivel (VI. ker. Eötvös u. 30.), illetve szüleit gondozta Torzsán.

Féltestvérei apjának első feleségétől, Kiss Juliannától: 1. Kármán Vilma (ref., Izsák, Pest m., 1852. aug. – Pacsér, Bács-Bodrog m., 1940. jún. 23.), férje: Elschlager János; 2. Kármán Izabella (ref., Izsák, 1854. okt. –), férje: Mester Attila.

Testvérei: 1. Kármán Pál (ref., Pócsmegyer, Pest m., 1857. nov. –), felesége: Jakusvitzky Karolina; 2. Kármán Lajos (ref., Pócsmegyer, 1859. okt. – 1899) református lelkész. A kecskeméti ref. gimnáziumban tanult, Budapesten végezte a teológiát. A Baranya megyei Kő református lelkésze lett; 3. Kármán Irma (ref., Torzsa –), férje: Bornemissza Benő kiskunhalasi református tanító; 4. Kármán József (ref., Torzsa –); 5. Kármán Károly (ref., Torzsa –).

Anyai nagyapja: Kármán Pál (ref., Újverbász, Bács-Bodrog m., 1820. aug. 7. – Torzsa, 1913. szept. 7.) torzsai ref. lelkész. Az algimnáziumot Újverbászon, a felső osztályokat a kecskeméti és a debreceni református kollégiumban, a hittanszakot Debrecenben végezte. Feketehegyen volt akadémikus rektor. 1845-ben Pesten papi vizsgát tett. Több helyen volt segédlelkész (Daróc, Ómoravica, Cegléd, Kecskemét). 1849 októberétől a Pest megyei Izsák, 1856 októbertől Pócsmegyer lelkésze. 1861-ben pedig a Bács-Bodrog megyei Torzsa német nyelvű reformátusai választották meg. Utóbbi helyen 52 évig szolgált. Az alsóbaranyai egyházmegye tanácsbírája, majd 1872-ben esperese lett. Az 1881-es alkotmányozó debreceni zsinat rendes tagja volt. 1887-ben

lemondva esperesi hivataláról, minden idejét az egyházi irodalom és az egyháztörténet tanulmányozására fordította. A Ferenc József-rend lovagja.

Testvérei: 1. Kármán József (ref., Újverbász, 1825. jan. 21. – Újverbász, 1915) református lelkész. Az újverbászi és a halasi algimnáziumban, majd a kecskeméti kollégiumban tanult. 1846-ban Lovasberényben lett akadémikus rektor. A szabadságharcban a lovasberényi nemzetőrök parancsnoka, majd élelmezési biztos volt. 1850-ben segédlelkész apja mellett. Ezután jogi tanulmányokat folytatott, s kiegészítő bíró volt Újvidéken. 1854-től apja örökébe lépve újverbászi lelkész lett. Felesége: Geyer Lujza (1835–1874); 2. Kármán Lajos (ref., Újverbász, 1829. aug. 9. – Bp., 1917) ügyvéd, országgyűlési képviselő. Kiskunhalason, Kecskeméten és Pápán tanult. 1848 tavaszán beállt a honvédseregbe. Részt vett a felvidéki harcokban, Schlick hadtestével szemben, majd a betörő oroszok elleni küzdelemben, végül főhadsegédként az 1849. augusztusi temesvári csatában. 1854-től Pesten ügyvédkedett. 1872-től 1884-ig az újverbászi kerület országgyűlési képviselője. 1886-ban újverbászi előnévvel nemességet kapott. Feleségei: 1. Mikrics Hermina (róm. kat., 1845 – Bp., 1893. febr. 3.); 2. Galambos Mária (róm. kat., 1854 – Kiszepes, 1930. dec. 15.); 3. Kármán Lina, férje: Schneider; 4. Kármán Sándor (ref., Újverbász, 1836 – Zsablya, Bács-Bodrog m., 1906. dec. 1.) ügyvéd, felesége: Maress Amália (róm. kat., 1841. – Pápa, 1906. okt. 16.); 5. Kármán János (ref., Újverbász, 1837 – Újvidék, 1886. máj 1.) hites ügyvéd Újvidéken.

Anyai nagyanyja: Allnutt Rebeka (ref., korábban baptista, Henton, Anglia, 1828 – Kiskunhalas, 1920. nov. 4.) Házasságkötés: 1857. márc. 15. (Megözvegyült férjének ez a második házassága volt.) Az óbudai hajógyár angol igazgatója feleségének testvéreként az 1840-es évek elején jött Magyarországra. A hajógyár igazgatója, a baptista Samuel Pretious a Skót Misszió köréhez tartozott.

Testvérei: 1. Allnutt Erzsébet; 2. Allnutt Jesse; 3. Allnutt Márta; 4. Allnutt Vilma; 5. Allnutt Rákhel (ref., korábban baptista, Henton, Anglia, 1825 – Bp., 1911. márc. 4.), férje: Török Pál (1808–1883) pesti református lelkész, dunamelléki püspök.

Anyai dédapa I.: Kármán Pál (ref., Diósjenő, Nógrád m., 1788. nov. 3. – Újverbász, 1854. júl.) Losonci ref. gimnáziumi tanulmányok után 1807-ben subscribált a debreceni református kollégiumban. 1815-től a Bács megyei német nyelvű Újverbászon lett református lelkész, ahol haláláig szolgált. (Elődje, Búzás János újverbászi református lelkész leányát vette feleségül.)

Anyai dédanya I.: nemes Búzás Zsófia (ref.) Újverbászi református lelkészcsaládból származott.

Anyai dédapa I. apja: Kármán János (ref., Losonc, 1747 k. – Diósjenő, 1792. máj. 1.) Református lelkész. Losonci gimnáziumi tanulmányok után 1765-ben subscribált a debreceni református kollégiumban. 1774–1775-ben teológiát hallgatott a zürichi egyetemen. 1777-ben szentelték fel. A Nógrád megyei Diósjenő ref. lelkésze lett 1775-ben, ahol 1792-ig szolgált.

Testvérei: 1. Kármán József (ref., Losonc, 1738. szept. 29. – Losonc, 1795. ápr. 5.) református lelkész. Körmöcbányán, Pozsonyban, Debrecenben és egy évig a bázeli egyetemen tanult. Losonci második lelkész (1763–), majd 1790-től első lelkész, esperes (1788–1794), egyházkerületi jegyző (1790–1794), dunántúli református szuperintendens (1794–1795). 1792-ben nemességet kapott II. Lipóttól. Felesége 1862. aug. 2-től Szalay Klára (ref., – 1803. dec. 18.) Házasságkötés: 1762. ápr. 2. Az ő fiuk volt Kármán József (ref., Losonc, 1768. márc. 14. – Losonc, 1795. jún. 3.) író; 2. Kármán András (ref., Losonc, 1735. nov. 30. – Kiskunhalas, 1776. ápr. 17.) református lelkész. Losonci gimnáziumi tanulmányok után 1754-ben subscribált Debrecenben. Tanult Bázalben (1760), Utrechtben (1761). 1763-ban pappá szentelték, 1765 és 1770 között a losonci gimnázium tanára, 1770 és 1776 között kiskunhalasi református lelkész. Felesége: Csepi Anna (ref.). Az ő fiuk volt Kármán Pál (1767. jan. 30. – 1829. ápr. 17.) 1782-ben subscribált a debreceni kollégiumban. 1792–1795: Kiskunhalas aljegyzője, majd a kiskun kerületek főjegyzője, kiskun kerületi kapitány. Az alsóbaranyai és a bácsi ref. egyházmegyék kurátora.

Anyai dédapa I. anyja: Juhász Judit (második feleség volt, az első feleség: Berta Katalin).

Anyai dédanya I. apja: nemes Búzás János (ref., Neszmély, Komárom m., 1753 k. – Újverbász, 1814) református lelkész. 1772-től a pozsonyi líceumban tanult, majd 1774-ben Debrecenben subscribált. Kecskeméten volt praceptor. 1792-től 1814-ig, haláláig Újverbász lelkésze.

Anyai dédapa I. nagypja: Kármán András (ref., Losonc, 1705 k. – Losonc, 1761. jan. 1.) 1722-ben subscribált a debreceni ref. kollégiumban. Sárospatakon, az utrechti (1728), a leideni (1728), a franekeri (1730), az odera-frankfurti (1730) és a boroszlói egyetemen is tanult. 1731-től 1760-ig a losonci református gimnázium igazgató-tanára, az iskola felvirágoztatója volt. Felesége: Gyöngyösi Abigail (ref.), Gyöngyösi Árva Pál (ref., Gyöngyös, 1668 – Odera-Frankfurt, 1743) kassai prédikátor, később odera-frankfurti egyetemi professzor (1727–) leánya.

Anyai dédapa II.: William Allnutt (baptista) Angliában, az oxfordi egyetem birtokán, Hentonban lakott, elemi iskolai tanító, s az általa szervezett sydenhami baptista gyülekezet lelkésze volt. 81 évet élt.

Anyai dédanya II.: North Anna (baptista) 80 évet élt.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Fröhlich Ferenc (ref., Torzsa –); 2. Fröhlich József (ref., Torzsa –); 3. Fröhlich Lajos (ref., Torzsa –).

Felesége: Kiss Margit (róm. kat., Bp., 1890 k. – Bp., 1978. szept.) matematika–fizika szakos tanár, 1909 és 1912 között férjével egy időben tanult a bp.-i tudományegyetem bölcsészkarán. Utoljára a bp.-i Szilágyi Erzsébet leánygimnáziumban tanított.

Gyermeke: dr. Fröhlich Margit (ref., 1930–) Az 1960-as évek közepén a Szegedi Orvostudományi Egyetem Belgyógyászati Klinikáján dolgozott vegyészként. Férje: dr. Balázs Viktor (róm. kat., Hatvan –) orvos. Az 1960-as évek közepén a Szegedi Orvostudományi Egyetem Belgyógyászati Klinikáján dolgozott tanársegédként. 1974-ben Kölnben éltek.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref.

Középiskola: 1900–1908: budapesti evang. főgimn., I–VIII. oszt.; érettségi uo.: 1908.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, fizika–matematika, 1908–1912.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: Rockefeller ösztöndíjjal egy évet töltött az USA-ban, Baltimore-ban a John Hopkins Egyetemen, 1925; a kulturális minisztérium megbízásából 1928-ban a német egyetemek fizikai intézeteit tanulmányozta.

Oklevél: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, matematika–fizika szakos középisk. tanár, 1913. május.

Nyelvismeret: német, angol.

Tudományos fokozatok: bölcsészdoktor: 1918. jún. 13.; bp.-i tud. egy., elméleti és kísérleti fénytán magántanára, 1923. jún. 14., miniszteri megerősítés, 1923. szept. 20.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: szegedi egy., term. tud. kar, 1924. szept. 9.

Nyilvános rendes egy. tanár: szegedi egy., term. tud. kar, 1926. okt. 6., kísérleti természettan.

Egyetemi tisztségek: szegedi egy., term. tud. kar, dékán: 1930–1931, 1937–1938, 1940–1941; rektor: 1942–1943.

MTA-tagság: lev. tag: 1927. máj. 5.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a M. Természettudományi Társ. vál. tagja, a Mat. és Fiz. Társ., a Stella Csillagászati Egy. rend. tagja.

Szerkesztőségi tagság: az *Acta Litt. ac Scientiarum chem. miner. et physica* társszerkesztője; a *Kolloid Zeitschrift* (Lipcse) munkatársa.

Közéleti társaság, szerep: a Frontharcos Szövetség rend. tagja.

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a Prot. Irod. Társ. rend. tagja.

Állami testületek, tanácsok: az Orsz. Középiskolai Tanárvizsgáló Biz., az Orsz. Tanítóképzőintézeti Tanárvizsgáló Biz., a szegedi Természettudományi Kutató Biz. elnökhelyettese, az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola igazgató tanácsa tagja (1928–), elnöke (1943).

Kitüntetések: I. oszt. ezüst vitézségi érem, sebesülési érem, Károly-csapatkereszt.

ÉLETÚT

Fröhlich Pál fizikaprofesszor apja, Fröhlich Adorján 1858-ban Pesten született egy, a Skót Misszió révén néhány évvel korábban megkeresztelkedett zsidó családban, ahol naponta olvasták a Bibliát, s vallásos szellemben nevelték a gyerekeket. A fiúkat tanították, s így Adorján református elemi iskolai kántortanító lett a Bács-Bodrog megyei kamarai telepítésű német községben, Torzsán, ahol a reformátusok mellett evangélikusok is éltek. Itt összeházasodott a torzsai református espereslelkész, Kármán Pál leányával, Kármán Ilonával. A Kármán család férfitagjai a 17. század végétől rendre református lelkészek voltak. A felmenők között volt az a Kármán András (1705–1761), aki német és holland egyetemeken is tanulva a 18. század közepén felvirágoztatta a losonci református iskolát. A családból már két nemzedék óta szolgáltak református lelkészek a Bács megyei német református gyülekezetekben (Újverbász, Torzsa). Fröhlich Adorján négy fia közül Pált 1900-ban írták be a jó hírű budapesti evangélikus gimnáziumba. Itt a fizikát attól a tudós Mikola Sándortól (1871–1945) tanulta, aki később az MTA tagja lett, s tanítványa volt Neumann János és Wigner Jenő is. Fröhlich Pál az 1908-as jeles érettségije után a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be. Fizikát és matematikát, valamint az előírt magyar nyelvi, filozófiai és pedagógiai kollégiumokat hallgatott 1912 júniusáig. 1911-től közel három esztendőn át részt vett Eötvös Loránd gravitációs és földmágnességi kutatásaiban. Közreműködött a laboratóriumban végzett tudományos vizsgálatokban, s 1912 júniusától 1913. október 1-jéig részt vett Eötvös balatoni és erdélyi geofizikai expedícióiban, mind az észlelésekben, mind azok feldolgozásában. Ugyanakkor tanítványa volt nagybátyjának, Fröhlich Izidor professzornak is (apja testvére), akitől az elméleti képzettségen túl a kísérleti munkában is jártasságra tett szert. 1913 májusában matematika–fizika szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett, szaktárgyaiból dicséretes fokozattal.

1913. október 1-jén a középosztályi ifjak szokásrendje szerint egyéves önkéntes katonai szolgálatra vonult be a 6. honvéd gyalogezredhez. 1914. szeptember 1-jével a budapesti református gimnázium helyettes tanárává választották. 1917. december 1-jéig azonban megszakítás nélkül katonai szolgálatot teljesített. Ezredével először a déli harctérre vonult. Részt vett az első szerb hadjáratban, majd a kárpáti frontra vezényelték az Uzsoki hágó védelmére. 1915 tavaszán részt vett a gorlicei áttörésben, s az azt követő előrenyomulásban. 1915. június 1-jén Drohobič mellett srapel lövéstől súlyosan megsebesült. Iskolájának, a református gimnáziumnak az értesítője az 1914–1915-ös tanévtől minden évben tájékoztatott fiatal helyettes tanára sorsáról. Az 1915–1916-os évkönyvben ezt írták: „Fröhlich Pál h. tanár, a 30. honvéd gyalogezredben hadnagy, a gorlicei áttörések után folyt csatákban szerzett sebesülése következtében egy év óta beteg, jelenleg Trencsénteplicén katonai gyógykezelés alatt áll, de állapota alig javult valamit.” Az 1916–1917. évi értesítő ezt írta: „Fröhlich Pál h. tanár, hadnagy a 30. honv. gy. ezredben. Orvosi kezelés alatt áll sebesülése következtében. Jelenleg Budapesten katonai irodai

szolgálatot teljesít.” A 29. népfölkelő parancsnoksághoz osztották be irodai szolgálatra. A főgimnázium 1917–1918. évi értesítőjében ezt olvashatjuk: „Fröhlich Pál tanárunkat, aki főhadnagy a 30. honv. gy. ezredben, és sebesülése következtében fegyveres szolgálatra jelenleg alkalmatlan, hivatalos kérésünkre a honv. minisztérium a katonai szolgálat alól meghatározott időre felmentette, s így ő a tanári működését az egész iskolai évben folytathatta.” Valójában 1917. október 6-án állt szolgálatba már rendes tanárként. Katonai érdemei elismerésül a hadvezetőség az I. osztályú ezüst vitézségi éremmel, később a sebesülési éremmel és a Károly-csapatkereszttel tüntette ki.

Budapestre kerülve gimnáziumi munkája mellett az egyetem kísérleti fizikai intézetében optikai tárgyú vizsgálatokat végzett. 1918. június 13-án a bölcsészdoktori szigorlatot kísérleti és elméleti fizikából mint főtárgyból cum laude fokozattal tette le. Az 1919–1920. tanévben a Budapestre menekült kolozsvári tudományegyetemen a gyakorlati fizikai tanszék helyettesítésével is megbízták. Folytatva a budapesti tudományegyetem I. számú fizikai intézetében végzett optikai kutatásait, három tudományos közleménye jelent meg az MTA *Matematikai és Természettudományi Értesítőjében* (1918, 1922, 1923), s ugyanezek német nyelven az *Annalen der Physik* szakfolyóiratban (1920, 1921). 1923 februárjában a magántanári képesítés megszerzését kezdeményezte a budapesti bölcsészkaron kísérleti és elméleti fénytani tárgykörből. A kari tanács az április 19-i ülésén Tangl Károly professzor előzetes jelentése alapján a magántanári képesítés további cselekményeire bocsátotta (19 igen szavazattal, 1 ellenében), s bírálónak Tangl Károly mellett Rybár István professzort jelölte ki. Tangl Károly május 14-én elkészült bírálatában megállapította, hogy Fröhlich Pál eddigi tudományos irodalmi működése fénytani kérdésekre vonatkozik. Három megjelent dolgozatot nyújtott be, ami jórészt annak tulajdonítható, hogy az adott országos viszonyok között a kísérleti vizsgálódásnak nagy akadályai vannak. A dolgozatok alapos elemzése után leszögezte: „Fröhlich Pál eddigi tudományos működésében annak bizonyosságát látom, hogy a tudomány önálló művelésére képes, s tőle a tudomány és a felsőoktatás terén hasznos tevékenység várható”. Dicsérte kísérleti ügyességét s finom méréseinek sikerét. Rybár István május 18-án jegyzett jelentésében a hazai és külföldi előkelő folyóiratokban megjelent dolgozatokról azt írja, hogy „Fröhlich Pál érdeklődését nem annyira az optikának újszerű, izgató kérdései, mint inkább az évszázados nagy problémák keltik fel. Dolgozatai szép bizonyítékai annak, hogy a mély meggondolás és nagy kísérleti jártasság a százados problémákban is új kérdéseket ismerhet fel s értékes eredményekkel gazdagíthat.” Szilárd meggyőződéssel leszögezte, hogy „Fröhlich Pál tanár úr komoly tudós, ki ily lényegesebb vizsgálatok végrehajtásában is nagy kísérleti ügyességgel rendelkezik s lelkiismeretes pontossága minden kétségen felül áll.” Utalt rá, hogy elméleti képzettségét és kísérleti ügyességét Fröhlich Izidor egyetemi tanártól tanulta, s így nehezebb kérdések megoldásában is biztonsággal halad előre. A pozitív referátumok alapján a kar június 1-jei döntésével a magántanári képesítés további cselekményeire bocsátotta. A kollokviumot június 9-én, a próbaelőadást június 14-én teljesítette. A kari tanács június 23-án magántanárrá

habilitálta, s 27-én felterjesztette a minisztériumnak. A meglepően gyors egyetemi habilitációs eljárás után a minisztérium 1923. szeptember 20-án erősítette meg Fröhlich Pál magántanári képesítését.

Közben a Szegedre települt Ferenc József Tudományegyetem kísérleti fizikai tanszékének professzorát, Pogány Bélát (1887–1943), akinek szintén az optika volt a fő kutatási területe, 1923 augusztusában kinevezték a szegény, menekült egyetemnél nagyobb lehetőséget ígérő műegyetem nyilvános rendes tanárává. A megüresedett szegedi tanszékre kiírt pályázatot a frissen habilitált, 35 éves Fröhlich Pál nyerte el. A kormányzó 1924. szeptember 9-én nevezte ki ide nyilvános rendkívüli tanárnak. Igazgatója lett a Természettani Intézetnek. 1925-ben a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjával egy teljes esztendő Amerikában töltött. Fél évig Baltimore-ban a John Hopkins egyetemen R. W. Wood laboratóriumában dolgozott. Itt az International Education Board anyagi támogatásával végzett kutatásban a lumineszcenciát, a festőanyagok oldataiban gerjesztett fény polározási állapotát, annak változásait vizsgálta különböző koncentrációknál és különböző hőmérsékleten. Erről készített tanulmánya a *Zeitschrift für Physik* folyóiratban jelent meg 1925-ben. Egy fél évig Chicagóban is kutatott a világhírű A. A. Michelson laboratóriumában. A *Bulletin of American Physical Society* 1926-os évfolyamában megjelent cikkben a viszkozitás és a polarizációs fok kapcsolatát vizsgálta.

1927-ben négy tekintélyes akadémikus (Farkas Gyula, Tangl Károly, Rybár István és Pogány Béla) ajánlotta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának. Munkássága és publikációi bemutatása után summázásként ezt írták: „Fröhlich Pál komoly tudós, aki gondos és lelkiismeretes megfigyeléseivel és kitűnő kísérleti ügyességével a nehezen hozzáférhető, kényesebb kísérleti kérdéseket is meg tudja oldani”. Az ajánlás alapján a májusi közgyűlés meg is választotta levelező tagnak.

Amint azt a szegedi egyetem fizikai tanszékeinek történetével foglalkozó Farkas Zsuzsa megírta, Fröhlich Pál figyelme egyre inkább azokra a fényjelenségekre irányult, amelyek molekuláris hatásokkal kapcsolatosak. Vizsgálta a foszforencia jelenségét, de változatlanul foglalkozott lumineszcenciával. Ezekkel a témákkal kapcsolatos tudományos tevékenysége tette Fröhlich Pált nemzetközileg ismertté és elismertté. Nevéhez fűződik a polarizációs színek fogalmának kialakítása. Munkásságának jelentős hányadát teszik ki a zselatinfoszforok tárgykörébe tartozó kutatások. Ezekhez a kísérleti munkát igénylő kutatásokhoz szükséges felszerelt laboratóriumok, műszerek Fröhlich professzor Szegedre érkezésekor nem álltak rendelkezésre, mert minden Kolozsváron maradt. Küzdenie kellett az intézet fejlesztéséért, a tanszék profiljának kialakításáért. Erőfeszítéseit segítette Klebelsberg kultuszminiszter nagyvonalú támogatása, amit a szegedi természet-tudományos oktatás és kutatás felfejlesztéséhez adott. Tizenkét millió aranykorona hitelt nyújtott az egyetemi építkezésekhez. Ehhez jött a Rockefeller Alapítvány egyszeri 119 ezer dolláros adománya és a rendszeres kutatási támogatása. Utóbbi felhasználásának a koordinálására jött létre később Szent-Györgyi Albert elnökletével a Természettudományi Kutatási Tanács, amelynek Fröhlich Pál is tagja, sőt alelnöke volt. A fizikai

épület „eszmei tervpályázatát” 1927 júniusában írta ki a minisztérium. A bírálóbizottság javaslata alapján Klebelsberg 1928 júniusában Rettich Béla tervének elfogadásáról döntött. Fröhlich professzor a tervről folyamatosan konzultált az építésszel, s vele együtt felügyelte, koordinálta az építkezést. Amikor 1999-ben a szegedi egyetem emlékülést tartott Fröhlich Pál születésének 110. és halálának 50. évfordulóján, akkor Molnár Miklós előadásában a Fröhlich hagyatékból vett eredeti dokumentumkötegek elemzése alapján mutatta be, hogy a professzor milyen sziszifuszi aprólékos munkával, lelkiismeretességgel végezte Rettich Bélával a fizikai épület tervezésének, berendezésének felelősségteljes, rendkívüli alapossgot igénylő teendőit. Azon fáradozott, hogy a kísérleti fizikai oktatás alapjait lerakja, s a magas szintű oktatás végzéséhez szükséges laboratóriumi eszközökkel, berendezésekkel ellássa az intézetet. Ehhez a munkához az intézet beosztására és belső berendezésére, az ott folytatandó tudományos életre vonatkozóan gyűjtött tapasztalatokat németországi tanulmányútján 1928 nyarán. 1500 pengő tanulmányúti segélyt kért a minisztériumtól, s 1200 pengőt ki is utaltak számára az egyetemi építési hitel terhére. Tanulmányozta a berlini, hamburgi, göttingeni, heidelbergi és a müncheni fizikai intézeteket, s tapasztalatairól jelentést írt a miniszternek. A fizika jó beosztású, jól felszerelt épülete 1930-ra lett készen. Az 1999-es évben tartott emlékülés után ennek a falán avatták fel Fröhlich Pál emléktábláját.

Fröhlich professzor jelentős energiákat szentelt az oktatói munkának. Sokszor 10-15 órában oktatott. Az alapkollégiumot, a kísérleti természettant mindig ő adta elő. Tanítványa és tanársegéde, Dombi József c. egyetemi tanár emlékezése szerint előadásait, amelyeken a kísérleti jelleg dominált, jól lehetett követni, kristálytiszta felépítésűek, jól érthetőek voltak. A zsúfolt tanteremben 150-160 hallgatója volt. Minden hallgatót maga kollokváltatott és maga szigorlatoztatott.

Fröhlich Pált többször is megválasztották a matematikai és természettudományi kar dékánjának. Először az 1930–1931-es tanévre, majd az 1937–1938-asra. A második bécsi döntés után a Ferenc József Tudományegyetem visszatért Kolozsvárra, s Szegeden Horthy Miklósról elnevezve új egyetemet alapítottak. Fröhlich Pál nem került a Kolozsvárra áttelepülők közé, s az 1940–1941-es tanévben Szegeden újra betöltötte a dékáni tisztelet. Sőt az 1942–1943-as tanévre az új egyetem rektorává is megválasztották. Ennek ellenére, amikor 1943 decemberében meghalt Pogány Béla, a budapesti műegyetem fizikai és elektrotechnikai tanszékének professzora, a kísérleti fizikai tanszékké átszervezett intézménybe Fröhlich Pál is pályázott. Életrajzát, munkásságát a szokott módon alaposan elemezték, s megállapították, hogy ő a leghosszabb előadási gyakorlattal bíró kísérleti fizikus. Magyar, német és angol nyelvű dolgozatai egy kivételével mind az optika tárgykörével foglalkoznak, s munkássága a ma előtérben levő kérdések terén kívül esik. A műegyetemi tanszéket a 20 évvel fiatalabb Gombás Pál (1909–1971) kolozsvári professzor (korábban szegedi kolléga) kapta meg.

1944-ben a front közeledése miatt hozott minisztériumi kiürítési utasításokat a fizikai intézetnek is vgre kellett hajtania. Fröhlich professzor irányítása mellett megkezdődött

a dologi javak előkészítése a szállításra. Arra törekedtek, hogy csak olyan eszközöket, könyveket csomagolnak, amelyekből marad még, vagy könnyen pótolhatónak gondolták. Farkas Zsuzsanna azt írta, hogy az értékeesebb műszereket és könyveket az egyetem egyik alagsori laboratóriumában rejtették el, ahol még az utcára nyíló ablakokat is befalaztatták. A személyi kiürítéssel alig maradt ember az intézetben. Fröhlich professzor 1945 tavaszán tért vissza. Átvette az intézet vezetését, s rengeteg órával terhelt küszködött a kutatás alapvető feltételeinek hiányával. Idejét, energiáját az oktatás megszervezése kötötte le. A szegedi Egyetemi és Főiskolai Igazoló Bizottság 1945. július 24-én a közszolgálatban való meghagyása mellett áthelyezésre ítélte. A döntés szerint egy éven belül az orvostudományi karon újonnan szervezendő orvos- és gyógyszerész fizikai tanszékre helyezendő át. A döntés oka a kiürítésben játszott szerepe is lehetett, de valószínűleg terhére írták azt is, hogy tagja volt a reakciósként számontartott Frontharcos Szövetségnek. Az áthelyezésre azonban nem került sor. Amikor 1948-ban a Magyar Tudományos Tanács az egész magyar tudományos élet pártállami átszervezésén, az elit cseréjén dolgozott, az egyik káderező listán Fröhlich Pál neve mellé ezt írták: „Jobboldali. Nincs helyette más.” Az 1999-es emlékülésen Dombi József úgy fogalmazott, hogy a gazdasági és a politikai helyzet sok gondot okozott, ami kikezdte Fröhlich Pál egészségét, s 1949 októberében egy infarktus elragadta az élők sorából. A Szegedi Tudományegyetem Tanácsa és Természettudományi Kara adta ki a gyászjelentését: „Fröhlich Pál áldozatos munkában telt életének 60. és egyetemi tanárságának 26. évében, 1949. évi október 15-én elhunyt. Boldogult tanártársunk földi maradványának megáldása a ref. egyház szertartása szerint október 18-án kedden du. 4 órakor lesz Szegeden az Egyetem központi épületének előcsarnokában. Innen az elhunyt hamvait Kiskunhalasra szállítjuk, ahol a régi ref. temetőben fogjuk ugyanazon a napon d.e. ½ 12 órakor örök nyugalomra helyeztetni.” Farkas Zsuzsanna így summázza Fröhlich Pál szegedi éveit: „Halálával olyan negyedszázad zárul le a szegedi kísérleti fizika életében, amely jelentős eredményekkel gazdagította a tudományos világot, s amelynek során felnevelkedett a szegedi fizikai kutatások második nagy korszakában tevékenykedő fizikusgeneráció.” Az 1999-es emlékülésen Molnár Miklós azt emelte ki, hogy Fröhlich Pál tevékenységének köszönhető a ma is jól funkcionáló, az idők próbáját kiállt épület, s tudományos munkásságának révén megteremtődtek az alapjai a később világhírűvé vált szegedi lumineszcencia iskolának. Az emléktábla avatásánál pedig azt mondta, hogy Fröhlich Pál már régen megérdemelte volna, hogy tevékenységének az utókor méltó emléket állítson. A Fröhlich Pál életét bemutató kiállítás megnyitóján tömören így fogalmazott: „Sikereink gyökerei a messzi múltba nyúlnak vissza Fröhlich Pál áldozatos munkásságához.”

A Kármán család kiskunhalasi sírboltjában nyugvó professzor mellé 1978-ban helyezték az élete 88. évében elhunyt özvegyét, egykori diáktársát, Kiss Margitot, a budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium volt matematika–fizika szakos tanárnőjét.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Levéltári források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, Egyetemi Ügyosztály.

Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek 1919–1945

Fröhlich Pál magántanári habilitációja: 1923-5-115153

Németországi tanulmányút: 1928-12-49496

Műegyetemi kísérleti fizikai tanszék: 1942-44-63-56844/1944

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Bölcsészettudományi Kar

Dékáni Hivatal iktatott iratai 8/b.

Fröhlich Pál magántanári habilitációja: 1845/1922-23; 749/1923-24

IRODALOM

A budapesti református gimnázium értesítője az 1914–15. iskolai évről (1915). Budapest

A budapesti református gimnázium értesítője az 1915–16. iskolai évről (1916). Budapest

A budapesti református gimnázium értesítője az 1916–17. iskolai évről (1917). Budapest

A budapesti református gimnázium értesítője az 1917–18. iskolai évről (1918). Budapest

Akadémiai tagajánlások 1927. 35–37.

BÁTYAI JENŐ (1989): Egy kísérleti fizikus. *Délmagyarország*, 79(286). 7.

DOMBI JÓZSEF (2000): In Memoriam Fröhlich Pál. *Fizikai Szemle*, 50(3). 103–104.

FARKAS ZSUZSANNA (1992): Fizika Szegeden. In KOVÁCS LÁSZLÓ (szerk.): *Fejezetek a magyar fizika elmúlt 100 esztendejéből, 1891–1991*. Budapest. 217–235.

FARKAS ZSUZSANNA (1999): Fizika. In SZENTIRMAI LÁSZLÓ – RÁCSNÉ MOIZES KATALIN (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998*. Szeged. 325–338.

Keresztény Magyar Közéleti Almanach, I. A–L. (1940). Budapest. 289–290.

MOLNÁR MIKLÓS (2000): Emléklülés és emléktábla-avatás Szegeden Fröhlich Pál tiszteletére. *Fizikai Szemle*, 2000(2). 103.

SZALAY LÁSZLÓ (1950a): Pál Fröhlich. *Acta Chemica et Physica*, 2(6). 229–230.

SZALAY LÁSZLÓ (1950b): The Scientific Research Work of Pál Fröhlich. *Acta Chemica et Physica*, 2(6). 230–234.

VÁMBÉRY ÁRMIN (WAMBERGER HERMANN)

orientalista, utazó

(Pozsonyszentgyörgy, Pozsony m., 1832. márc. 19. – Budapest, 1913. szept. 15.;
a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Wamberger ... (izr., Pozsonyszentgyörgy, Pozsony m., ... – Pozsonyszentgyörgy, 1831) Házaló kereskedő, talmudtudós. Néhány hónappal Vámbéry Ármin születése után meghalt.

Nevelőapja: 1836-tól Fleischmann ... (izr.) Dunaszerdahelyi házaló kereskedő.

ANYAI ÁG

Anyja: Malawan ... (izr., Lundenburg, Morvaország, 1810 k. – 1856/57 k.) 1832 után vendéglős, kocsmáros, házaló kereskedő Pozsonyszentgyörgyön, majd Dunaszerdahelyen.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: Egy lánytestvére volt Wamberger névvel, s három féltestvére Fleischmann névvel. Utóbbiak közül egyet ismerünk, aki szintén a Vámbéry nevet használta: Vámbéry Sándor (izr.) Nagykanizsán élt. Felesége: Steinkan Fanni (izr.). Gyermekük: Vámbéry Melánia (ref., 1911. aug. 8-ig izr., Nagykanizsa, 1882. márc. 29. – 1944-ben a holokauszt áldozata lett). Férje 1904-től Kunfi Zsigmond (ref., korábban izr., Nagykanizsa, 1879 – Bécs, 1929) főreáliskolai tanár, politikus. Közös gyermeküket, Kunfi Eleonórárt (1905. szept. 24. –) anyjával együtt a Budapest-Kálvin téri ref. gyülekezetben 1911. aug. 18-án keresztelte meg Antal Gábor dunántúli református püspök; Vámbéry Adél (izr., 1884 – Bp., 1963. aug. 5.); Vámbéry Pál (ref., 1911. aug. 8-ig izr., Nagykanizsa, 1891. máj. 9. –) katonatiszt; Vámbéry Elvira (izr.) Férje: Dékány Géza; Vámbéry Lőrinc (1880 – Bp., Rákospalota, 1968. ápr. 21.).

Felesége: Rechnitz-Arányi Kornélia Augusztá (evang., 1849. júl. 23-ig izr., Pest, 1847. febr. 17. – Bp., 1918) [Családi neve második, felvett elemét az magyarázza, hogy anyja, Joachim Johanna Emilia második férje Arányi (1842-ig Losteiner) Lajos (róm. kat.,

Komárom, 1812. máj. 29. – Nagymaros, 1887. júl. 29.), a bp.-i egy. kórbonctan professzora volt.] Házasságkötés: Pest, 1868. ápr. 28.
Gyermeke: Vámbéry Ruzstem (ref., Bp., 1872. febr. 29. – New York, 1948. okt. 24.) jogtudós, publicista, a büntetőjog magántanára (1903), címz. nyrk. tanár (1915), az 1918–1919-es forradalmak időszakában nyr. egy. tanár, 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a polgári radikális *Századunk* c. folyóirat szerk.-je (1926–1938). Washingtoni magyar nagykövet (1947–1948).

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (1864. dec. 30-ig izr.).

Középiskola: 1844–1846: Pozsonyszentgyörgy, piar. gimn., I–II. oszt.; 1846–1849: pozsonyi bencés gimn., III–V. oszt.; VI. oszt.-ba a pozsonyi evang. líceumba iratkozott be.

Nyelvismeret: angol, német, francia, olasz, szerb, szlovák, orosz, török, tatár, perzsa, arab stb.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., keleti nyelvek nyilvános tanítója, 1865. júl. 21.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1868. ápr. 4., keleti nyelvek.

Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1870. júl. 21., keleti nyelvek.

Nyugdíj: 1905.

MTA-tagság: lev. tag: 1860. okt. 9., rend. tag: 1876. jún. 8., tisz. tag: 1893. máj. 12., ig. tag: 1894. máj. 4.

Díszdoktor: a bp.-i tud. egy. (1881); a dublini Trinity College tb. bölcsészdoktora (1902).

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Petőfi Társ. tiszteleti tagja, a Magyar Földrajzi Társ. alapítója (1872), tb. eln.-e; a M. Néprajzi Társ. tagja.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: a németországi (1865) és a londoni (1864) keleti társaság lev. tagja, a berlini (1870), majna-frankfurti (1876), amszterdami (1876), drezdai (1872), londoni (1872), párizsi (1887), római (1883), bázeli (1881), bécsi (1881) földismei társulatok és a párizsi Société Philologique (1874) tb. tagja; a British Association for Advancement of Sciences (1871) és a bécsi Orientalisches Museum (1874) lev. tagja, a londoni Anthropological Society mo.-i titkára (1870).

Közéleti társaság, szerep: a Nemzeti Kaszinó könyvtárosa.

Kitüntetések: a török Medsidie-rendjel nagy kordonja (1871), az olasz szent Móric és Lázár (1871), az angol Victoria-rendjel commandeurje (1902), a mexikói Notre Dame de Quadelupe (1865), a perzsa Sir ü Khursid rendjelek tiszti jelvényeinek (1865), az Ő cs. és kir. Felségének tudomány és művészeti nagy aranyérme (1865) birtokosa, az olasz koronarendek lovagkeresztése (1882), az osztr. császári Lipót-rend középkeresztése (1896), királyi titkos tanácsos (1905).

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekelttség: hagyatékában 940 ezer korona záloglevél volt 3,5 százalékos kamattal.

ÉLETÚT

Vámbéry Ármin a pesti tudományegyetem bölcsészkarának második zsidó származású egyetemi tanára testi fogyatékossgal született Pozsonyszentgyörgyön, s gyermekkorában nyomasztó szegénységben nevelkedett. Dédapja Bamberg városából jött Magyarországra. Apja a zsidó tudományok elvont világában élő álmodozó, rajongó talmudista volt, akit azonban az élet rákényszerített a házaló kereskedésre. Korai halála után a morvaországi Lundenburgból származó fiatal anya újra férjhez ment. A szlovák és német nyelvű Szentgyörgyről az inkább magyar nyelvű Dunaszerdahelyre költöztek, ahol népes zsidó közösség élt. Kocsmával, majd házaló pióca kereskedéssel próbálkoztak. Vámbéry (akkor még Wamberger) Ármin nyolcéves koráig a hagyományos zsidó iskolába, a héderbe járt. A zsidó ortodoxia zárt világából a keresztény iskolák kezdték kimozdítani. Édesanyja nyolcévesen beíratta a szerdahelyi evangélikus elemi iskolába. Tizenkét évesen azonban szabóinasnak adták. Később a nevelői és a házi teendők végzéséért kapott pénzen beiratkozott a pozsonyszentgyörgyi piarista gimnáziumba. Házitanítóskodás mellett, nélkülözéssel küzdve 1846-tól a pozsonyi bencés gimnáziumban, illetve rövid ideig az evangélikus líceumban folytatta tanulmányait. Már ekkor a legtöbb európai nyelvet elsajátította. A hatodik osztályból kimaradva nyelvi magánoktatással kereste kenyerét. Folyamatosan tanulta az európai nyelvek mellett a török nyelvet is megtanulta. Ballagi Mór közvetítésével megismerkedett Eötvös Józseffel, akinek az anyagi támogatásával 1857-ben Konstantinápolyba ment, ahol nyelvtanítással foglalkozva öt évet töltött. Fontos kapcsolatokat szerzett a legmagasabb körökből is. Megismerte a keleti élet sajátosságait, szokásvilágát. 1858-ban elkészítette a német–török zsebszótárt. Publikációi alapján 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Visszatért Pestre, majd az akadémia támogatásával (1000 forint) keleti útra indult, hogy felkutassa a magyarok rokonait és őshazáját. Mohamedán dervisnek öltözve egy mekkai karavánal kalandos úton Bokharáig, majd innen Teheránig jutott. Közép-Ázsia földrajzáról, néprajzi viszonyairól nagy figyelmet keltő, elsősorban angol nyelvű útleírásokat készített. Londonban, ahol politikailag is érdeklődtek a terület iránt, 1864-ben előadásokat is tartott. A nemzetközi siker és figyelem is segítette abban, hogy a bécsi udvari körök is pártfogolták Vámbéry kérését a pesti egyetemi tanári kinevezésre. Zichy, majd Majláth kancellár is támogatta, de a tanügyi tanács kifogásolva nem tökéletes iskolázottságát, azt javasolta, hogy a keleti nyelvek tanítójává nevezzék ki. Akadályt jelentett izraelita vallása is. 1864 decemberében a pesti Kálvin téri gyülekezetben Török Pál püspök közreműködésével, Ballagi Mór tanúskodása mellett felvette a református vallást. 1865-ben megkapta Ő cs. és apostoli királyi Felségének a tudomány és művészeti nagy aranyérmét. 1865. július 20-án megtörtént kinevezése a pesti egyetem bölcsészkarára. Előadásait „nyilvános rendes tanítóként” hirdette, ezzel a címmel szerepelt az egyetemi almanachban is. Első tanítványa a 15 éves izraelita Goldziher Ignác (1865-től 1868-ig az egyetem

rendkívüli hallgatója), a későbbi akadémikus, egyetemi tanár, világhírű orientalista volt. Vámbérytól török és perzsa filológiát tanult.

A kiegyezés után, Eötvös minisztersége idején, 1868-ban megkapta a nyilv. rendkívüli tanári kinevezést. Ezután házasodott meg. Felesége az evangélikus vallású 18 éves Rechnitz-Arányi Kornélia lett, akinek az apja pesti zsidó orvos, anyja pedig az evangélikusnak áttért Joachim Johanna volt, aki köpcsényi zsidó kereskedőcsaládból származott. Vámbéry 1870-ben megkapta a nyilv. rendes tanári kinevezést is.

Utazásairól a megismert világokat geográfiai, filológiai, etnográfiai és vallási tekintetben bemutató, de élményeit és kalandjait is megelevenítő könyvekben számolt be. A legtöbb magyarul is megjelent: *Közép-ázsiai utazás* (1865); *Vándorlásaim és élményeim Persiában* (1867); *Vázlatok Közép-Ázsiából* (1868); *Oroszország hatalmi állása Ázsiában* (1871); *Bokhara története a legrégebb időktől a jelenkorig* (1873). Ezek az írások angol és német kiadásban is megjelentek, de vannak közöttük olyanok is, amelyek francia, dán, holland, olasz, svéd, török és urdu nyelven is napvilágot láttak. Közép-ázsiai ügyekben Vámbéry tanácsait gyakran vette igénybe az angol és a török kormányzat is. Igazi nemzetközi sztár volt, akit számos tudományos társaság választott tagjai közé, s a legkülönbözőbb nemzetek kitüntetéseit kapta meg.

A következő években a magyar nép és nyelv eredete kérdésében a török eredetet állítva vitázott a finnugor rokonság híveivel, a Budenz-Hunfalvy irányzattal. Ennek kapcsán írott könyvei sorában az első *A török–tatár nyelvek etimológiai szótára* (1877). Ezt követte *A magyarok eredete* (1882) című munka, majd *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* (1885), valamint *A magyarság keletkezése és gyarapodása* (1895) című könyve. A sort *A magyarság bölcsőjénél: a magyar–török rokonság kezdete és fejlődése* (1914) című, halála után megjelent mű zárja. Szófejtései egyébként gyakran tévesek voltak. Nézeteit a nyelvrokonsággal kapcsolatban később módosította. Goldziher Ignác akadémiai megemlékezésében azt írta, Vámbéry a magyarokat idővel a török és a finnugor népek közötti térben igyekezett elhelyezni. Szerepe volt abban, hogy az őstörténeti kutatásokban a nyelv és az etnikum szempontja elkülönült. Mindenképpen a bölcsészeti kar nemzetközi hírű tudósai közé tartozott, akit számos akadémia és tudományos társaság tiszteletbeli, illetve levelező vagy rendes tagjai sorába választott. Magyarországon 1893-ban tiszteleti, 1894-ben pedig igazgató tagjává választotta az akadémia. 1896-ban megkapta az osztrák császári Lipót-rend középkeresztjét. 1905-ben vonult nyugalomba, s ezzel a keleti nyelvek tanszéke is megszűnt a budapesti egyetem bölcsészkarán. Még ebben az évben megjelent magyarul izgalmas önéletírása *Küzdelmeim* címmel, amelyet először angolul adott ki 1904-ben.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Levéltári források

Ötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Bölcsészettudományi Kar

Nem iktatott iratok 8/e.

2. kötet: Professzorok életrajzi adatai 1874–1930

IRODALOM

GOLDZIER IGNÁC (1915): *Vámbéry Ármin tiszteleti tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVIII. kötet, 6. szám. Budapest. 147–169.

KONRÁD MIKLÓS (2014): *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.

MUNKÁCSI BERNÁT (1915): *Vámbéry Ármin tudományos munkássága*. *Budapesti Szemle*, 162(460). 87–112.

SÁRKÖZI MIKLÓS (2013): *Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról*. In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Vámbéry tanulmányok. Dunaszerdahely, Lilium Aurum. 161–177.

SÁRKÖZI MIKLÓS (2014): *A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban (Előzetes jelentés)*. In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Európából Ázsiába és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Vámbéry tanulmányok. Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás. 31–60.

SZINNYEI JÓZSEF (1914): *Magyar írók élete és munkái*. XIV. köt. Budapest, Hornyánszky Viktor. 816–824.

VÁMBÉRY ÁRMIN (1905): *Küzdelmeim*. Budapest, Franklin Társulat.

VÁMBÉRY RUSZTEM

jogász

(Budapest, 1872. február 29. – New York, 1948. október 24.)

APAI ÁG

Apja: Vámbéry Ármin (Wamberger Hermann) (ref., 1864. dec. 30-ig izr., Pozsony-szentgyörgy, 1832. márc. 19. – Bp., 1913. szept. 15.) Világhírű orientalista, nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja (lev. 1860. okt. 9., rend. 1876. jún. 8.).

Testvérei közül egyet ismerünk, aki szintén a Vámbéry nevet használta: Vámbéry Sándor (izr.) Nagykanizsán élt. Felesége: Steinkan Fanni (izr.). Gyermekeik: Vámbéry Melánia (ref., 1911. aug. 8-ig izr., Nagykanizsa, 1882. márc. 29. – 1944-ben a holokauszt áldozata lett). Férje 1904-től: Kunfi Zsigmond (ref., korábban izr., Nagykanizsa, 1879 – Bécs, 1929) főreáliskolai tanár, politikus. Közös gyermeküket, Kunfi Eleonórárt (1905. szept. 24. –) anyjával együtt a Budapest-Kálvin téri ref. gyülekezetben 1911. aug. 18-án keresztelte meg Antal Gábor dunántúli református püspök; Vámbéry Adél (izr., 1884 – Bp., 1963. aug. 5.); Vámbéry Pál (ref., 1911. aug. 8-ig izr., Nagykanizsa, 1891. máj. 9. –) katonatiszt; Vámbéry Elvira (izr.), férje: Dékány Géza; Vámbéry Lőrinc (1880 – Bp., Rákospalota, 1968. ápr. 21.).

Apai nagyapja: Wamberger ... (izr., Pozsonyszentgyörgy, Pozsony m. ... – Pozsonyszentgyörgy, 1831) Házaló kereskedő, talmudtudós.

Apai nagyanya második férje: Fleischmann ... (izr.) Dunaszerdahelyi házaló kereskedő.

Apai nagyanyja: Malawan ... (izr., Lundenburg, Morvaország, 1810 k. – 1856/57 k.) 1832 után vendéglős, kocsmáros, házaló kereskedő Pozsonyszentgyörgyön, majd Dunaszerdahelyen.

ANYAI ÁG

Anyja: Rechnitz-Arányi Kornélia Augusztá (evang., 1849. júl. 23-ig izr., Pest, 1847. febr. 17. – Bp., 1918) [Családi neve második, felvett elemét az magyarázza, hogy anyja, Joachim Johanna Emilia második férje Arányi (1842-ig Losteiner) Lajos (róm. kat., Komárom, 1812. máj. 29. – Nagymaros, 1887. júl. 29.), a bp.-i egy. kórbonctan professzora volt.] Házasságkötés: Pest, 1868. ápr. 28.

Testvérei: 1. Arányi Ágost [az 1849-es megkesztelése előtt Theodor] (róm. kat., 1849. júl. 23. előtt izr., utána először evang., Pest, 1841. szept. 28. – Bp., 1906. máj. 30.) Piarista főgimnáziumi tanár. Nagyszombatban és Esztergomban papnövendék,

1867-ben pappá szentelték, 1870-ben belépett a piarista rendbe. 1873-ban tanári képesítést szerzett. Tanított a szegedi (1871–1886), a temesvári (1886–1890) és végül a kecskeméti (1890–1906) piarista főgimnáziumokban; 2. Arányi Béla [az 1849-es keresztlő előtt Felix] (róm. kat., 1849. júl. 23. előtt izr., utána először evang., Pest, 1844. ápr. 13. – 1921. máj. 7.) Piarista gimnáziumi tanár, igazgató, házfőnök. 1861-ben lépett be a piarista rendbe, 1869-ben szerezte tanári oklevelét. 1869–1876-ig a budapesti piarista főgimnáziumban, 1876–1877. tanévben Kecskeméten tanított, majd 1878-tól 1887-ig Nagybecskerekén igazgató-tanár és házfőnök. 1887–1888-ban Kecskeméten házfőnök és tanár, 1888–1894-ig Trencsénben igazgató és házfőnök. 1894-től 1911-ig (nyugalomba vonulásáig) tanár a váci piarista főgimnáziumban.

Féltestvérei: 1. Arányi Árpád (róm. kat., Pest, 1852. febr. 12. – Bp., 1907. ápr. 30.) fővárosi kerületi orvos. Felesége: első felesége 1883-tól: Greth Loujzic (róm. kat., 1854 – 1887. okt. 11.), második felesége: Brunecker Ilona; 2. Arányi Hortenzia (róm. kat., Pest, 1853. dec. 5. – Vác, 1933. jún. 4.) Férje: Mébold Frigyes (Yverdon, Svájc, 1834 –) bp.-i kereskedelmi akadémiai francia nyelvtanár (1872–1902); 3. Arányi Zoltán (róm. kat., Pest, 1856. jan. 21. – Pest, 1861 k.); 4. Arányi Taksony (róm. kat., Pest, 1858. dec. 17. – Bp., 1929. márc. 5.) Jogász, m. kir. állami rendőrségi jogtanácsos. 1918-ig budapesti rendőrfőkapitány-helyettes. Felesége 1885. ápr. 14-től: Niewiarewicz Adrienn (róm. kat., Pézenas, Franciaország, 1863 –); 5. Arányi Krisztina (róm. kat., Pest, 1859. nov. 12. –) Székesfővárosi tanítónő.

Anyai nagypapa: Rechnitz János [megkeresztelkedése után Arthur] (evang., 1849. júl. 9-ig izr., Pozsony, 1802. máj. 30. – 1850 [?]) Pesti orvos, sebészdoktor és szülész-mester. A pozsonyi evangélikus líceum után 1817 és 1823 között a bécsi egyetem hallgatója. Kirurgusi oklevelét is itt szerezte 1823. júl. 7-én, majd Pesten 1835-ben orvosi oklevelet szerzett. Pesten működött, az 1840-es években különböző orvosi egyesületek alapító tagja, Magyarországon és külföldi szaklapokban is számos tudományos közleménye jelent meg.

Anyai nagyanyja: Joachim Johanna Emilia (evang., 1849. júl. 23-ig izr., Köpcsény, Moson m., 1824 – Pest, 1883. jan. 23.). Második férje: Arányi (1842-ig Losteiner) Lajos. Házasságkötés: Pesten, 1851 k. Testvérei: 1. Joachim Regina (izr., Köpcsény –) Férje: Joachim Vilmos (izr., Pozsony, 1811 – Pest, 1858. szept. 17.) orvos. A pozsonyi jesiva után Pesten szerezte orvosi oklevelét. Sárváron, majd Pesten praktizált; 2. Joachim Frigyes (izr., Köpcsény, 1812 – Bécs, 1882. nov. 26.); 3. Joachim Jozefine (Köpcsény –) Férje: Rónai (1878-ig Rosenthal) Ottó orvos; 4. Joachim Júlia (izr., Köpcsény, 1821 – Bécs, 1901. júl. 1.) Férje: Singer Joseph; 5. Joachim Henrik (Köpcsény) magánzó. Felesége: Smart Helene; 6. Joachim Joseph (evang., korábban izr., Köpcsény, 1831. jún. 28. – Berlin, 1907. aug. 15.) világhírű hegedűművész, zeneszerző, zenepedagógus. Nyolcéves korától tanult a bécsi konzervatóriumban. Hannoverben zeneigazgató (1853–1865). 1866-tól haláláig Berlinben élt. A berlini

zeneművészeti főiskola alapító igazgatója. Felesége: (1863–1884) Amelie Schneeweiss (1839–1899) operaénekesnő.

Anyai dédapa I.: Rechnitz Salamon (izr.) Pozsonyi kereskedő/Mercator/Handelsmann.

Anyai dédapa II.: Julius Joachim (izr., Köpcsény, 1791 k. – Pest, 1865. jan. 17.) Jómódú köpcsényi gyapjúkereskedő, sokáig az izr. „szentegylet” főelőjárója. Nyolc gyermeke volt. 1833-ban családjával Pestre költöztek.

Anyai dédanya II.: Figdor Fanni (izr.) Házasságkötés: 1811 k.

SAJÁT CSALÁD

Felesége: Vámosy Olga (ref., Bp., 1881. ápr. 10. –) Házasságkötés: Bp., 1898. Apja: Vámosy Károly (ref., Máramarosziget, 1848 – Bp., 1912. nov. 21.) budapesti ügyvéd, a m. kir. kúria ügyvédi tanácsának tagja, a budapesti ref. egyház presbitere (1897–), főgondnoka (1902–1912). Anyja: Csengery Leona/Ilona (ref., Pest, 1860. febr. 26. – Bp., 1947. dec. 4.) Csengery Antal (1822–1880) politikus, közgazdasági és történelmi író, MTA-tag leánya volt. Leonának testvérei révén sógora volt Heinrich Gusztáv (1845–1922) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA főtitkára és Wlassics Gyula (1852–1937) jogász, egyetemi tanár, VKM-miniszter.

Gyermekei: 1. Vámbéry György (ref., Bp., 1905 – Bécs, Ausztria, 1928. szept.) Több magyar regényt fordított németre; 2. Vámbéry Róbert (ref., Bp., 1907. dec. 4. – La Jolla, Kalifornia, USA, 1998 vagy 1999) Színházi ember, librettista, dramaturg. A Trefort utcai gimnáziumban tanult. Érettségi után rendezőgyakornok lett a bécsi Josefstädter Theaterben, majd a berlini Volkstheaterben. 20 évesen, 1928-ban a berlini Theater am Schiffbauerdamm művészeti igazgatója lett. Közreműködött Bertolt Brecht és Kurt Weill *Koldusoperájának* ősbemutatóján. (Itt ismerkedett meg Erdélyi Klára orvossal, akit 1948-ban az USA-ban feleségül vett.) 1933 után Párizsba települt. Itt írta Kurt Weill *Der Kuhhandel* című operájának librettóját. 1938-tól haláláig az Egyesült Államokban élt. Sokáig a Columbia University dráma tanszékén tanított irodalmat és dramaturgiát. Később feleségével és anyjával Kaliforniában telepedett le.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref.

Középiskola: bp.-i Trefort utcai állami mintagimnázium, 1882–1890.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., jogtud. kar, 1890–1894.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: hallei (1895), genfi (1896) és lyoni (1896) egyetem; 1910: tanulmányút az USA-ban.

Oklevél: bp.-i tud. egy., jogtud. kar, jogi doktor, 1895; ügyvédi okl., 1896.

Nyelvismeret: német, francia, angol.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., jogtud. kar, 1903, büntetőjog magántanára; 1915-től címz. nyrk. tanára.

Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i tud. egy., jogtud. kar, 1919. jan. 22., kriminológia.

Egyetemi tisztségek: 1919. febr. 7.: a bp.-i tud. egy. jogi karának miniszter által kirendelt dékánja; 1919. ápr. 24.: uo. a közoktatásügyi népbiztosság által kinevezett dékán, uo. a jogi kar részéről tagja az egyetemet vezető hattagú bizottságnak.

MTA-tagság: tiszt. tag: 1945. máj. 30.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Magyar Jogászegylet titkára (1899–1912); a Társadalomtudományi Társ. és a M. Fabiánus Társ. tagja.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: az International Law Association vál. tagja, a Deutsche Soziologische Gesellschaft tiszt. tagja; a londoni Howard Association és a párizsi Association Internationale Juridique tagja; a nemzetközi büntető egyesület 1899-es gyűlésének és a Bp.-en tartott nemzetközi gyermekmentő kongresszus jogi osztályának titkára.

Szerkesztőségi tagság: a *Jogtudományi Közlöny* (1913–1934 és 1946–1947) és a *Századunk* (1926–1938) szerkesztője.

Közéleti társaság, szerep: Martinovics szabadkőműves páholy.

Politikai szerep: 1914-től az Orsz. Polgári Radikális Párt alelnöke. 1918-ban a M. Nemzeti Tanács tagja. 1923-tól az oktobrista Függetlenségi és 48-as (Kossuth) Párt, 1924-től az átalakult Orsz. Kossuth Párt alelnöke. 1925 és 1930 között Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja; Amerikai emigrációja idején egyik szervezője és vezetője a Demokratikus Magyar Amerikai Szövetségnek és a Szabad Magyarország Mozgalomnak. Három évig a Károlyi Mihály által indított Committee for a New Democratic Hungary mozgalom amerikai szervezetének elnöke. 1945. ápr. 2-án távollétében Bp.-en mint ismert közéleti személyiséget az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották. 1945. nov.-től szintén közéleti személyiségként nemzetgyűlési képviselő. 1947. szept. – 1948. márc.: Mo. washingtoni nagykövete.

ÉLETÚT

Vámbéry Ármin világhírű orientalista egyetlen gyermeke. Reformátusnak keresztelték, s VII. Edvárd angol király volt a keresztapja. A budapesti Trefort utcai állami gyakorló mintagimnáziumban érettségizett 1890-ben. Apja nehezen törődött bele, hogy tehetséges fia nem a keleti nyelveket, hanem a jogi pályát választotta. 1894-ben végzett a budapesti jogi karon. Tanult a hallei (1895), a genfi (1896) és a lyoni (1896) egyetemen. Halleban Friedrich Liszt professzor büntetőjogi szemináriumának tagja volt. 1895-ben lett jogi doktor, s 1896-ban az ügyvédi vizsgát is letette. Ügyvédi oklevele megszerzése után 1898 végéig ügyvédként dolgozott. 1898-ban megházasodott. A budapesti református

liberális elitbe beágyazott Vámosy Károly udvari tanácsosnak, a m. kir. kúria ügyvédi tanácsa tagjának 17 éves lányát, Olgát vette feleségül. (Fiaik 1905-ben, illetve 1907-ben születtek.)

Vámbéry 1899-től 1912-ig a Jogászegyletnek is titkára volt. Titkárkodott a nemzetközi büntető egyesület 1899-es gyűlésén és a Budapesten tartott nemzetközi gyerekmentő kongresszus jogi osztályán is. 1899-ben állami szolgálatba lépett. Az igazságügyi minisztérium törvényelőkészítő osztályára berendelt törvényszéki jegyző, majd albíró (1900–) volt. 1903-ban habilitált, a büntetőjog magántanára lett a budapesti egyetem jogi karán. A kriminológia első művelői közé tartozott. Főleg a fiatalkorúak bűnözését tanulmányozta. Letette a bírói vizsgát is, s 1907-től királyi ügyész, 1912-től pedig ítélőtáblai bírói minőségben működött a minisztériumban. Apja halálának évében, 1913-ban mint ítélőtáblai bíró nyugdíjaztatta magát. A magántanárságról lemondott, de 1915-től címzetes nyilv. rendkívüli tanársággal tüntette ki a király az egyetem kezdeményezése alapján.

1913-ban indította meg a *Jogtudományi Közlöny* című liberális szakfolyóiratot, amelyet 1934-ig szerkesztett. Aktívan bekapcsolódott a politikai mozgalmakba. A polgári radikálisok egyik vezéralakjaként tartották számon. Az 1914-ben megalakult Országos Polgári Radikális Párt alelnökévé választotta. 1918 októberétől a Nemzeti Tanács tagja volt. Az októberi forradalom idején, 1918 decemberében Lovászy Márton kultuszminiszter a jogi kar átszervezésének keretében hét új tanszék létrehozását jelentette be, s ezek egyikét Vámbéry Ruzstemnek szánta. A kar tiltakozott, illetve pályázat kiírását javasolta (1919. jan. 15.). A Lovászy helyére lépő Kunfi Zsigmond azonban miniszteri kinevezése napján, 1919. jan. 22-én másokkal együtt kinevezte Vámbéry Ruzstemet a kriminológia nyilv. rendes tanárává az V. fizetési osztályba. Majd febr. 7-én az egyetemi ügyek kormánybiztosa, Jászi Oszkár előterjesztésére Vámbéryt kinevezték a budapesti tudományegyetem jogi karának dékánjává, amit a tanácsköztársaság idején, ápr. 24-én a közoktatásügyi népbiztosság is megismételt, sőt Vámbéry tagja lett az egyetemet vezető hattagú bizottságnak is. A proletárdiktatúra összeomlása után az egyetemi autonóm testületek ezeket a vezetői megbízásokat semmisnek tekintették, s az 1918. okt. 31. utáni kinevezések revíziója keretében Vámbéry egyetemi tanári kinevezését is törvénytelennek minősítették. Korábbi, nyilvános rendkívüli egyetemi tanári címétől is megfosztották, a *venia legendi* is megvonták tőle (1920. jún. 16-i, szept. 29-i és nov. 24-i kari ülések). Vámbéry 1920 után ügyvédként működött (többek között az 1920-as népbiztosperben, s az 1935-ös Rákosi-perben, de ő volt József Attila védője is 1924-ben.) Közben az apjától örökölt záloglevelek az infláció következtében teljesen elértéktelenedtek. 1923-tól az októbrista Függetlenségi és 48-as (Kossuth) Pártban politizált. Sikertelenül lépett fel Győrben egy időközi képviselő-választáson. 1925 és 1930 között Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja volt. 1929-ben megszervezte a Magyar Fábíánus Társaságot.

1926 januárjában *Századunk* címmel polgári radikális szellemiségű társadalomtudományi folyóiratot indított. A lap helyet adott mind a szocialista és kommunista, mind a népi íróknak. Vámbéry a folyóiratban megjelent cikkein, tanulmányain kívül sok publicisztikai írást közölt a *Népszavában* és a *Szocializmusban*, a *Független Szemlében* és a *Szép Szóban*. Esszéit gyűjteményes kötetekben is megjelentette: *Az élő múlt* (1931); *Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról* (1936); *A háborútól a békéig* (1938). Több angol és amerikai lapnak is tudósítója, munkatársa volt.

Az 1938-as első zsidótörvény után júniusban hozott sajtórendészeti rendelkezések következtében 1939-ben megszüntették a *Századunk* folyóiratot is. A szélsőjobboldal előretörése miatt Vámbéry 1938-ban Londonba, majd az Egyesült Államokba emigrált. 1939-től a New York-i New School College-ban a nemzetközi jog tanára lett. Részt vett az amerikai magyar demokratikus emigráció tevékenységében. 1941-től a Károlyi Mihály által alapított Committee for a New Democratic Hungary amerikai szervezetének elnöke volt. 1941-ben megfosztották magyar állampolgárságától. 1945. április 2-án távollétében Budapesten, mint ismert közéleti személyiséget, az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia is arra törekedett, hogy progresszív tudósokkal egészítse ki tagságát, akkor Szladits Károly és Moór Gyula jogtudósok, rendes tagok ajánlása alapján az 1945. május 30-i közgyűlés Vámbéry Rusztemet megválasztotta tiszteleti tagnak. Az ajánlók a büntetőjog és a szociológia régi jeles művelőjének nevezték, s elsősorban 1919 előtti munkásságát méltatták. Nagyobb munkái közül a következőket emelték ki: *A büntető perrendtartás vázlatja* (1899); *A házasság védelme a büntetőjogban* (1901); *Büntetőjog és etika* (1907); *Büntetőjog* (1913). Megjegyezték, hogy „Művei széles jogtörténeti, összehasonlító jogtudományi és szociológiai alapon épülnek fel. Tartalmukat eredeti és világos gondolkodás, valamint éles jogász logika, formájukat szellemes, könnyed és élvezetes stílus jellemzi. Szociológiai felfogásán Spencer filozófiájának hatása érzik. E felfogás alapján tartozott a *Huszádik Század* (1900–1919) c. folyóirat szellemi irányítói közé.” Azzal fejezik be: „Ha politikai körülmények bele nem játszanak életsorsának alakításába, az Akadémiának bizonyára már régen tagja volna.” 1947 szeptemberétől washingtoni magyar nagykövet volt, amiről 1948. május 2-án részben elhatalmasodó betegsége, részben a kibontakozó magyarországi diktatórikus politikai fejlemények miatt lemondott.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1945. 18.

SÁRKÖZI MIKLÓS (2013): Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról. In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Vámbéry tanulmányok. Dunaszerdahely, Lilium Aurum. 161–177.

SÁRKÖZI MIKLÓS (2014): A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban. (Előzetes jelentés). In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Európából Ázsiába és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Vámbéry tanulmányok. Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás. 31–60.

VÁMBÉRY ÁRMIN (1905): *Küzdelmeim*. Budapest, Franklin Társulat.

VÁMBÉRY RUSZTEM (1994): *A mennyei Pilvax*. Vál., sajtó alá rendezte Valuch Tibor. Budapest, Századvég-Nyilvánosság Klub.

LÁNCZY GYULA (1861-IG LAZARSFELD)

történész

(Pest, 1850. január 17. – Budapest, 1911. január 17.; a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Lánczy Adolf (1861-ig Lazarsfeld) (izr., nyugat-csehországi Postelberg, ma Postoloprty, 1814. jún. 18. – Budapest, 1877. szept. 24.) 1843-ban jött Pestre. Gyógy-szerészeti vállalkozás üzletvezetője, majd 1845-től pálinkakereskedő nagykereskedelmi engedéllyel és szeszgyárnok kisebb szeszfőzdével. Később szeszügynök, szeszkereskedő és szeszgyáros.

Testvére: Seligmann Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1815. okt. 9. – Postelberg, 1815. okt. 19.).

Féltestvérei: 1. Fany Lazarsfeld (Postelberg, 1818. jún. 14. – Postelberg, 1819. ápr. 23.); 2. Sigmund Lazarsfeld (Postelberg, 1819. szept. 15. – Postelberg, 1819. okt. 15.); 3. Moritz Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1821. ápr. 1. – Bp., 1898. szept. 27.), az 1898-as bp-i lakcímtárban: ügynök, házasságkötés: Bécs, Leopoldstadt, 1860. jan. 31., felesége: Lessner Rosa (izr., Veszprém, 1840 – 1911-ben még élt), Lessner Heinrich veszprémi kereskedő leánya; 4. Lazarsfeld Amalia (izr., Postelberg, 1822. márc. 27. – Bp., 1911. febr. 8.), férje: Josef Schwarz (izr., Abaújszántó, Abaúj m., 1809 k. – Bp., 1884. jún. 19.); 5. Lazarsfeld Katharine/Katalin (izr., 1827 k. – 1864-ben még élt), férje 1854. ápr. 2-től (Budán házasodtak): Schwarz Moritz/Mór (izr., 1823/1827 – Bp., 1888. ápr. 13.); 6. Lazarsfeld Babette (izr., Postelberg, 1828. szept. 27. – Bp., 1880. szept. 27.), a Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1867. Handels Gewerbe-Adressenbuch von Pest, Ofen und Altofen a Modistin-ek (divatárusnő/kalaposnő/varrónő) között szerepelteti. Férje 1856. szept. 14-től (házasságkötés: Pest): Arnstein/Ornstein Herrmann (izr., Tetting, 1831 k. –) aranyműves [?]; 7. Maximilian (Max/Miksa/Márkus neveken is) Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1830. jún. 14. – Bp., 1888. jan. 8.) kereskedő, szeszgyártó/-gyáros (Liquör fabrik.), feleségei: 1. Bergel Mina (izr., 1836 k. – Pest, 1862. jan. 23.), 2. 1867. aug. 20-tól [házasságkötés Óbuda]: Zilzer Rosa (izr., Almás, Tolna m., 1840 k. –); 8. Alexander Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1831. okt. 28. – Postelberg, 1832. márc. 10.); 9. Paul (= Sigfried [?]) Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1833. jan. 3. –), az 1896-os bp-i lakcímtárban: ügynök, lakása: IV. Károly u. 1., felesége: Goldmann Rosa (izr., 1846 k. –); 10. Ferdinand Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1834. jún. 16. – 1864-ben még élt); 11. Lazarsfeld Klara (izr., Postelberg, 1836. márc. 21. – Bp., 1894. okt. 9.), férje: Schiff Leopold (izr., 1830 k. – 1894-ben még élt), lakásuk

1894-ben: Bp. VII. István tér 6.; 12. Karl/Károly Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1837. dec. 6. – Bp., 1915) az 1896-os bp.-i lakcímtárban szeszygáros, az 1898-as bp.-i lakcímtárban magánzó, lakása: VI. Váci körút 55., felesége: Deutsch Bertha/Barbara (izr.); 13. Lazarsfeld Theresia (izr., Postelberg, 1840. ápr. 13. – Bp., 1879. márc. 17.), férje 1860. szept. 2-tól (házasságkötés: Pest): Kopstein Salomon (izr., Pest, 1811 k. – Gödöllő, 1894. júl. 1.) nagykereskedő, 1867-ben a Schnittwaarenhändler-ek/rövid-áru-kereskedők között szerepel; 14. Klaudein Lazarsfeld (izr., 1864-ben már nem élt); 15. Joel Lazarsfeld (izr., 1864-ben már nem élt); 16. Lazarsfeld N. N. (izr. – 1864-ben már nem élt).

Apai nagyapja: Lazar Raphael Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1792. febr. 7. – Pest, 1864. júl. 18.) Handelsprotoc. Liqueurfabrikant / kereskedelmi joggal rendelkező likörgyáros. Ellbogengasse/Könyök utca 1. [a mai Andrássy út helyén]. 1867-ben a cég neve a Branntwein-, Liqueur- und Essigerzeuger-ek listáján szerepel: Lazarsfeld L. R. und Söhne.

Testvérei: 1. Aron Lazarsfeld (izr., 1788–1788); 2. Simon Raphael Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1795. szept. 4. – 1864-ben még élt), felesége: Glaser Theresia (Ester) (izr., Postelberg, 1801. okt. 30. –); 3. Israel Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1797. máj. 13. –); 4. Judith Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1798. dec. 16. –); 5. Katharina Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1800. okt. 15. –); 6. Abraham Lazarsfeld (izr., 1802–1811); 7. Solomon Lazarsfeld (izr., 1806–1807); 8. Eleonore Lazarsfeld (izr., Postelberg, 1809. márc. 2. – 1864-ben még élt), férje: Jakob (Ezekiel) Kornfeld (izr., Goltsh Jenikau, Csehorsz., 1799. márc. 21. – Pest, 1881. jún. 25.), Báró Kornfeld Zsigmond (1852–1909) apjának az unokatestvére volt.

Apai nagyanyja: Rosalia Hamburger (izr., 1792 k. – Postelberg, 1815. okt. 18.) Második fia születése után 9 nappal halt meg, a halála utáni napon a gyermek is meghalt.

Apai nagyapa I. második felesége, az apa nevelőanyja: Heller Veronika/Henriette (izr., Buštěhrad, Csehorsz., 1797 k. – Pest, 1873. ápr. 26.) Házasságkötés: 1818. Apja: Salomon Heller.

Apai dédapa I.: Raphael Lazarsfeld (izr., 1760 k. – Postelberg, 1847. máj. 31.), az 1841-es Allgemeiner Anzeiger der K. Kreisstadt Saazban: Tabakverleger/dohánykereskedő. Testvére: Josef Joel Lazarsfeld (izr.) Kereskedő.

Apai dédapa I. apja és anyja: Lazar Herschel Lazarsfeld és Ester Lazarsfeld.

ANYAI ÁG

Anyja: Pollák Katalin/Katharina (izr., Óbuda, 1822 – Bp., 1890. nov. 6.) Házasságkötés: 1846 szeptembere előtt Óbudán [?].

Anyai nagyapja: Pollák József (izr.).

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Lazarsfeld Szophia (izr., Pest, 1847. ápr. 12. – Pest, 1849. jan. 23.); 2. Lánczy (1861-ig Lazarsfeld) Leó (ref., korábban izr., Pest, 1852. máj. 10. – Bp., 1921. jan. 26.), gyáros, a Pesti M. Keresk. Bank elnöke, országgyűlési képviselő (1893–1901), a budapesti törvényhatósági biz. tagja, udvari tanácsos (1900), főrendiházi tag (1905–), a Ferenc József-rend nagykeresztese, a Vaskorona-rend I. oszt. tulajdonosa. 1874-től évente rendszeresen fizette a budapesti ref. egyháznak az egyházi adót: 3 Ft, majd 15, később 40 Ft. A budapesti református egyház presbitere (1903–1921), a fasori gyülekezet főgondnoka. A fasori templom építésére 8000 koronát adott, s ő adományozta az orgonát is. Felesége: Lázár (korábban Lusztig) Janka (ref., 1904 előtt izr., Arad, 1868. júl. 16. –) Házasságkötés: Bp., 1904. júl. 16. (Lázár Jankának ez a második házassága volt. Korábban, 1889-től Schwarz [1912-től Szász-Schwarz] Gusztáv [róm. kat., 1911-ig izr., 1858–1920] egyetemi jogászprofesszor felesége volt). Szülei: Lusztig Mór, tekintélyes polgár, az aradi Chevra Kadisha elnöke és Schwarz Ida; 3. Lánczy (1861-ig Lazarsfeld) Anna (róm. kat., 1879. aug. 19-ig izr., Pest, 1858. máj. 12. – 1939). Férje: hámori Bíró (1899-ig Brüll) Ármin (róm. kat., korábban izr., Cheb, Csehország, 1846 – Karlsbad, 1917. jún. 2.), a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatója.

Felesége: Vajda (1881-ig Weisz) Ella (ref., korábban izr., Szeged, 1864. márc. 5. – Bp., 1926. jún. 14.) Házasságkötés: Bp.-Kálvin tér, 1883. dec. 17. Apja: Vajda (1881-ig Weisz) Sámuel (izr. – 1902 és 1908 között hunyt el.) Az 1864-es szegedi izr. anyakönyv szerint Landwirth/mezőgazda, gazdálkodó, tulajdonképpen földbirtokos vagy bérlő volt. Sámuel testvére, Vajda (1881-ig Weisz) Jakab Fülöp (izr., 1831 – Szeged, 1901. dec. 21.), a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank egyik alapítója, később elnöke is. 13 000 holdat bérelt a Pallavicini uradalomból. Weisz/Vajda Sámuel 1867-ben vásárolt telket Szegeden, s 16 szobából és 8 bolti helyiségből álló emeletes házat építtetett (Dugonics utca 2.), földszintjén kóser borméréssel. Vajda Sámuel 1892-ben mint háztulajdonos 229 forint adóval városi virilista volt, és a szegedi törvényhatósági bizottság tagja. Felesége (Vajda Ella anyja): Levinsky Sarolta (izr. – 1917 k. hunyt el.)

Gyermekei: 1. Lánczy Edit (ref., Bp., 1884. nov. 6. – Baja, 1946. okt. 9.) Férje 1904-től: kéméndi Szalay István (róm. kat., Bp., 1879. márc. 19. – Meran, 1911. ápr. 25.) miniszteri fogalmazó. Házasságkötés: Bp., 1904. jún. 6. Lánczy Edit reverzálist adott: valamennyi születendő gyermek az atya római katolikus vallását követi; 2. Lánczy Mariann (ref., Bp. 1886. nov. 5. – São Paulo, Brazília, 1951) Férje: báró Kisfaludy-Lipthay Béla (róm. kat., Bp., 1869 – Bp., 1928. jan. 10.) cs. és kir. kamarás, keresk. min. államtitk.; 3. Lánczy Gyula (ref., Kolozsvár, 1891. ápr. 19. –) 1946-ban kívándorolt Brazíliába. Felesége 1917. jan. 11-től: nagyabafalvi és felsőlehotai Abaffy Alice (róm. kat., 1894. nov. 18. – 1972), akinek az apja cs. kir. kamarás és földbirtokos volt; 4. Lánczy Katalin (ref., Bp., 1892. szept. 17. –) Férje: Manasteriotti Ferenc (róm. kat.)

huszárezredes; 5. Lánczy Leó (ref., Bp., 1893. szept. 28. – Németországban 1944 júniusában után eltűnt. 1947. március 14-én nyilvánították holtta.) Felesége: Bély Mária (róm. kat.), akinek az apja, Bély József minisztériumi számvevő főtanácsos volt.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. A pesti evangélikus gimnázium anyakönyvében 1865-ig izraelitaként szerepel (mózesi zsidó), a pesti református gimnázium nyilvántartásában 1866-tól már református. A vallásváltás időpontja összefügghetett az apai nagyapa halálával. A pesti Kálvin téri ref. anyakönyvben sehol sem szerepel a megkeresztelkedése. (Bátyja, Leó megkeresztelkedése sem.) Ez tehát valahol máshol történt. 1880-tól rendszeresen befizette Budapesten a református egyházi adót: évi 3 Ft, majd 10 Ft.

Középiskola: pesti evang. gimn. I–VI. oszt., 1860–1866; pesti ref. gimn. VII–VIII. oszt., 1866–1868; érettségi uo.: 1868. júl. 21.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., jogi kar, 1868–1872.

Oklevél: bp.-i tud. egy., jogi kar, 1873, köz- és váltóügyvéd; bp.-i tud. egy., 1876, államtudományi doktor.

Nyelvismeret: német, francia, angol, olasz, spanyol, latin, görög, provanszál.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1879. jan. 13., a politika magántanára.

Nyilvános rendes egy. tanár: kolozsvári tud. egy., bölcsészkar, 1886. dec. 22., egyetemes történelem; bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1891. júl. 30., egyetemes (középkori) történelem.

Egyetemi tisztségek: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, dékán: 1907/08.

MTA-tagság: eredménytelenül ajánlották az akadémia lev. tagjává 1881-ben, 1885-ben és 1887-ben.

Díszdoktor: a paduai egyetem tb. doktora.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Magyar Történelmi Társ. választmányi tagja (1899–), az Erdélyi Irodalmi Társ. rend. tagja (1891–); a Magyar Jogászegylet vál. tagja.

Szerkesztőségi tagság: az *Önképződei Lapok* (bp.-i ref. gimn. önképző körének közlönye) szerkesztője másokkal (1866–1867).

Állami testületek, tanácsok: a Középkolai Tanárképző Intézet tanácsa (1894–), a bp.-i Orsz. Középkolai Tanárvizsgáló Biz. (1894–) és az Orsz. Közoktatási Tanács (1897–) tagja.

Politikai szerep: 1881–1884 között országgyűlési képviselő; mérsékelt ellenzéki párti programmal választották meg a nagybányai kerületben, de később kivált a csoportból.

Kitüntetések: 1906. febr. 4.: udvari tanácsos; a Magyar Történelmi Társulat Bay Ilonaféle pályadíja (1882).

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1910-ben 5670 korona bp.-i virilis adó (kétszerezve).

ÉLETÚT

Lánczy Gyula apja az 1840-es években még Lazarsfeldként Csehországból Magyarországra települt kiterjedt zsidó családból származott, de már itt házasodott meg. Két lányuk és két fiuk született. A család akkulturációját segítette, hogy mindkét fiút középiskolában taníttatták. Gyula, az idősebb fiú 1860-tól 1866-ig a pesti hatosztályos evangélikus gimnáziumban tanult. Az utolsó két osztályt már megkeresztelkedett, református vallású diákként az 1859-ben alapított, de máris nagyon sikeres, jó színvonalú pesti református gimnáziumban végezte. (A református felekezet választása is a magyarosodás szándékát jelezte.) 1868. július 21-én érettségizett, s tanulmányait a pesti egyetem jogi karán folytatta (1868–1872). Államvizsgálati tanulmányai alapján 1873-ban köz- és váltóügyvédi oklevelet szerzett, de ezt a hivatást soha nem gyakorolta. Már 1872. március 28-án közhivatali szolgálatba lépett, a Magyar Királyi Pénzügyminisztériumban segédfogalmazói státuszban szolgált. 1874. július 30-tól belügyminiszteri fogalmazóként működött. 1876-ban államtudományi doktorátust szerzett. Közben folytatta a már egyetemista korában elkezdett publikációs tevékenységét. 1869-től jelentek meg publicisztikai írásai és nagyobb tanulmányai a történelem, irodalom, képzőművészetek és a politikatudomány köréből a *Századokban*, a *Budapesti Szemlében*, a *Jogtudományi Szemlében*, a *Képes Világban*, a *Magyarország és a nagyvilágban*, az *Athenaeumban*, a *Magyar Tanügyben* és németül a *Literarische Berichte aus Ungarn* című lapban. Írt cikket Széchenyiről és II. Rákóczi Ferencről, Nero anyjáról, a politikai pártok jellemzéséről, Swiftről és Kazinczyról, Bécs képzőművészeti viszonyairól, a régi magyar országgyűlésekről és Beöthy Zsoltról. A hetvenes évek vége felé azonban egyre koncentráltabban kezdett foglalkozni politikatudományi és általában társadalomtudományi problémákkal: *Magyarország új közigazgatási rendje* (1877); *Die Entwicklungsgeschichte der Reformideen in Ungarn* (1877); *A keleti válság és az alkotmányosság* (1878–1879); *A felsőoktatás reformja és az új magyar közműveltség* (1879); *Adalékok a magyar alkotmány reformkorszakához* (1880); *Die Verwaltung Rechtsbarkeit in Ungarn* (1880); *A faluközösség eredete. (Ösi család és tulajdon). Sociologiai és jogbölcseleti tanulmány* (1881); *A közigazgatási bíráskodás* (1882); *A harmadik egyetem kérdése és a felsőoktatás reformja* (1883). Ezek a terjedelmesebb tanulmányok kivétel nélkül már mind rangosabb tudományos folyóiratokban jelentek meg. Közben 1879. január 13-án Lánczy Gyula magántanári képesítést szerzett a budapesti tudományegyetem jogi karán politikából. Még abban a félévben meg is kezdte magántanári előadásait. 1880 októberében lemondott miniszteri fogalmazói állásáról.

A politikatudománnyal való foglalkozás mellett tapasztalatokat szerzett a politika mindennapi valóságáról is. Az 1881. június végi országgyűlési választásokon ugyanis az

Apponyi Albert-féle mérsékelt ellenzék színeiben indult a nagybányai kerületben, ahol meg is választották. Később kilépett a frakcióból, s a ciklus letelte után visszavonult a politikai élettől és a publicisztikai tevékenységtől, s kizárólag történettudományi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozott. A magyar és az egyetemes történelem egyaránt érdekelte. Az 1882-ben megjelent, *Széchenyi Pál kalocsai érsek és a magyar nemzeti politika* című értekezését a Magyar Történelmi Társulat Bay Ilona-féle pályadíjjal tüntette ki. Az értekezés a magyar főpap szerepét az addigi felfogástól eltérően mutatta be. Ebben a kérdésben hosszabb polémiára került sor Thaly Kálmánnal, a Rákóczi-kor történetírójával, akinek a bírálata Lánczy a *Századok*ban hosszabb tanulmánnyal válaszolt: *Eszmétörredékek a Rákóczi-féle felkelés történetpolitikai jelentőségéről* (1882).

Magánéletében fontos változás volt, hogy 1883-ban megházasodott. Felesége, Vajda (1881-ig Weisz) Ella egy szegedi zsidó birtokos, földbérelő és háztulajdonos, virilista és törvényhatósági tag leánya volt, aki a házasság kedvéért áttért a református vallásra. Öt gyermekük született, akiket reformátusnak kereszteltek, de mindannyian római katolikus házastársat választottak.

Lánczy Gyula 1886-ban megpályázta a Ladányi Gedeon (1824–1886) professzor halálával megüresedett egyetemes történelmi tanszéket a kolozsvári egyetemen. A tanszéket el is nyerte, szemben a szintén zsidó származású Wertheimer Ede (1848–1930) kolozsvári magántanárral, aki addig egyébként helyettesítette is a tanszéket. Ferenc József 1886. december 22-én nevezte ki Lánczyt nyilvános rendes egyetemi tanárnak a kolozsvári tudományegyetem bölcsészkarának egyetemes történelmi tanszékére. Nem maradt azonban sokáig Kolozsváron. Az első adandó alkalommal átpályázott a fővárosi tudományegyetemre. Itt a magyar történelem tanszéktől 1866-ban különítették el az egyetemes történelmet. Amikor ennek első professzora, Somhegyi (Schrök) Ferenc 1879-ben elhunyt, Trefort Ágoston kultuszminiszter úgy döntött, hogy az egyetemes történelem az ó-, a közép- és az újkor különválasztásával három külön tanszéket kapjon. Az új tanszékek ellátását azonban egy ideig helyettesekkel oldották meg, mert az egyes korszakoknak még nem nagyon voltak kiképzett szaktudósai. A középkorra 1890-ben írták ki a pályázatot, amelyre Lánczy Gyula is jelentkezett. A kar ugyan csak harmadik helyen jelölte, de a miniszter javaslatára – akinek joga volt a rangsorolt, tehát alkalmasnak minősített jelöltek közül választani – Lánczy kapta meg a nyilvános rendes tanári kinevezést 1891. július 30-án. (A kari törzskönyv szerint éves alapfizetése ekkor 3000 forint volt, ötödéves pótléka 300 forint, s éves lakbérpénze 600 forint.) Salamon Ferenc (1825–1892) professzor halála után 1892-től 1911. évi haláláig ő volt a történelmi szeminárium igazgatója is. A tanárképzés irányításában szintén szerepet kapott. 1894-ben tagja lett a Középiskolai Tanárképző Intézet Tanácsának és az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak. 1897-ben kinevezték az Országos Közoktatási Tanács tagjává, 1907–1908-ban a bölcsészkar dékánja volt.

A Magyar Tudományos Akadémia tagságának elnyerése azonban nem sikerült. Pedig már 1881-ben kapott ajánlást. Az ajánló Tóth Lőrinc (1814–1903) jogász és író volt, aki

1836-ban 22 évesen lett az akadémia tagja. 1848-ban államtitkár, később ügyvéd, majd kúriai bíró, a főrendiház örökös tagja volt. Az első sikertelen kísérlet után 1885-ben újra ő volt az ajánló a II. osztály bölcseleti és társadalmi alosztályába. Azonban az idős pártfogó egyszemélyes ajánlásában a jelölt inkább a reformkor polihisztorjellegű magán-tudósaira emlékeztetett, szemben az új korszak professzionálisabb szaktudósaival. A harmadik, az 1891-es ajánlás megállapította ugyan, hogy „1885 óta dr. Lánczy Gyula munkássága kizárólag történeti modorban folyónak látszik. Érdeklődése az egyetemes történeti problémák irányában látszik központosulni”, mégsem választották meg.

Tanári alkalmasságát azonban bizonyította hatéves kolozsvári működése, s az, hogy immáron a középkor történeti irodalmának kiváló ismerője volt. Alkalmasságának fontos eleme volt rendkívül nagy nyelvismerete. A törzskönyv szerint tudta a német, francia, angol, olasz és latin nyelveket. Ezenkívül olvasott görög, spanyol és provanszál nyelveken. Nyelvismerete és széles körű műveltsége révén otthonosan mozgott az európai történelemben, s minden kérdésben első kézből olvasta a vonatkozó irodalmat. Utazásai is kiterjedtek Európa majd minden országára. Főleg az itáliai történelem érdekelte. Olaszországba évente többször is lerándult, és bejárta a nagyobb városokat, kultúrközpontokat. Személyes összeköttetésben állt az olasz történetírók legkiválóbbjaival. Levelezett velük, de találkozott is. Bejáratos volt az előkelőbb olasz irodalmi szalonokba. A páduai egyetem tiszteletbeli doktorává választotta.

Az egyetemes történetnek voltak olyan kérdései, amelyekkel haláláig foglalkozott. Ilyen volt a középkori császárság és pápaság küzdelme, a 14–15. század egyházpolitikai mozgalmi, a középkori olasz városok, kiváltképpen Firenze alkotmánya. Több tanulmányt szentelt Danténak és a *Divina Commediának*. Az 1900-as párizsi történelmi kongresszuson ez utóbbiról tartott előadást, de ez volt a tárgya 1907. évi dékáni beszédének is. Mindamellet az egyetemes történet professzoraként is foglalkozott nemzetközi érdeklődésre számot tartó magyar történeti problémákkal. A Beöthy Zsolt által 1898-ban szerkesztett *A magyar irodalom története* c. könyvbe *A magyarság az Árpádok korában* címmel írt tanulmányt, amelyben világtörténeti szempontból tárgyalta a kérdést. Szintén 1898-ban a hágai nemzetközi történelmi kongresszuson a Hunyadiak Corvin nevééről tartott felolvasást. Ehhez az indítékot egy angol történésszel folytatott levelezése adta. A *Századokban* megjelent több cikkében és az 1904. évi római történeti kongresszuson a Sylvester-bulla hitelességének kérdésével és a hamisító személyével foglalkozott. Ehhez később is sok anyagot gyűjtött, de a feldolgozással nem készült el.

Történelmi profiljáról Lánczy Jenő (1875–1944) szociológus, jogász, a *Huszádik Század* munkatársa nekrológiájában 1911-ben azt emelte ki, hogy voltak nagy elvi szempontjai, hatással volt rá Spencer szemlélete, s úgymond a „középkori oklevelek elemzése helyett az eseményeknek az egyetemes történelmi törvényszerűségek szempontjából való megítélésére törekedett”. Ettől eltérő hangsúllyal írt Lánczyról a *Századokban* megjelent nekrológiájában Karácsonyi János (1848–1929) nagyváradi kanonok, a középkori egyház-és művelődéstörténet tudós kutatója: „Munkáiban is széles látókörű, nagy műveltségű

és alapos képzettségű kutatónak mutatta magát, aki teljesen otthon volt tárgya irodalmában, azt egészen a részletekig ismerte, s kutatásainak tárgyát önállóan, mindig eredeti szempontokkal volt képes felfogni és beállítani. Mint tanár lelkiismeretesen készült előadásaira. Előadásain is meglátszott, hogy otthonosan mozog tárgyában, s ismeri azt a legapróbb részletekig is. Előadásaihoz nagy irodalmi apparátust használt, és igyekezett hallgatóit előadásai tárgyának egész irodalmával és forrásaival megismertetni.”

Lánczy Gyula 1911-ben hunyt el. Az egyetem előcsarnokából temették. A családon és barátokon kívül ott voltak az egyetem, a tudományos testületek, intézetek, körök képviselői. A temetésről tudósító *Pesti Napló* ezenkívül név szerint felsorolta a közéleti, politikai, gazdasági élet nagy számban megjelent jeleseit is. (Köztük két miniszterelnököt, Széll Kálmánt és Wekerle Sándort, és az Akadémia elnökét, Berzeviczy Albertet.) A notabilitások nagy száma valószínűleg nemcsak az elhunyt érdemeinek szólt, hanem testvérének, Lánczy Leónak, a Magyar Kereskedelmi Bank elnökének is, aki a magyar gazdasági élet egyik legbefolyásosabb szereplője volt. A református gyászszertartáson Petri Elek, későbbi dunamelléki református püspök szolgált. Igazságszerető, egyenes jellemű, merész gondolkodónak nevezte az elhunytat, akinek egész életét a tudomány szeretete vezette. Az egyetem részéről Békefi Remig dékán, történész professzor mondott beszédet. Népes gyülekezet kísérte a hatlovas gyáshintót a Kerepesi úti temetőbe.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Levéltári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Bölcsészettudományi Kar

Nem iktatott iratok 8/e.

2. kötet: Professzorok életrajzi adatai 1874–1930

Evangélikus Országos Levéltár

Pesti Evangélikus Gimnázium Levéltára

Anyakönyvek 1860/61–1865/66

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Budapesti Ref. Gimnázium osztálykönyvei 1866/67–1868/69

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1892. 20–22.

HALMOS KÁROLY (2004): Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In SEBŐK MARCELL: *Sokszínű kapitalizmus (pályaképek a magyar tökéletes fejlődés aranykorából)*. Budapest, HVG könyvek. 175–182.

HALMOS KÁROLY (2008): *Családi kapitalizmus*. Habsburg történeti monográfiák 4. Budapest, Új Mandátum kiadó.

KARÁCSONYI JÁNOS (1911): Lánczy Gyula. *Századok*, 45(1). 149–153.

LÁNCZY JENŐ (1911): Lánczy Gyula. *Huszedik Század*, 12(1). 206–207.

Lánczy Gyula nekrológ (1911). *Pester Lloyd*, 58(3).

Lánczy Gyula temetése (1911). *Pesti Napló*, 62(17). 10.

SZENTPÉTERY IMRE (1935): *A bölcsészettudományi kar története*. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. kötet. Budapest. 527., 560., 588.

SZINNYEI JÓZSEF (1900): *Magyar írók élete és munkái*. VII. kötet. Budapest. 688–691.

TÓTH LŐRINC (1885): Dr. Lánczy Gyula egyetemi magántanárt levelező tagul ajánlja. In *Tagajánlások 1885-ben*. Budapest, MTA. 12–14.

VERZÁR FRIGYES (1904. SZEPT. 1-IG WEISZ)

orvos, fiziológus

(Budapest, 1886. szeptember 18. – Arlesheim, Svájc, 1979. március 13.;
Arlesheim temetőjében nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Weiss Gusztáv Sámuel (ref., korábban izr. [1879-ben a bécsi egyetemi anyakönyvben már evangélikusként van bejegyezve. Valószínűleg a pesti Skót Misszió hatására, de Württembergben keresztelkedett meg], Pest, 1857. aug. 9. – Bp., 1934. aug. 2.) Orvos. Lehetséges, hogy a württembergi Korntal fiúközépiskoláját végezte el. Orvosi tanulmányai első évét Tübingenben végezte (1878. május 31-től), s Bécsben folytatta 1879-től 1883-ig. Oklevelét 1884-ben szerezte. 1886-tól szerepel a fővárosi orvosok között. A VI., majd az V. kerületben működött, a Váci körúton, illetve a Kálmán utcában. 1903-ban és 1904-ben mint a pesti német ajkú leányegyház felkért szakértője vizsgálta a református Bethesda Kórházon belüli körülményeket. A korabeli nyilvántartásokban a következő névváltozatokkal szerepel: Weisz Gusztáv Sámuel / Weisz S. Gusztáv / Weisz G. Sámuel / Weisz G. S.

Apai nagypapja: Weisz/Weiss Fülöp (izr.) Fia születésekor a pesti izraelita anyakönyvbe mint pesti Produzentenhändler/terménykereskedő lett bejegyezve. A tübingeni anyakönyvbe fia 1878-ban kereskedőként írta be. A bécsi egyetemi anyakönyvben, fia 1879-es beiratkozásakor készített bejegyzés szerint: Ökonóm Dunavecse Grundbesitzer. (Az életpálya két szakaszáról, illetve státusza két dimenziójáról lehet szó.)

Apai nagyanyja: Stern Fáni (izr.).

ANYAI ÁG

Anyja: Pfeiderer Irén Lujza (ref., Korntal, Württemberg, Németország, 1861. dec. 8. – 1934-ben még élt).

Testvérei: 1. Maria Pfeiderer (evang., Korntal, 1849. szept. 4. –), Grossmanné, Verzár Frigyes testvérének, Eriknek a keresztanyja; 2. Lydia Pfeiderer (evang., Korntal, 1850. nov. 10. –), Verzár Frigyes keresztanyja; 3. Gottlob Pfeiderer (evang., Korntal, 1852. febr. 21. –) Felesége: Maria Colignon (Genf, Svájc, 1841. dec. 4. –); 4. Elisabeth Pfeiderer (evang., Korntal, 1854. márc. 6. –); 5. Johanna Pfeiderer (evang., Korntal, 1856. jan. 22. – Tübingen, 1925. szept. 14.) Férjei: 1877. máj. 22-től Paul Renatus Zeller (evang., Lauffen a. Neckar, 1848. szept. 1. – Tübingen, 1924.

ápr. 9.) evangélikus lelkész. 1891-től 1916-ig Dekan Freudenstadtban; 6. Ernst Jonathan Pfeiderer (evang., Korntal, 1858. nov. 19. –); 7. Paul Pfeiderer (evang., 1860 k. –).
Anyai nagypapja: Johannes Gottlob Pfeiderer (evang., Waiblingen, Württemberg, 1825. márc. 17. – Korntal, 1897. dec. 23.) Pietista evangélikus teológus. 1848-tól a korntali pietista szellemű evangélikus fiúiskola/nevelőintézet igazgatója. 1882-től a jónévű berni Lerberschule igazgatója. 1886-ban meghívták a Deutsche Evangelisationsverein által alapított bonni Johanneum Evangelistenschule inspektorának. Az intézmény célja az volt, hogy Németországban a szekularizált tömegek modern újraevangélizálásához és a világban az evangélium terjesztéséhez jól felkészült laikus evangélizátorokat képezzenek.

Testvérei: Maria Luise Pfeiderer (evang., Waiblingen, 1837. jan. 31. – Stuttgart, 1907. okt. 31.) Férje 1860. jún. 5-től: Christian Paul August Renuus Zeller (evang., Neckarrems, 1816. márc. 24. – Münchingen, 1888. júl. 6.) Közigazgatási tisztviselő.

Féltestvérei: 1. Gotthilf Christian Pfeiderer (evang., Waiblingen, 1843. márc. 23. –) Cserzővarga. Felesége: Julie Fleischhauer; 2. Karl Pfeiderer (evang., Waiblingen, 1850. ápr. 9. – Basel, 1919. okt. 10.) Az 1870-es években és az 1880-as évek első felében Indiában mint misszionárius működött (Kalkutta, Mangalore). Felesége: Maria Josenhans (1854. nov. 6. –).

Anyai nagyanyja: Maria Margaretha Kern (evang., Besigheim, Ludwigsburg, Baden-Württemberg, 1821. júl. 4. – Korntal, 1907. ápr. 6.) Házasságkötés: Korntal, 1848. okt. 24.

Anyai dédapa I.: Jakob Gottfried Pfeiderer (evang., Waiblingen, 1795. márc. 22. – 1872. okt. 3.) Rotgerber/cserzővarga.

Anyai dédanya I.: Maria Margarethe Reichert (evang., Waiblingen, 1803. aug. 17. – Waiblingen, 1839. jan. 11.) Házasságkötés: Waiblingen, 1822. ápr. 21. Halála után a második feleség: Karolina Wilhelmine Pflander (Waiblingen, 1815. márc. 11. – Waiblingen, 1893. dec. 29.).

Anyai dédapa II.: Gottlieb Christian Kern (evang., Söhnstetten, Württemberg, 1792. jan. 13. – 1835. aug. 5.) Evangélikus lelkész, professzor. Tübingenben tanult, 1820-tól Besigheimben második lelkész, 1824-től Schöenthalban lelkész és professzor. 1829-től Dürmentz-Mühlacker lelkésze.

Anyai dédanya II.: Henriette Louise ... (evang., 1795–1865).

Anyai dédapa I. apja: Georg Friderich Pfeiderer (evang., Waiblingen, 1757. okt. 14. – Waiblingen, 1837. márc. 31.) Rotgerber/cserzővarga.

Anyai dédapa I. anyja: Maria Margarethe Pflander (evang., Waiblingen, 1762. nov. 28. – Waiblingen) Házasságkötés: 1783. máj. 22.

Anyai dédapa II. apja: ... Kern (evang.) Evangélikus lelkész.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Verzár (1906. júl. 24-ig Weisz) Tivadar (ref., Bp., 1888. szept. 13. –) 1914-ben mint esküvői tanú kereskedőként van bejegyezve; 2. Verzár (1904-ig Weisz) Erik (ref., Bp., 1897. márc. 5. – Bp., 1933. máj. 8.) Okleveles gazdasz. Felesége: Scheftzik/Sefcsik Henrietta.

Feleségei: 1. Bien Olga (ref., 1913. dec. 8. előtt izr., Somogytúr, Somogy m., 1888. jún. 28. – Bázél, 1974) Pedagógus. Házasságkötés: Budapesten a Kálvin téren, 1914. dec. 5-én. 1922-ben közlekedési balesetet szenvedett, s tolószékbe kényszerült. 1931-től egy bázeli szanatóriumban élt. Válás: 1938 előtt. Verzár a válás után is gondoskodott róla, s ha Bázélben volt, szinte naponta látogatta. Apja: Bien Adolf (izr., 1909-ben már nem élt). Anyja: Grünwald Róza (izr.) 1909-től özvegy magánzóként élt Budapesten. Testvérei: Bien Irén (róm. kat., korábban izr., 1889 – Bp., 1970. szept.) Férje: Béla Henrik (róm. kat., 1864–1939) m. kir. kormányfőtanácsos, országgyűlési képviselő, a *Budapesti Hírlap* főmunkatársa, a *Világgazdasági Szemle* szerkesztője; dr. Bien Zoltán (1891 – 1945 ősz, Odessza, a szovjet NKVD börtönében) orvos, jónevű bp.-i szív-specialista, egyetemi magántanár, felesége: Mátrai Klára; 2. Edith Jean MacDougall (Aberdeen, Skócia –), az 1930-as években biokémikus volt a bázeli egyetem élettani tanszékén. Aberdeenben házasodtak össze 1938-ban.

Gyermekei: második feleségétől: 1. Verzár Andreas; 2. Verzár Christine Beatrix (Arlesheim, Svájc, 1940. szept. 5. –) Művészettörténész. A genfi és a bázeli egyetemen tanult, 1966-tól az USA-ban él. Az Ohio State University művészettörténeti tanszékének vezetője, a középkor és a reneszánsz művészetével foglalkozik. Első férje 1967. dec. 21-től: George Bornstein. Második férje 1988-tól: David N. Fader.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (a Budapesten működő Skót Misszió vezetője, a pesti német ajkú leányegyház lelkésze, König Rudolf keresztelte meg).

Középiskola: Korntal (Württemberg, Németo.) gimn., I. oszt., 1896–1897; bp.-i ev. főgimn., II–VIII. oszt., 1897–1904; érettségi uo.: 1904. jún. 16.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., orvosi kar, 1904–1909.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: 1909: Tübingen; 1910–1911: Halle; 1911–1912: az egyetem Schordan-féle ösztöndíjával Anglia (Cambridge, London) és Németország (Braunschweig, Lipcse, Berlin); 1919: Utrecht.

Oklevél: bp.-i tud. egy., orvosi kar, orvos, 1909. okt. 16.

Nyelvismeret: német, angol, latin.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., orvosi kar, 1914. febr. 14., kísérletes kórélettan magántanára; kiterjesztve a kísérletes élettanra is, 1916. jan. 27.

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., orvosi kar, 1918. szept. 18., általános kór- és gyógytan; uo., 1924. márc. 22., élettan; baseli egy., 1930, élettan.

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., orvosi kar, prodékán: 1920–1921, dékán: 1921–1922, rektor: 1927–1928.

Nyugdíj: 1956.

MTA-tagság: tisz. tag: 1973. máj. 11.

Díszdoktor: debreceni egy. (1967. márc. 4.); freiburgi egyetem.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Tisza István Tud. Társ. II. Orvosi-Természettudományi oszt. titkára (1921–), majd a társaság főtítkára; a Felsőoktatási Egyesület állandó előadója; a Magyar Élettani Társ. rend. tagja (1931–); a Magyar Gerontológiai Társaság alapító tagja.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: Deutsche Physiologische Gesellschaft; Svájci Orvosi Ak.; Svájci Fiziológiai Társ.; a Svájci Táplálkozástudományi Társaság elnöke (1953–1956); a Gerontológiai Társ. Biológiai szekció főtítkára.

Szerkesztőségi tagság: a *Jahresbericht ü. d. Fortschritte der Physiologie* főmunkatársa (1912–); *Ztbl. f. Biochemie und Biophysik, Naturwissenschaftliche Rundschau, Berichte ü. d. Ges. Physiologie*, az *Ergebniss der Physiologie* állandó referense (1912–).

Közéleti társaság, szerep: a Debreceni Zenekedvelők Körének alelnöke; a Debreceni Népszerű Főiskolai tanfolyam több bizottságának tagja, rendszeres előadója; a Debreceni Egyetemi Atlétikai Klub tb. elnöke; a Verein für die Freunde Ungarns tagja (1945–).

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a Magyar Protestáns Irod. Társ. tagja.

Allami testületek, tanácsok: az Országos Ösztöndíj Tanács tagja (1927-től), főtítkára.

Kitüntetések: Koronás Arany Érdemkereszt, Vöröskereszt tisztijelvénye; Debrecen szabad királyi város tb. főorvosa; II. o. magyar érdemkereszt (1928); Debreceni Orvostud. egy.: Pro Universitate érme.

ÉLETÚT

Verzár Frigyes felmenői két különböző karakterű családból származtak. Mivel ez eddig nem volt ismert, érdemes vele kicsit részletesebben foglalkozni. Apja földbirtokot is szerzett pesti zsidó terménykereskedő famíliában született, az anyja pedig a német pietista evangélikus Pfleiderer család nyolcadik gyermekeként. Az anyai nagyapa evangélikus teológus volt, aki sokáig egy pietista szellemű bentlakásos fiúiskolát igazgatott a württembergi Korntalban, majd egy olyan, Johanneumnak nevezett Evangelistenschule inspektora volt, amelyet a Deutsche Evangelisationsverein azért hozott létre Bonnban, hogy Németországban a szekularizált tömegek modern újraevangélizálásához és a világban az evangélium terjesztéséhez jól felkészült laikus evangélizátorokat képezzenek. Ez a nagyapa cserzővarga családból származott, de rokonságából több misszionárius lett, köztük Indiában működők is. A nagyapa felesége, az anyai nagyanya viszont

többgenerációs lelkészdinasztia leszármazottja volt (Pfarrerhaus). Nem tudjuk pontosan rekonstruálni, hogy a pesti és a württenbergi család hogyan kapcsolódott össze, de több adatunk alapján jó okunk van azt feltételezni, hogy Verzár professzor apja, az 1857-ben született Weiss Sámuel kapcsolatba került a Skót Misszióval, amely még 1841-ben azzal a céllal jött Pestre, hogy a zsidókat a keresztény hitre térítse. A misszionáriusok, akik a keresztelest mindig hitbéli megtéréshez kötötték, 1852-ig körülbelül 50 embert térítettek meg. 1852-ben távozni kényszerültek, de 1857-ben visszatértek. Folyamatosan működött jó hírű német nyelvű iskolájuk, ahová elsősorban zsidó gyerekek jártak. Másrészt a korntali iskolát vezető Johannes Gottlob Pfleiderernek voltak toborzó útjai Magyarországon is. Így kerülhetett Weiss Sámuel a korntali iskolába, s valószínűleg itt keresztelekedett meg, s itt nyerte a keresztségben a Gustav Gotthold nevet. 1878. április 31-én, már 21 évesen, mint Gustav Weiss iratkozott be a württenbergi Tübingen egyetemének orvosi karára. (A leendő feleség, Pfleiderer Irene Lujza ekkor 17 éves volt.) A következő tanévtől már a bécsi egyetemen tanult, „*Samuel Gustav Weiss, evangelisch-lutherisch deutsch*” bejegyzéssel. 1883-ban szerzett Bécsben orvosi diplomát. A házasság ezután 1884-ben Korntalban lehetett, tehát a távolság nem ártott a kapcsolatnak. Budapesten telepedtek le, s itt a Skót Misszióval szoros kapcsolatban levő, a Kálvin téri református anyagyülekezethez tartozó Németajkú Leányegyházhoz csatlakoztak. (A misszió révén áttért zsidók általában ehhez a Hold utcai gyülekezethez tartoztak, amelynek egyébként evangélikus tagjai is voltak.) 1886 szeptemberében megszületett első gyermekük, Frigyes, akit König Rudolf, a leányegyház és a Skót Misszió közös lelkésze keresztelest meg. (A Kálvin téri anyakönyvben az apa és az anya is reformátusként szerepel. Később, a két újabb fiú születésénél szintén.) Az örömteli eseményre eljöttek a korntali nagyszülők is, mindketten keresztszülőként vannak bejegyezve. Az anya egyik lánytestvére s a legidősebb testvér lánya is keresztszülő lett. A szoros kapcsolatot későbbi adatok is bizonyítják. A pesti család a következő évtizedekben is együttműködött a württenbergi pietista mozgalmakkal. Például Frederik William Beadeker (1823–1906), aki 1860 körüli megtérése után végigevangélizálta egész Oroszországot a Szahalin szigetig, amikor már egészségi állapota miatt nem tudott keletre utazni, akkor rendre a Weisz-Pfleiderer házaspár budapesti otthonában szállt meg, s oda jöttek hozzá az orosz és az örmény kapcsolatai megbeszélésre. Az 1929-ben Magyarország-szerte négy héten át evangélizáló baptista prédikátor, Paul Achenbach is vendégeskedett náluk, s egyik debreceni előadásán Verzár professzor testvére tolmácsolt.

Ez a szoros kapcsolat tehát hosszú távon határozta meg a család miliójét. Ez is magyarázhatja, hogy Verzár Frigyes a középiskolát a nagyapja által alapított korntali nevelőintézetben kezdte 1896-ban. Az első tanév befejezése után azonban – pár hónappal a nagyapa halála előtt – hazajött, s az érettségiig a budapesti evangélikus gimnáziumban tanult, végig jeles eredménnyel. Apja hivatását folytatva a budapesti tudományegyetem orvosi karára iratkozott be 1904-ben. 1904. szeptember 1-jén belügyminiszteri engedéllyel a Weisz családi nevet Verzárra változtatta (ez egyébként egy jellegzetes örmény

név). Már orvostanhallgatóként a kar több intézetében is dolgozott. Másodéves korában Lenhossék Mihály (1863–1937) anatómiai-tájbonctani intézetében önálló fejlődéstani vizsgálatot végzett, amelynek eredményét egy német fiziológiai folyóiratban publikálta. 1907-ben Bókay Árpád (1856–1919) gyógyszerertani intézetében lett gyakornok. Egy gyógyszerertani dolgozatát pályadíjjal tüntették ki. A dolgozat 1908-ban magyarul, majd 1909-ben németül is megjelent. 1908 őszén átlépett Tangl Ferenc (1866–1917) általános kórtani intézetébe. Württembergi kapcsolatai révén nyári szünetben lehetősége volt a tübingeni egyetemen Paul Grützner (1847–1919) professzor élettani intézetében önálló vizsgálatot végezni, amelynek eredményét 1909-ben németül, majd a *Természettudományi Értesítő*ben magyarul is közölte. [Mint érdekességet megemlítjük, hogy Grützner professzor volt a témavezetője annak a Karl von Bonhoeffer (1868–1948) neurológusnak is, akinek gyermeke a mártír Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) náciellenes teológus volt.] Diákként elnyerte a tanártestület Wodiáner-ösztöndíját. Minden szigorlatát kitüntetéssel tette le, s 1909. október 16-án orvosdoktorrá promoveálták.

Az oklevél megszerzése után eleget tett egyéves önkéntes katonai szolgálatának. A haditengerészetnél a Ferenc Ferdinánd csatahajón szolgált. Ezután az általános kórtani intézet gyakornokaként szabadságolták. Ezt az időt arra használta fel, hogy szakmájában, a kórélettanban és az élettanban külföldi intézetekben képezze magát. Julius Bernstein (1839–1917) a hallei egyetem fiziológiaprofesszora, aki úttörő szerepet játszott a neurobiológiában és az elektrofiziológiában, 1911-ben meghívta tanársegédjének. (Bernstein apja alapította 1845-ben a berlini zsidó reformtársulatot, fia pedig az a Felix Bernstein [1878–1956] matematikus volt, akinek az egyik tétele König Gyula professzornak okozott problémát az 1904. évi heidelbergi matematikakongresszuson.) Itt töltötte az 1910–1911-es tanévet, s itt készült több német nyelvű publikációja. A pesti kórtani intézetben végzett több vizsgálatának eredményét is ekkor publikálta a *Biochemische Zeitschrift*. Ezután a tanártestület Schordann-féle utazási ösztöndíjával az 1911–1912-es tanévben Angliába ment, amely ország tudósai akkor vezető szerepet játszottak a fiziológiában. Cambridge-ben a kvéker családból származó Joseph Barcroft (1872–1947) fiziológus professzor és Keyth Lucas (1879–1916) mellett, és a John Langley (1852–1925) felügyelte fiziológiai laboratóriumában dolgozott. Itteni munkái alapján két dolgozata jelent meg angol nyelvű és egy dolgozata német nyelvű fiziológiai folyóiratban. Néhány hetet töltött Londonban is Ernest Henry Starling (1866–1927) intézetében. Starling a University College London professzora volt, s ő írta az élettan vezető angol tankönyvét, amely számtalan kiadásban jelent meg. A tanév után, nyáron Németországba ment, ahol Braunschweigben Herbert Freundlich (1880–1941) intézetében a műszaki főiskolán tökéletesítette kémiai tudását. (A kolloidkémia tudósa, a zsidó származású Freundlich később 1919-től 1933-ig a Berlin-Dahlemi tudományos intézet fizikai-kémiai részlegének igazgatóhelyettese volt.) Verzár egyébként még orvostanhallgató korában három féléven át a bölcsészkarnek is beiratkozott hallgatója volt, ahol kémiát tanult. Lipcsében meglátogatta Max Leblanc (1865–1943) professzort, aki az elektrokémiában volt úttörő tudós.

Megfordult Berlinben Hans Edmund Piper (1877–1915) fiziológus intézetében is. 1912 őszén Budapestre hazatérve az általános kórtani tanszéken lett I. tanársegéd Tangl professzor mellett. (Aki ekkor a kar dékánja is volt.)

1913 tavaszán kísérletes kóreltannból magántanári képzésért folyamodott. Kérelmét az orvoskari tanártestület 1913. május 27-én tartott II. rendkívüli ülésén Tangl Ferenc referálásával tárgyalta. Tangl professzor ismertette tanársegédje életrajzát, tervezett előadásait, megemlítette magyar, német és angol nyelvű publikációit. Kiemelte, hogy milyen örvendetes az a ritka eset, ha egy tehetséges fiatal erő elméleti szakmának szenteli magát. Hangsúlyozta önállóságát, termékenységét. Szólt a külföldi elismerésekről. (Barcroft cambridge-i professzor szerint a folyamodó „*a worker of the highest class.*”) Vezető fiziológiai folyóiratok állandó referensnek, illetve főmunkatársnak választották. Méltatták nem mindennapi általános műveltségét, kiváló előadói képességét. Utóbbit az élettani szakosztályban, Londonban az élettani társulatban angol nyelven, a bécsi nemzetközi élettani kongresszuson és a német élettani társulat müncheni ülésén német nyelven tartott előadásai bizonyították. Említették kifogástalan jellemét, szigorú etikai nézeteit, szerény és szeretetre méltó modorát. Végül a tanártestület 18 igen szavazattal 4 ellenében a folyamodót személyes minősültsége alapján „a magántanári képzés cselekményéhez bocsátotta”, s tudományos munkássága megbírálására Tangl Ferencet és Udránszky Lászlót (1862–1914), az élettan professzorát kérte fel. Az elkészült bírálatok ismertetésére az év novemberében, 25-én a III. rendkívüli ülésen került sor. Mindkét bíráló egyenként sorra vette a folyamodványhoz csatolt magyar, német és angol nyelvű, összesen 18 dolgozatát. Leírták, hogy melyik intézetben került sor a dolgozat alapját képező vizsgálatra, mi volt a problémafelvetés, s röviden a vizsgálat eredményét. Mind a ketten tudományos életünk nyereségének nevezték a *venia legendi* megadását. Kedves tanítványáról különösen melegen írt Tangl professzor: „Témái, melyeket vizsgálata tárgyául választ, önálló, eredeti gondolkodásra vallanak s mutatják, hogy Verzár helyes érzékkel ismeri fel a nagyobb jelentőségű és általánosabb vonatkozású kérdéseket.” Megemlíti azt is, hogy a folyó év nyarán a bostoni Carnegie Institution for Science igazgatója Verzárt az intézet kísérleti osztályának vezetőjéül hívta meg, amely meghívást azonban nem fogadta el. A tanártestület 16 szavazattal egyhangúan az eljárás következő lépcsőjére, a kollokviumra bocsátotta a jelöltet, s Tangl és Udránszky professzorokat kérte a kérdések feltételére. A kollokviumra december 9-én került sor. Az egyik kérdés a pankreas-diabetes pathogenesisének állására, a másik az ideg polározására és az ezzel kapcsolatos tünetekre vonatkozott. A tanártestület a kollokviumot egyhangúlag elfogadta. A következő lépésre, a próbaelőadásra december 12-én került sor az általános kór- és gyógytani intézet tantermében. *Az oxigénhiány hatása a szervezetre* című előadást a két bíráló úgy tartalmilag, mint alak tekintetében elfogadásra ajánlotta, amivel a tanártestület jelen lévő tagjai egyhangúan egyetértettek. Az eredményt a dékán hirdette ki, aki a tudomány művelése és terjesztése terén tartós sikert kívánt a kar legfiatalabb magántanárának. A habilitációhoz az Egyetemi Tanács 1914. január 30-án egyhangúlag

hozzájárult, s február 9-én megerősítésre felterjesztette Jankovich Béla kultuszminiszternek, aki a megerősítést február 14-én megadta. Az eredmény ezután jelenhetett meg a *Budapesti Közlönyben* és a *Hivatalos Közlönyben*.

Udránszky professzor 1914. évi márciusi halála után a mester, Tangl Ferenc átment az élettani intézetbe, s Verzár is vele ment mint tanársegéd. Amikor pedig Hári Pált, ennek az intézetnek az adjunktusát kinevezték 1915. augusztus 26-án az élet- és körvegytan nyilvános rendkívüli tanárává, akkor a felszabadult álláshelyre Verzár Frigyeszt nevezték ki három évre adjunktusnak (1915. okt. 1. – 1918. aug. 31.). Ekkor kezdeményezte magántanári jogosultságának kiterjesztését a kísérletes élettanra is, amit a miniszter 1916. január 27-én hagyott jóvá. Ekkor azonban már a mozgósítástól kezdve katonarvosként teljesített szolgálatot. A kárpáti frontra vezényelték tábori kórházba. Egy hónap múlva azonban eltörte a lábát, és sérülésével a debreceni hadikórházba került. 1915-ben a XVIII. számú katonai bakteriológiai laboratórium vezetését bízták rá Debrecenben (tartalékos főhadnagy volt). Bakteriológiai, epidemológiai s városi higiéniai vizsgálatokat is végzett. A tífusz és a kolera kórokozóit igyekezett kimutatni a Debrecen melletti Nyulason telepített katonai fogolytábor orosz foglyainak vizsgálatával. Laboratóriuma, amely az ún. DEMKE-kórházban működött, 1918-ig ötvenezer vizsgálatot végzett el. Ezek alapján, a nehéz körülmények ellenére, nyolc dolgozata jelent meg. Ebben az időszakban heti kétórás kollégiumot is tartott Budapesten az általános ideg- és izomélettanból, a második félévben pedig részletes idegélettanból.

1917 decemberében Tangl Ferenc halálával megüresedett a budapesti orvoskar élettani tanszéke, amelyre pályázatot írtak ki. A pályázaton kilencedmagával Verzár is részt vett: Farkas Géza (1872–1934) az Állatorvosi Főiskola ny. rendes tanára; Hári Pál (1869–1933) a budapesti egyetem ny. rendes tanára; Kőrösy Kornél (1879–1948) az élettudományi intézet adjunktusa, címz. nyrk. tanár; Liebermann Pál (1885–1948) budapesti egyetemi magántanár; Mansfeld Géza (1882–1950) a pozsonyi egyetem nyrk. tanára; Róna Péter (1871–1945) berlini kórházi laboratórium vezető; Veress Elemér (1876–1959) kolozsvári ny. rendes egyetemi tanár; Verzár Frigyes (1886–1979) budapesti egyetemi magántanár; Vészi Gyula (1888–1918) bonni egyetemi magántanár. A pályázati anyagban megtalálható Verzár életrajza, dolgozatainak bemutatása, munkásságának méltatása. Érdemes idézni az értékelés hosszabb záró bekezdését: „Verzár dr.-t néhai Tangl tanár magántanári bírálatában legtehetségesebb fiatal szakembereink egyikének mondja. Munkái sokoldalú és kitűnő képzettségének, kísérletező ügyességének és leleményességének, nagy általános műveltségének s általában igen szép tehetségének bizonyítékai. Szigorú lelkiismeretesség és helyes logika nyilvánul meg bennük. Legjelesebb dolgozata kétségtelenül az a sorozat, melyet a pankreas működéséről írt. De a többi munkája is egytől-egyig értékes, s megmagyarázza, hogy Verzárnak a külföld szakköreiben is már igen jó hírneve van. Ha fiatalsága miatt a szóban forgó tanszék betöltése szempontjából nem is jöhet talán első helyen tekintetbe, de azzal a reménnyel tekinthetünk további pályája elé, hogy az ő elsőrendű szakképzettsége és ernyedetlen szorgalma

előbb-utóbb meg fogja neki szerezni a megfelelő önálló munkakört, annál is inkább, mivel kiváló szakképzettsége és irodalmi tevékenysége nemcsak az élettanra, hanem az általános kórtanra és a gyógyszerhatástanra is kiterjed s így ezen tudományok tanszékeinek a betöltésére is meg van benne a teljes minősítés.”

Ennél a pályázatnál Verzár valóban nem nyert. (A kar jelölése a viszonylag idősebb Farkas–Veress–Hári hármas volt. A Károlyi-kormány kultuszminisztere, Kunfi Zsigmond 1919. január 31-én Veress Elemért terjesztette fel a minisztertanácsnak, s ő el is foglalta az állást. A diktatúra bukása után azonban augusztus 8-án az orvosi kar az egyetem autonómiájának sérelme miatt az 1918. október 31. utáni kinevezéseket nem ismerte el. Hosszas jogi vita és procedúra után 1921 őszén az eredetileg első helyen jelölt Farkas Géza lett az élettan professzora.) A bírálat végén emlegetett, előbb-utóbb megszereshető önálló munkakör mégis hamarosan meglett. Az 1912-ben megalapított debreceni tudományegyetem tényleges elindulásakor, 1914-ben csak három kar jött létre, de az új egyetem szorgalmazta az orvosi kar elindítását is. Kenézy Gyula, az 1916-ban kinevezett első debreceni orvosprofesszor azt javasolta, hogy először az első két évfolyam kötelező tárgyait előadó tanárokat kell kinevezni: kórbonctan, általános kór- és gyógytan, valamint élettan. Zichy Jenő kultuszminiszter ezen tanszékek professzorainak a meghívásához egyetemközi szakbizottságot kért fel. Kenézy Gyula javaslatait ez a bizottság 1918. július 20-i ülésén elfogadta, mondván „a javaslat szerencsés kézzel nyúlt a rendelkezésre álló fiatal tudósgeneráció legjobbjai felé.” Az évek óta Debrecenben működő, Kenézy által is ismert és nagyrabecsült fiatal tudóst, Verzárt ajánlották az általános kór- és gyógytan, s a még fiatalabb, Bonnban működő Vészi Gyula adjunktust az élettan tanszékre. A szakbizottság véleménye alapján augusztus 22-én elkészült a miniszteriumban a királynak küldendő felterjesztés magyar nyelvű fogalmazványa. Szeptember 4-én terjesztették fel az uralkodónak a legfelsőbb elhatározás szövegét részletes indoklással, s mindennek pontos német fordításával. Verzárt a szöveg a fiatalabb orvosnemzedék egyik legszorgalmasabb tagjának nevezte, akinek munkálatai leginkább az anyagcserére, a belső elváltásztásra, az izom- és idegélettanra vonatkoznak szabatos metodikával, értékes adatokkal. Összesen 49 munkáját sorolták fel tartalmi csoportosításban, rövid ismeretetésekkel. Megemlégtették előadásait a berlini élettani kongresszuson 1910-ben, a német élettani társulatban Münchenben 1911-ben, a londoni élettani társulatban 1912-ben, a Természettudományi Társulat élettani szakosztályában 1913-ban. Kiemelték, hogy külföldön is méltányolják, gyakran idézik, s főmunkatársa négy német nyelvű tudományos folyóiratnak. Hangsúlyozták, hogy mind az élettani, mind a kórtani tanszék betöltésére alkalmas. Végül fontosnak tartották megjegyezni, hogy mint Debrecen város vegyészeti hivatalának jelenlegi vezetője eddig is munkálkodott a város érdekében. Mindezek alapján Károly király 1918. szeptember 18-án írta alá a három debreceni orvosprofesszor, köztük Verzár Frigyes kinevezését. A kinevezés megjelent a *Budapesti Közlöny*ben és a *Hivatalos Közlöny*ben, s a debreceni egyetemi tanács előtt, az előírt 30 napon belül Verzár is letette a hivatalos egyetemi tanári esküt. Az új kinevezésekkel négyfősre

növekedett orvostanári csoport október 19-én megtartotta első ülését, ahol kimondták a Debreceni M. kir. Tudományegyetem Orvosi karának megalakulását. Miután Vészi Gyula, az élettan professzora már november 1-jén elhunyt spanyolnáthában, Verzár helyettesként ellátta az élettan tanszéket is.

1919 júliusában megkezdődött az oktatás, de csak póttanfolyam formájában, a politikai bizonytalanságok miatt elmaradtaknak. Verzár azonban ekkor még nem volt Debrecenben. A kommün alatt Hollandiába ment, ahol az utrechti egyetemen az olfaktometert feltaláló Hendrik Zwardemakernek (1857–1930), a kísérleti élettan professzorának laboratóriumában dolgozott tanársegédként. Ez év októberében a bécsi magyar nagykövetségen keresztül érdeklődött, hogy lehetséges-e a hazautazása Debrecenbe. Főleg azért aggodott, hogy ajánlatos-e a debreceni egyetemnek szerzett 20 ládányi felszerelést az adott viszonyok között elindítani. 1920-ban újra Hollandiába ment, mert Willen Storm van Leeuwen leydeni farmakológus professzor táviratilag hívta a laboratóriumába dolgozni. Itt leginkább vitaminológiával foglalkozott. De meglátogatta a húros galvanometer feltalálásáért Nobel-díjat kapott Willen Einthoven elektrofiziológiai laboratóriumát is. (Verzár intézetében Debrecenben, s később az irányításával működő tihanyi Biológiai Intézetben Magyarországon elsők között volt az EKG korai formájának tekinthető húros galvanometer.) 1920 szeptemberében tért haza Leydenből, s októberben elfoglalta állását Debrecenben, ahol a második dékáni évét töltö Orsós professzor mellé prodékánnak választották. A hittudományi és a jogi karon is előadott 2-2 óraban egészségtant és patológiát. Az orvosi kar üzemszerű működése csak azután indult meg, hogy 1921. október 7-én új tanárokat is kineveztek. 1921. október 13-án Verzárt a kar dékánjává választották, s november 4-én sor került az orvosi kar ünnepélyes megnyitására. 1921. november 7-én Verzár kapott helyettesi megbízást a Vészi Gyula korai halála miatt gazdátlan Élettani Intézet vezetésére is, amelyet az Általános Kór- és Gyógytan vezetése mellett (1918. szeptember 18-tól) látott el. 1922. március 17-én a debreceni orvoskar meghívta az élettani tanszékre. Erre a kormányzói kinevezést csak 1924. március 22-én kapta meg. Ekkortól korábbi tanszékét, a kórtant látta el helyettesként. Ezekben az években két nagyobb munkája jelent meg. 1921-ben Debrecenben adták ki az *Orvosi laboratóriumi munkálatok* című könyvét, amely a laboratóriumi orvostudomány és a klinikai diagnosztika áttekinthető összefoglalása, valamint az orvosi-kémiai és bakteriológiai módszerek népszerűsítője volt. A fiatal intézeti tagok mindezekben kellő jártasságot szerezhettek. Másik munkáját egy népszerűsítő előadás-sorozat készítette elő. 1925-ben a bölcsészkar és a hittudományi fakultás szabadegyetemi tanfolyam tartására kérte fel. Tíz előadásban nagy pedagógiai érzéssel ismertette meg laikus hallgatóit a biológia bonyolult jelenségeivel, új eredményeivel. Ebből lett a tízfejezetes könyv, amely *Életről, betegségről és halálról* címmel jelent meg 1927-ben Budapesten az Athenaeum kiadásában.

Verzárt, akinek Kenézy mellett meghatározó szerepe volt az új debreceni orvosi kar megszervezésében, fejlesztésében, az 1927/28-as tanévre az egyetem rektorává választották. Vezetői tevékenységéről, mint lelépő rektor, 1928. szeptember 21-i beszédében számolt

be. Eszerint az év során elindult az egyetem központi épületének építkezése. Elkészült a karok végleges elhelyezésének és a könyvtárnak a terve. Elindult a botanikai kert megvalósítása. Befejezték az egyetemi sportteret. (Verzár a Debreceni Atlétikai Klub tb. elnöke volt.) Emelték a kollégiumi férőhelyek számát, s elindult a tanári lakások építése. Folytatódott a Népszerű Főiskolai Tanfolyam és a nemzetközi Nyári Egyetem ismeretterjesztő tevékenysége. A Rockefeller-alap támogatásával elindították az ápolónői iskolát. Verzár a debreceni években is intenzíven ápolta kapcsolatait a világ tudományosságával, oly módon is, hogy rendszeresen részt vett és előadott nemzetközi konferenciákon. Az első években teljes egészében saját költségén: 1920. Deutsche Physiologische Gesellschaft, Hamburg; 1922. ugyanaz, Lipcse; 1923. Intveristen Kongress, Bécs; Nemzetközi élettani kongresszus, Edinburgh. Később már kapott a minisztériumtól támogatást: 1924. Deutsche Naturforscherversammlung Innsbruck; 1925/1926 fordulóján két hónapig Nápolyban dolgozott; 1927 elején, Nemzetközi élettani kongresszus, Stockholm; 1927 szeptemberében az amsterdami antropológiai kongresszuson a vércsoportok antropológiai jelentőségét referálta; 1929. bostoni élettani kongresszus. Az utóbbi kongresszus után a következő amerikai városok egyetemlein tartott előadást különböző témákról: Syracuse, Madison, Rochester, Chicago, Nort-Westfeld, Cincinnati, Philadelphia.

Kevésbé ismert, hogy Klebelsberg kultuszminiszter, aki már a húszas évek elején felismerte a természettudományok növekvő szerepét, kitűnő kapcsolatokat ápolta a nemzetközi kapcsolathálóval rendelkező és nagy munkabírású, hatékony Verzár Friggyessel. Amikor a húszas évek második felében Klebelsbergnek lehetősége volt a költségesebb természettudományi fejlesztésekre – amelyek addig főleg a szegedi egyetemre koncentráltak –, akkor 1926-ban Verzárt kérte fel, hogy a tihanyi Magyar Biológiai Intézet tervezetét készítse el, alakítsa ki tudományos programját, és kezdje el a megszervezését. Az intézet lett az első természettudományi alapkutatásokkal foglalkozó intézmény. 1927-ben jött létre, igazgatója Verzár lett, aki egyszersmind vezette a II. általános biológiai osztályt. Később ő lett az ügyvezető igazgató is. Vállalta, hogy június 15-től szeptember 15-ig rendszeresen a tihanyi intézetben tartózkodik. A szervező munkáért 1928-ban kapta meg a II. osztályú magyar érdemkeresztet. 1927-ben, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mellett megalakult a tudományos utánpótlás nevelése szempontjából kulcsfontosságú Ösztöndíjtanács, Verzár ennek nemcsak tagja lett, hanem elvállalta a tanács nagy munkával járó főtitkári teendőit is. (Ennek a státusznak nincs nyoma a tiszti cím- és névtárakban, de a minisztériumi iratokban 1928 és 1930 között szerepel.) Klebelsberg fejlesztési elképzelései alapján 1926-ban komoly tőkével létrejött a Természettudományi Alap. Az Alapot gondozó, felügyelő Országos Természettudományi Tanácsot azonban csak az 1930. évi VI. törvénycikkkel sikerült létrehozni. A levelezés alapján úgy tűnik, hogy Verzár és Klebelsberg között szó volt Verzár fontos szerepéről ebben a Tanácsban is (az előkészítő tárgyalásokon rendszeresen részt vett az orvosi ügyek

referenseként). Sőt az Országos Gyűjteményegyetem Tanácsában való tagsága is tematizálódott.

1930 tavaszán azonban új helyzetet teremtett, hogy a bázeli egyetem három jelölt közül Verzárt jelölte első helyen az élettani tanszékre. Verzár kétségtelenül jelentkezett a bázeli pályázatára, de amikor 1930 májusában kiderült, hogy őt választották, mégis komoly dilemma elé került. Az ügyben személyesen is találkozott Klebelsberggel. A találkozó után, május 16-án írott levele bevezetésében így fogalmazott: „Állásfoglalásomban lényegesen befolyásol, hogy távozással ne okozzák kárt ezeknek az intézeteknek, amelyeknek minden erőmmel szolgáltam, és amelyek Nagyméltóságod vezetése mellett ma virágoznak.” Majd kifejezi az a félelmét, hogy a Biológiai Kutató Intézet a következő években még nehezen nélkülöznék az ő vezetését. „Ezért ha nagyméltóságod is úgy, amint méltóztatott mondani, fontosnak tartaná további közreműködésemet, szívesen vállalom továbbra is a szellemi vezetést. Vakációimat továbbra is az intézetben tölténém, és évente többször meglátogatnám, és részt vennék a Gyűjteményegyetem tanácsulésein, ha a tanácsba való kinevezésem most megtörténik.” Azt kérte, hogy ha viszonya az intézethez megmaradna, státuszát a Gyűjteményegyetem rangsorában vezessék tiszteletdíjasként, s úti számlái megváltásaként (Bázel–Tihany) évi 3000 pengő tiszteletdíjat kapjon. Végül azzal zárja levelét, hogy miután különösen a tihanyi intézet sorsa felett való aggodása lényegesen befolyásolja elhatározását, a miniszter értesítse döntéséről. Klebelsberg július 4-én válaszolt. Ezt a levelet nem ismerjük, de más iratokból és Verzár július 10-i újabb leveléből rekonstruálható, hogy a Gyűjteményegyetem tanácsa aggályát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy valaki külföldről legyen a tanács tagja. Ugyanez volt a helyzet a tervezett Természettudományi Tanács tagságával. Egyébként Verzár maradhatott a Magyar Biológiai Kutatóintézet tényleges igazgatója, a biológiai osztály vezetője, sőt formailag ügyvezető igazgatója is. (Utóbbi funkcióban Méhes Gyula helyettesítette.) Az adminisztratív igazgatási teendők alól csak 1935. július 1-től mentették fel, az általános biológiai osztály vezetésétől pedig 1937-ben vált meg. Addig a Klebelsberg minisztersége idején hozott döntésnek megfelelően a Bázel és Tihany közötti út költségeire az évi 3000 pengő átalányt megkapta Hóman Bálint minisztersége idején is.

Visszatérve Verzár 1930. július 10-i leveléhez, ebben a korábbiakhoz képest van egy új momentum is: „Hálásan köszönöm f. hó 4-én kelt szíves sorait és az azokban nyilvánuló kegyes jóindulatot. Basel kormányával és egyetemével közöltem, hogy csak úgy tudnám meghívásukat elfogadni, ha beleegyeznek, hogy Magyarországon csak szabadságoltatom magamat [...] Mély tisztelettel kérem azért Nagyméltóságodat, hogy engem f. évi október 15-től kezdődőleg állandó vagy egyévi időtartamra szabadságot adjon kegyeskedjék.” Kellő időben ezután hivatalosan is beadta kérelmét a minisztériumba, hogy 1930. október 15-től 1931. október 15-ig szabadságolják. Ezt a megoldást a debreceni kar is támogatta, s Verzár javaslata alapján jelölték ki az általa ellátott mindkét tanszékre a helyetteseket (egy-egy tanítványát).

Arra lehet gondolnunk, hogy az újabb, szabadságoltató kombinációban szerepet játszhatott az a helyzet, ami a Pázmány Péter tudományegyetem orvosi karának általános kórtani tanszékén 1930 folyamán kialakult. Preisz Hugó (1860–1940), aki Verzár messterének, Tangl Ferencnek az utódja volt az általános kórtan tanszéken, 1930-ban elérte a nyugdíjkorhatárt, s június 12-én kérte nyugdíjazását. Megkapta ugyan a törvény szerinti egyéves továbbszolgálati lehetőséget, de közben a kar a szokásos módon elkezdett dolgozni az utód megtalálásán. Nem pályázattal próbálkoztak, hanem meghívással kívánták betölteni a megüresedő tanszéket. A bevett rend az volt, hogy ha nem találtak egyértelmű jelöltet, akkor az utódlást előkészítő, a kar által megválasztott bizottság áttekintette, hogy a magyar tudományos életből kik jöhetnek szóba. A potenciális jelöltektől bekérték életrajzukat, tudományos munkásságuk dokumentációját, s nyilatkozniuk is kellett, hogy szívesen fogadnák a meghívást. Verzártól is bekérték az anyagait, s ő be is küldte azokat. Verzár tehát joggal számolhatott azzal, hogy elnyerheti a fővárosi egyetem meghívását. (Ez a körülmény az irodalomban nem igazán ismert.) A tanszék ügye azonban nem nagyon haladt előre. Bár a kar már 1930. június 24-én kiküldte a javaslattevő bizottságot, az csak sokára látott munkához. Ennek a bizottságnak a következők voltak a tagjai: Buday Kálmán (1863–1937), a kórbonctan, Korányi Sándor (1866–1944), a III. belgyógyászati tanszék és Darányi Gyula (1888–1958), a közegészségtan professzora, Farkas Géza (1872–1934) fiziológus, aki 1921-ben elnyerte az élettan tanszéket, amelyre 1918-ban Verzár is pályázott. A bizottság előadója Balogh Ernő (1890–1964) lett, a II. kórbonctan professzora. Az elnöki pozíciót később Kéthly László (1873–1936), a II. belgyógyászat professzora töltötte be. Első ülésüket csak 1931. május 18-án tartották. Ekkor határoztak arról, hogy kik a figyelembe vehető jelöltek, akikről be kell kérni anyagaikat: Mansfeld Géza (1882–1950), 1918-tól pozsonyi, majd pécsi élettanprofesszor; Verzár Frigyes (1886–1979), 1918-tól debreceni élettanprofesszor; Szent-Györgyi Albert (1893–1986), 1928-tól az orvosi vegytan tanára Szegeden, Klebelsberg felfedezettje; Jeney Endre (1891–1970), 1928-tól az általános kór- és gyógytan tanára Szegeden; Skrop Ferenc (1891–1951), a tanszék adjunktusa, magántanára.

Az előadó Balogh Ernő készítette el a bekért anyagok alapján a részletes jelentést a jelöltek életrajzáról és tudományos munkásságáról (89 oldal), amit a bizottság az 1931. október 6-i ülésen tárgyalt meg először. Az időpont másfél hónappal azután volt, hogy Klebelsberg megszűnt miniszter lenni, s csak kilenc nappal előzte meg azt a dátumot, ameddig Verzár magyarországi szabadságolása szólt. Balogh Ernő jelentése alapján véve Szentgyörgyi Albertet találta a legalkalmasabbnak. Számunkra azonban most az az érdekes, hogy miként mutatta be Verzár professzort. Az életrajz ismertetése nagyjából korrekt volt, de végül is ironikus lett, amikor felsorolta, hogy mennyi mindenféle munkát vállalt, s nemcsak „tudománypolitikai, de társadalmi vonatkozásokban is, szinte áttekinthetetlen változatosságban az elmúlt években.” Megütkezéssel kommentálta, hogy rendszeresen, minden évben járt külföldi kongresszusokon, s mindenfelé előadásokat tartott, s ráadásul még négy német szakfolyóirat referensi tisztét is elvállalta. Ezután

a tudományos művek ismertetése részletes, alapos. A habilitációig tartó szakaszból 15, a háború alatti időszakból 9, az egyetemi tanári korszakból 24 munkát mutatott be. Egy záró mondatban azonban mindezt dezavualta: „Sajnos ehhez a szerfelett sokfelé elágazó munkássághoz nem mindig a legkedvezőbb reflexiók fűződtek.” (Közben kiderül, hogy ehhez az általánosító megjegyzéshez csak annyi konkrét bizonyíték tartozott, hogy az 1460 és 1848 közötti bázeli diáknévsor közlésében egy szakértő hibát talált, s a népszerűsítő 1925-ös könyvben sok a sajtóhiba.)

A szóba jöhető tudósok bemutatása után az előadó röviden summázta a véleményét valamennyi jelölről. Ebben az összefoglalásban Verzár rendkívüli aktivitását szinte visszajára fordítva, három oldalon át erős iróniával riasztó képet festett a professzor kutatói, tanári és emberi habitusáról. Eszerint már hallgatókorában „vibráló nyugtalansággal” több intézetben működött. Külföldi tanulmányútján „szerfelett sokfelé megfordult”. Majd Tangl Ferenc „hangos méhkashoz hasonlító”, „gyilkos iramot diktáló” műhelyében „az átmenetileg erősen forszírozott munkának öldöklő iramába beleélte magát, s akkor amidőn önálló lett, ezt még csak fokozva mindjobban, mindtovább belelovalta magát a legdivergensebb irányú munkavállalások olyan kereteibe és változataiba, amelyeknek, mint életrajzi adataiból kitűnik, mégcsak címeikben megfelelni tudni is, nem kis feladatot jelent.” Ráadásul „szertecsapongó szellemi megnyilatkozásaira [...] szűknek érezvén” az egyetemi kereteket, még a tihanyi Biológiai Intézet megszervezésébe is bekapcsolódott, s vállalta igazgatását. Az előadó Balogh Ernő következtetése az volt ezután, hogy mivel a „szerfelett felszaporodott munkát kell a fizikailag kitágíthatatlan 24 óra keretébe beleszorítani [...] hol az egyik, hol a másik, vagy mindegyik munkateljesítmény válik minőségileg és fajsúlybelileg kisebbé, hogy ne mondjuk felületesebbé.” Konkrétan ehhez csak azt fűzte hozzá, hogy nem látni mellette a tanítómesterért lelkesedő, tetterős, tehetséges utánpótlást, s egyetlen olyan kész szakember sem került ki a Verzár iskolából, aki az élettan vagy kórtan tanszékét máris elfoglalhatná. Ez meglehetősen méltánytalan megállapítás volt. Egyrészt nem ismerhette alaposan Verzár tanítványi gárdáját. Másrészt Debrecenben 1924-ben végeztek az első orvosok, s nem várható el, hogy már 30 éves koruk előtt készen legyenek a professzúrára. Harmadrészt cáfolatnak tekinthetjük a kedves tanítvány, Beznák Aladár későbbi írását az *Orvosi Hetilap*ban, amelyben abból az alkalomból köszöntötte a mestert, hogy 25 éve nevezték ki egyetemi tanárnak. Itt a tanítványok közül három kinevezett professzort és négy magántanárt említ. Többeket is említhetne, hiszen például Csik Lajost, a későbbi kolozsvári tanárt, a debreceni tanítványt és tihanyi ifjú kutatót megható gondoskodással Verzár indította el, hogy ő lehessen az első magyar képzett kísérleti örökléstani kutató. 1928 őszén Verzár kezdeményezte Klebelsbergnél, hogy mivel nincs Magyarországon kísérleti örökléstani kutató, állami ösztöndíjjal küldjék Berlinbe a Collegium Hungaricumba, hogy elsajátíthassa az örökléstani kutatás modern módszereit. Maga Beznák egyébként 1935-ben Budapesten lett nyilvános rendes tanára annak az élettani tanszéknek, amelyre Verzár 1918-ban fiatalon hiába pályázott.

Balogh Ernő végül a következő álságos fordulattal lényegében leírta Verzárt a budapesti tanszék várományosai közül: „Kár volna, ha otthagyná jelenlegi díszes külföldi állomáshelyét. Többet használ vele a magyar ügynek, ha ezt a külföldi őrhelyet továbbra is birtokában megtartja [...] Egyébként ez a külföldi pozíció elveszne a magyarság számára.” Nincs itt helyünk a tanszékbetöltés további folyamatait részletesen bemutatni, de annyit el kell mondanunk, hogy a meghívás sorsa azzal dőlt el, hogy ezen az október 6-i ülésen Farkas Géza javasolta, hogy Belák Sándort (1886–1947), Verzár debreceni kollégáját, a közegészségtan professzorát is vegyék fel a jelöltek közé. A következő, november 6-i bizottsági ülésen valóban bemutatták Belákot is, s bár az előadó az egyébként tiszteletre méltónak nevezett higiénikust az élettan tanszékre teljesen alkalmatlannak nevezte, a következő, november 20-i ülésen a bizottság 4:1 arányban (egy üres szavazólap) mégis az ő meghívását javasolta. A december 1-jei kari ülés pedig időhiányra hivatkozva elvetette a pályázati alternatívát, s 19:5 arányban Belák meghívásának felterjesztése mellett döntött. Az Egyetemi tanács csak formailag vizsgálta a kar jelölését, s változtatlanul továbbította azt a miniszternek. Végül az új kultuszminiszter, Karafiát Jenő javaslatára a kormányzó 1932. szeptember 27-én ki is nevezte Belákot.

A decemberi kari ülésen egyébként a szavazást komoly vita előzte meg. Ezt most nem tudjuk érdemben elemezni, de néhány elhangzott észrevételt megemlítünk. Grósz Emil professzor több érvet is felhozott a szerinte méltánytalanul támadott Verzár védelmére. Többek között azt is hangsúlyozta: Verzár azzal, hogy bázeli „ottani igazán kitűnő pozíciójából hajlandó haza jönni, azt mutatja, hogy hazájához ragaszkodik, s annak akar szolgálni.” Vámosy Zoltán, a régi vágású szabadelvű professzor a hirtelen kialakult többségi vélemény „hibáit, elkedvetlenítő hatásait, titkos rugóinak végzetességét” emlegette, mondván, „a tehetség és az az által fűtött munka, annak úgy itthon, mint külföldön elismert eredményei, mind nem jönnek itt számba, és el kell bukniok a ki nem mondott, de gyakorolt többségi elvvel szemben.” Korányi professzor pedig elmondta, hogy tulajdonképpen csak azért támogatta Szengyörgyi meghívását „mert tisztában volt azzal, hogy a kar többségét a két másik, speciálisan a kórtan terén nagyobb érdemű szakember számára azok származása miatt nem lehet megnyerni.” Itt egyértelműen Mansfeld és Verzár professzorok zsidó származásával kapcsolatos előítéletére, a professzori kar többségének elutasító magatartására utalt. Tehát hiába volt Verzár Frigyes 1886-os születésétől fogva református, s hiába lett apja meggyőződésből keresztyén, hiába támogatta a külmissziói erőfeszítéseket, s hiába volt anyja württembergi missziós evangélikus lelkész család lánya, voltak, akik kizáró okként tartották számon zsidó származását. Már az jellemző, hogy az előadói jelentésbe figyelemfelhívó módon beleírták apja nevét is: Weisz G. S. Az orvoskaron a húszas években is voltak a tanszékbetöltéseknél antiszemita tendenciák. Ádám Lajos és Frigyes József professzorok kinevezésénél Klebelsberg csak Bethlen és Horthy támogatásával tudott célt érni. Klebelsberg távozása után pedig a megváltozott politikai és szellemi környezetben 1944-ig már egyetlen zsidó származású tudóst sem neveztek ki magyar egyetemi katedrára.

A mi szempontunkból – Verzár életútja szempontjából – a tanszékbetöltés története azért érdekes, mert azt mutatja, hogy a nagy tehetségű, nagy munkabírási, kétségtele-nül ambiciózus Verzár számára a vonzó bázeli professzúrával szemben is kedvezőbb alternatíva lett volna a budapesti tanszék, a tihanyi Biológiai Intézettel s esetleg Klebelsberg nagyszabású természettudományi fejlesztési terveinek kulcspozícióival. A budapesti tanszéki előítéletes scenáriók, a gazdasági válság s Klebelsberg távozása a miniszteri szék-ből azonban ezt az alternatívát törölte. Nyugdíjigénye fenntartásával 1931. október 15-én beszüntették havi 740 pengős professzori illetményét és 40 pengős tanári pótlékát.

Mindenesetre leszögezhetjük, hogy Verzár Figyesnek meghatározó szerepe volt a debreceni orvosképzés, az orvoskari telep kiépítésében, az általános kórtani és az élettani intézet megszervezésében, a debreceni orvosi iskola megalapozásában, a kísérletes orvostudomány meghonosításában. Távozása után a debreceni orvosi kar 1932. január 28-i ülésén jegyzőkönyvileg örökítette meg „a fakultás megalapozásában, kiépítésében és a tudományos kutatómunka terén való felvirágoztatásában” szerzett érdemeit. 1932. február 13-án Karafiáth kultuszminiszter is elismerését és köszönetét fejezte ki „odaadó és eredményes működéséért.” Hozzátehetjük tanítványának, Árvay Sándor professzornak Verzár elhunytá alkalmából 1979-ben az *Orvosi Hetilap*ban megjelent emlékezésének megfogalmazásával, hogy „kimagasló szerepet töltött be az egész magyar tudományos élet szervezésében, irányításában.” A tihanyi Biológiai Intézet, amelynek munkájában a nyári hónapokban 1937-ig részt vett, meghatározó szerepet játszott a biológiai alapku-tatásokban. Kései magyar tanítványától, Zs. Nagy Imrétől tudjuk, hogy 1935-ig 387 magyar és külföldi kutató töltött hosszabb-rövidebb időt Tihanyban, főleg orvosi biológiai területen dolgozva.

Amikor Verzár Frigyes 1931. december 24-én kelt bázeli levelében a nyolc napja kinevezett miniszternek, Karafiáth Jenőnek bejelentette, hogy megválnak a debreceni kated-rától, levelét így fejezte be: „az egyetlen óhajom, hogy a baseli egyetem meghívásának elfogadásával és az ott teljesítendő tudományos működéssel a magyar hazámnak szolgálatára és becsületére lehessenek.” Ígéretét betartotta oly módon is, hogy 1948-ig, amíg tehetette, magyar kutatók részére ösztöndíjat szerzett, amellyel minden évben más fiatal kutató kerülhetett az ő bázeli egyetemi intézetébe, s tanársegédei között is szinte mindig volt magyar. A második világháború után a svájci Verein für die Freunde Ungarns egyesület tagja volt. Szerepe volt abban, hogy kifosztott régi egyetemére teherautó-rako-mányok, gyógyszerek, textíliák, műszerek érkeztek, s ezek lehetővé tették a gyógyító és kutató munka újra felvételét. Többek között ezért is ajánlották az MTA tiszteleti tagjá-nak. Az 1949-es ajánlások alapján történő választások azonban az akadémia pártállami átszervezése miatt elmaradtak.

Tudományos munkásságát legtömörebben a tanítvány Beznák Aladár értékelte már említett, 1943-as évfordulós cikkében: „Alig van az élettannak olyan fejezete, amelynek fejlődéséhez ne szolgáltattott volna értékes adatokat. Különösen jelentősek azok a vizsgá-latai, amelyek a vitaminok és a belső elválasztású mirigyek élettanának területére esnek.

Noha legtöbb munkája még a debreceni egyetem intézeteiben gyökeredzett, azok teljes kifejlődésüket Baselben érték el. Itt különösen a mellékvesekéreg élettanával foglalkozva hozott értékes megismeréseket.” Azoknak a területeknek az élettanát, amelyeken kivételes munkabíráásával, tudományszervezői képességeivel munkatársaival együtt legtevékenyebben dolgozott, nagyobb monográfiákban foglalta össze. Londonban jelent meg 1936-ban társszerzőségben későbbi második feleségével (Jean E. MacDougall) az *Absorption from the intestine*. Ez 1967-ben New Yorkban is megjelent. Bázelen adta ki 1939-ben a *Die Funktion der Nebennierenrinde* című monográfiát. A bázeli megjelenésű 1943-as *Theorie der Muskelkontraktion* című könyvet Beznák Aladár is ismertette az *Orvosi Hetilapban*. Fontos kiadvány az 1948-ban a svájci Liestalban kiadott *Lehrbuch der inneren sekretion*. Egyetemi munkája mellett 1942-től részt vett az Egészségügyi Világszervezet jogelődjének oktatásszervezési programjában. 1957-ig szervezte az orvosképzést Peruban, Brazíliában és Venezuelában. A világháború után a FAO táplálkozási programját kidolgozó bizottság elnöke volt.

1956-ban, 70 évesen a bázeli egyetem élettan tanszékéről nyugdíjba ment. Ezután 1957-ben elindította a *Gerontologia* című nemzetközi folyóiratot. A bázeli gyógyszergyárak anyagi támogatásával megalapította a kísérletes gerontológia új tudományterületét, s 1958-ban megszervezte a kísérletes gerontológiai intézetet. A Nemzetközi Gerontológiai Társaság Biológiai Szekciójának főtitkára lett. Fontos gerontológiai munkája 1963-ban jelent meg: *Lectures on Experimental Gerontology*, Springfield, Illinois. Mindezekkel párhuzamosan működtette a St. Moritz melletti magaslati Klimaphysiologische Station nevű laboratóriumot is. 1970-től tudományos tanácsadóként segítette Olaszországban egy gerontológiai intézet szervezését. Az Anconaban létrehozott intézetbe egy fiatal magyar kutatót is delegált (Zs. Nagy Imre). Egyébként a hatvanas évektől újra többször jött Magyarországra. Nyaranta gyakran töltött néhány napot Tihanyban is. Érdeklődött az ott újrakezdett kísérletes biológiai munkák iránt. Újra bevont magyar kutatókat Debrecenből, Budapestről, Pécsről, Tihanyból bázeli intézete és az általa szervezett nemzetközi kooperációk munkájába. Nyolcvanéves korában, 1966-ban a Debreceni Orvostudományi Egyetem honoris causa doktorrá avatta. Az MTA 1973-ban tiszteleti tagjává fogadta. 90. születésnapján, 1976-ban részt vett a Magyar Gerontológiai Társaság kongresszusán, majd Debrecenbe látogatott, ahol a Debreceni Orvostudományi Egyetem Pro Universitate emlékéremmel fejezte ki megbecsülését.

93 évesen hunyt el a svájci Arlesheimben, ahol 1952-től élt. Ott is helyezték örök nyugalomra. Lenyűgöző életművet hagyott. A svájci életrajzi lexikon szerint 472 közleménye és 18 könyve, monográfiája jelent meg s vitte előre az orvostudományt. Kimagasló szerepet töltött be az egész magyar tudományos élet szervezésében, irányításában, de tiszteletet parancsol nemzetközi tudományszervezési teljesítménye is. Tanítványa, Árvay Sándor, a debreceni nyugalmazott professzor azt írta róla nekrológiájában, hogy szeretettel és hihetetlen energiával, szigorú erkölcsi elvek szerint élte az életét.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Peregrinációs adatok

SZÖGI LÁSZLÓ (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, ELTE Levéltára.

PATYI GÁBOR – SIMON ZSOLT – SZABÓ MIKLÓS – SZÖGI LÁSZLÓ – VARGA JÚLIA (2015): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867–1890*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 22. Budapest, ELTE Levéltára.

C) Levéltári források az egyetemek személyzeti döntéseihez

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 500 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Egyetemek, főiskolák és középiskolák 1916–1918

Verzár Frigyes magántanári habilitációja: 1916-1-3432

Budapesti Tudományegyetem Orvostudományi Kar élettani tanszék betöltése (Verzár Frigyes pályázatával): 1917/18-5-6352

Verzár Frigyes kinevezése a Debreceni Tudományegyetem általános kór- és gyógytan tanszékére: 1918-5-62617

K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, Egyetemi Ügyosztály. Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek 1919–1945

Budapesti tudományegyetem Orvostudományi Kar élettani tanszéke betöltésének végeredménye: 1920-5-28725; 1921-5-63144

Verzár Frigyes prodékánna választása: 1920-9-131718

Verzár Frigyes dékánna választása: 1921-9-121421

Verzár Frigyes megbízása az élettan tanszék helyettesítésével: 1921-9-184935

Verzár Frigyes 1924. évi kinevezése az élettan tanszékre: 1927-9-38283

Verzár Frigyes külföldi tudományos célú utazásai: 1923-9-81850; 1924-9-87226; 1930-9-432-01

Verzár Frigyesnek a bazeli állással és a tihanyi Biológiai Intézettel kapcsolatos levelei Klebelsberg Kunonak: 1929-430-11

A Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi kara általános kórtani tanszékének betöltésével kapcsolatos iratok, köztük Verzár Frigyes anyagaival: 1931-32-850; 1932-36-1-Belák

A tihanyi Biológiai Intézet vezetésével kapcsolatos iratok: 1932-36-1

IRODALOM

- ACHENBACH, PAUL (1929): Vier Wochen in Ungarn (Reisebericht). *Dein Reich komme*, 10(5–6). 116–124.
- ÁRVAY SÁNDOR (1979): Verzár Frigyes. *Orvosi Hetilap*, 120(17). 999–1000.
- ÁRVAY SÁNDOR (1986): Emlékezés Verzár Frigyesre. *Orvosi Hetilap*, 127(52). 3199–3201.
- BEZNÁK ALADÁR (1943): Verzár Frigyes kinevezési évfordulójára. *Orvosi Hetilap*, 87(40). 492.
- BOT GYÖRGY (1990): Verzár Frigyes (1886–1979). In Uő: *A Debreceni Orvostudományi Egyetem története és professzorainak életrajza 1918–1988*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 316–317.
- BOT GYÖRGY – KAPUSZ NÁNDOR (1998): *Nyolcvan éves a debreceni orvoscépzés. (Intézetek és klinikák története, professzorok életrajza 1918–1998)*. Debrecen, DOTE.
- FORGÁCS GYULA (1941): A száz éves Skót Misszió. In VASADY BÉLA (szerk.): *És lön vilá-gosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének hu-szadik évfordulója alkalmából*. Budapest, Franklin Társulat. 412–429.
- KAPUSZ NÁNDOR – BARTA JÁNOS (2012): Az Orvostudományi Kar. In OROSZ ISTVÁN – BARTA JÁNOS (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 204–229.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimi-náció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2016): Vészi Gyula professzor életrajza és életrajzi adattára. *Orvostör-téneti Közlemények*, 12. 93–97.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2017): Csik Lajos (1902–1962) orvos biológusnak, a Magyar Tudo-mányos Akadémia első kísérleti-örökléstanai kutató tagjának életrajzi adattára és élet-útleírása. *Kaleidoscope*, 8(14). 115–122.
- MÓRA LÁSZLÓ (1988): Az országos Természettudományi Tanács és Alap működése (1926–1944). *Technikatörténeti Szemle*, 1988(17). 177–194.
- MUDRÁK JÓZSEF (2010): Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a debreceni Tudományegyetemen. *Gerundium Egyetemtörténeti közlemények*, 1(1). 123–153.
- REX-KISS BÉLA (1981): Adatok Verzár Frigyes életművéhez. *Orvosi Hetilap*, 122(6). 348–349.
- STEINKE, HUBERT (2014): Verzár, Fritz. In *Historisches lexikon der Schweiz*. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/014680/2014-10-03/> (Letöltés ideje: 2022. október 6.)
- UJVÁRY GÁBOR (2014): „Egy európai formátumú államférfi” Klebelsberg Kunó (1875–1932). Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat.

- VARGA EMIL (1992): *A Debreceni Orvostudományi Egyetem Élettani Intézetének története 1918–1991*. Debrecen, DOTE Élettani Intézet.
- VARGA ZOLTÁN (1967): *A debreceni tudományegyetem története. I. 1914–1944*. Debrecen, Debreceni Tudományegyetem. 259–260.
- VERZÁR FRIGYES (1929): Rektori beszámoló beszéd. *A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem évkönyve és Almanachja az 1927/1928. tanévről*. Debrecen, Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetemi Nyomda.
- VOIGT, KARL HEIM (2008): *Theodor Christlieb (1833–1889) die Methodisten, die Gemeinschaftsbewegung und die evangelische Allianz*. Edition Ruprecht.
- ZS. NAGY IMRE (1995): *Dr. Verzár Frigyes (1886–1979)*. A debreceni orvosképzés nagy alakjai, 10. Debrecen, Ancona.
- ZS. NAGY IMRE (2016): Verzár Frigyes élettanprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1927/28 tanévi rector magnificusa. *Gerundium Egyetem-történeti Közlemények*, 7(3–4). 17–22.

KÖNIG GYULA

matematikus

(Győr, Győr m., 1849. december 16. – Budapest, 1913. április 8.; a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: König Zsigmond (izr., Győrsziget, 1824. jan. 17. – Bécs, 1907. febr. 18.) Jómódú fűszer-nagykereskedő. Győrsziget egyik legrégebb, tekintélyes és kiterjedt zsidó családjából származott. 1861-ben a győri izr. hitközség zsinagóga építésére létrehozott bizottmányának a tagja. Az 1869-es népszámlálási felvételi ív szerint Győrben a Fehérvári utcában (ma Baross utca) laktak. A házban bolt is működött, s több kereskedelmi gyakornok is ott lakott. König Zsigmond ekkoriban norinbergi áruval is kereskedett, váltóüzlete, a városban több háza is volt. Az 1870-es évek elején feleségével együtt Bécsbe költöztek, s halálukig ott éltek.

Testvérei: 1. König Lajos (izr., Győrsziget, 1820 k. –) Divatáru-kereskedő volt Győrszigetben. Innen a győri Baross utcába, majd Bécsbe költözött. Felesége 1842. ápr. 7-től: Freyer Regina (izr., Pozsony, 1824 k. –), aki Marczali Henrik (izr., 1856–1940) történész professzor anyjának unokatestvére volt, s sokgenerációs rabbi családból származott; 2. König Adolf M. (izr., Győrsziget, 1822 k. – Győr, 1888) Nagy vagyónú győrszigeti kereskedő és földbirtokos. Megvette Creneville grófnő Árpás községben levő birtokát. A birtokon kastélyt és parkot épített. Győri jövedelme, valamint a Győr és Sopron megye határának két oldalán fekvő birtoka után 1888-ban Győr megyében 2946 forint adóval, Sopron megyében pedig 665 forint adóval volt virilista. 1862-ben a győri izraelita hitközség elnöke volt. 1871-ben az ő vezetésével vált ki a kongresszusi hitközségből az ortodox irányzat, megalapítva a győri ortodox izraelita hitközséget. 1876-ban 7000 forinttal támogatta az ortodox iskolát. Felesége 1848. márc. 6-tól: Freystadt Terézia (izr., Komárom, 1829 k. –), tekintélyes komáromi kereskedőcsaládból származott.

Apai nagyapja: König Mózes Szimcha/Simon (izr.) Győrszigeti kereskedő. Valószínűleg már a győri püspök tulajdonában levő Szigetben született a 30 zsidó család egyikében, amelyeknek letelepedését a győri püspök 1791-ben engedélyezte. (A megalakult hitközség 1795-ben már zsinagógát épített.)

Testvére: König Ábrahám Wolf (izr.) Sokáig a győri izraelita hitközség elnöke volt.

ANYAI ÁG

Anyja: Freyer Mina/Wilhelmine (izr., Pozsony, 1828 k. – Bécs, 1883. jan. 17.) Házasságkötés: Győrsziget, 1848. júl. 9.

Testvére: Freyer Regina (izr., Pozsony, 1824 k. –), akinek a férje: Kőnig Lajos (izr., Győrsziget, 1820 k. –) győrszigeti divatáru-kereskedő, Kőnig Zsigmond testvére volt.
Anyai nagyapja: Freyer Ábrahám (izr., Boldogasszony/Frauenkirche, Moson m., 1789 – Győr, 1865) A pozsonyi izraelita iskola tanára. A nikolsburgi és prágai jesivában tanult, majd ugyanott a politechnikumban. Később Pozsonyban volt tanító mint az 1818-ban alapított első magyar zsidó iskolának, az ún. Primärhauptschulénak első, reformer szellemű vezetője. Élete utolsó éveiben leányai családjával élt Győrben.

Testvérei: 1. Freyer Károly (izr.) A bajai izraelita iskola modernizálója; 2. Freyer Salamon Jakab (izr., Boldogasszony, 1800. nov. – Újvidék, 1880. júl. 12.) Győri/győrszigeti főrabbi (1839 – 1860. máj. 10.). Nikolsburgban, Óbudán és Prágában tanult. Győr után Újvidéken volt főrabbi (1861–1880). A magyar nyelvű prédikáció egyik úttörője. A makói rabbi lányát, Lövy Teréziát (izr., 1806 – Újvidék, 1880. júl. 12.) vette feleségül. Rozália lányuk férje 1852-től Marczali (1875-ig Morgenstern) Mihály (1824–1889) a marcali hitközség rabbija volt, s így unokájuk Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Anyai dédapja I.: Freyer Izrael (izr.) Boldogasszonyi rabbi. Nyolcgenerációs rabbicaládból származott.

Anyai dédanya I.: Haas Johanna (izr.).

SAJÁT CSALÁD

Felesége: Oppenheim Elise/Erzsébet (ref., 1889. jún. 12-ig izr. [férjével együtt keresztelkedett meg], Pest, 1862. júl. 17. – Bp., 1916. dec. 26.) Házasságkötés: Bp., 1882. jún. 22. Apja: Oppenheim Sámuel pesti bornagykereskedő, anyja: Stern Hermina. Testvérei: Oppenheim Lajos; Oppenheim Henrik bornagykereskedő, Kiskőrösön 300 hold szőlője volt, felesége: Schmidl Margit (izr.) Marcali Henrik (1856–1940) feleségének, Schmidl Laurának a testvére volt; Oppenheim Emil (1852–1915) bornagykereskedő, Kecskén 200 hold szőlője volt, 1892-ben Budapesten 813 forint adóval virilista.

Gyermekei: 1. Kőnig György (ref., Bp., 1883. jún. 26. – Balatonfüred, 1944. ápr. 30.; öngyilkos lett) Megkeresztelése idején még mindkét szülője izraelita volt. Keresztszülők: Szilágyi Dezső (1840–1901) egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, Pulszky Ágost (1846–1901) jogfilozófus, országgyűlési képviselő és testvére, Pulszky Polixénia (1857–1921). Kőnig György közoktatásügyi tisztviselő, min. oszt. tanácsos, irodalomtörténész volt. Korán elvesztette szeme világát, ezért 1921-ben nyugdíjazták. Még ezt követően is megjelent néhány regényfordítása franciából. Felesége 1914. nov. 26-tól:

Sziráki (1910. jan. 7-ig Szedlacskó) Mária (róm. kat., Bp., 1883. ápr. 27. –) Szedlacskó Lajos (róm. kat.) cipésmester (a Lónyay utcában / Belvárosi templombazárban) és Nagy Anna leánya; 2. Kőnig Dénes (ref., Bp., 1884. szept. 21. – Bp., 1944. okt. 19.; öngyilkos lett) Megkeresztelése idején még mindkét szülője izraelita volt. Keresztapja: Pulszky Ágost és felesége Figdor Hermina. A megjegyzés szerint „a szülőknek tanúk előtt kifejezett határozott kívánságára kereszteltetett meg”. Ide is bejegyezték, hogy a szülők 1889. jún. 12-én keresztelkedtek meg. Kőnig Dénes nemzetközileg elismert matematikus. A budapesti tudományegyetemen és Göttingenben hallgatott matematikát. 1907-ben geometriai tárgyú értekezéssel bölcsészdoktori címet szerzett. 1908-tól a budapesti műegyetem tanársegéde, 1910-től adjunktusa. 1911-ben az analysis situs és a halmazelmélet magántanára lett. 1927-től meghívott előadóként az építész- és vegyészhallgatóknak tartott matematikai előadásokat. 1932-ben műegyetemi nyilvános rendkívüli egyetemi tanári címet kapott. 1935-ben műegyetemi intézeti tanárnak nevezték ki. 1933-tól az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat titkára, s a társulat lapjának, a *Matematikai és Fizikai Lapoknak* a társszerkesztője. Ő írta a világon az első gráfelméleti monográfiát (1936). Hatására sok magyar matematikus kezdett foglalkozni a gráfelmélettel.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (1889. jún. 12-ig izr., a keresztapa Gyulay Pál [1826–1909] egyetemi tanár és Pulszky Ágost jogfilozófus, egyetemi tanár, a keresztelő lelkész: Szász Károly [1829–1905] püspök).

Középiskola: győri bencés gimn., I–VIII. oszt., 1859–1867; érettségi uo.: 1867.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: bécsi egy., orvosi kar, 1868. február – egy félév; állami ösztöndíjjal: berlini egyetem, 1868–1869, filozófia, egy félév; heidelbergi egy., 1869. ápr. 24. – 1870, matematika, fizika, filozófia, négy félév; berlini egyetem, 1871, egy félév.

Oklevél: heidelbergi egy., bölcsészdoktor, 1870. június (téma: elliptikus modulfüggvények).

Nyelvismeret: német, francia.

Tudományos fokozatok: a heidelbergi egyetemen matematikából doktorált, 1870. júl.; bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1871, a magasabb mennyiségtan magántanára.

Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i műegyetem, III. sz. matematika tanszék, 1874. nov. 28.

Egyetemi tisztségek: bp.-i műegy. mérnöki és építészeti szakoszt., dékán: 1886–1890, rektor: 1891–1893.

Nyugdíj: 1905. okt. 31.

MTA-tagság: lev. tag: 1880. máj. 10., rend. tag: 1890. máj. 8., ig. tag: 1910. ápr. 28., a III. oszt. titkára: 1894. máj. 4.; a Könyvkiadó bizottság, a Könyvtári bizottság és a Szótári bizottság tagja.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Matematikai és Fizikai Társulat egyik alapítója, alelnöke (1891-től), a matematikai szakosztály vezetője; a Kisfaludy Társaság Könyvkiadó bizottságának tagja.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: a Nemzetközi Matematikai Tanügyi Bizottság magyarországi szekciójának elnöke.

Szerkesztőségi tagság: 1876–1879: *Műegyetemi Lapok*; 1882-től: *Matematikai és Természettudományi Értesítő*, *Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn* (1882–1913; az MTA folyóiratai).

Közéleti társaság, szerep: az Országos Kaszinó tagja; az Orsz. Gazdasági Munkás és Cselekedésegylet szervezője, alapító tagja.

Állami testületek, tanácsok: a matematikaoktatás reformálását célzó nemzeti biz. elnöke; az Orsz. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság tagja (1878–1913); a középfokú kereskedelmi iskolák egységesítését irányító kormánybiztos (1895); az Orsz. Közoktatási Tanács előadó tanácsosa (1898–1909).

Kitüntetések: MTA Bézsán-díja (1885), Nagyjutalma (1889, 1904), miniszteri tanácsos (1896), Pro litteris et artibus érdemjelvény (1905).

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: 1910-ben 2592 korona adóval budapesti virilista (nem kétszeres); 1912-ben 2889 korona adóval virilista (nem kétszeres); 1898-tól a Franklin Társulat Irodalmi Kiadó és Intézet igazgatóságának tagja, 1904-től vezérigazgatója, ügyvezető alelnöke; a Dávid Károly és fia dobozárú- és faanyaglemezgár igazgatóságának elnöke; a Lampel Róbert könyvkereskedése Rt. ig. tagja; a Calderoni mű- és tanszervállalat Rt. ig. tagja (1910–).

ÉLETÚT

A Kőnig Gyula matematikusról mondott akadémiai emlékbeszédét Rados Gusztáv professzor azzal indította, hogy az elhunyt „a Bolyaiak óta hazánk legtehetségesebb, érdemekben és sikerekben legazdagabb kutatója volt a matematikai bűvárlat terén”. Ez a kimagasló tudós jómódú győri zsidó kereskedőcsaládból származott. Nagyapja a 18. század végén a győri püspök által Győrszigetben letelepített zsidó családok egyikében született. Apja, Kőnig Zsigmond tekintélyes fűszer-nagykereskedő volt, de kereskedett norinbergi áruval, s foglalkozott váltóüzlettel is. 1848-ban házasodott egy kilencgenerációs rabbicsaládból. Az életrajzokban többször említett „finomlelkű, művelt” anyja, Freyer Mina Pozsonyban született, s az 1818-ban megnyílt első magyar zsidó iskola reformer szellemű vezető tanítójának a lánya volt. Testvére, Freyer Salamon, a feltehető házassági közvetítő 1839-től 1860-ig volt győri/győrszigeti rabbi. (A magyar nyelvű izraelita

prédikáció egyik úttörőjeként tartják számon.) König Zsigmond, aki az új lehetőséggel élve Szigetből Győr belvárosába költözött, szintén szerepet vállalt a győri hitközség életében. A szülők az 1849 decemberében született egyetlen gyermeküket, König Gyulát nem erőltették az üzleti pályára, felismerve tehetségét, tudományos pályára gondolva 1859-ben beírták az élénk kereskedőváros jó hírű iskolájába, a bencés gimnáziumba, ahol végig jeles tanuló volt. Egyaránt érdeklődött a humán- és a reáltudományok iránt is. A klasszikus gimnázium alapozta meg gazdag műveltségét, itt formálódott finom nyelvi kifejezőképessége, az otthonról hozott német nyelv mellé tökéletes magyarsága s magyar identitása.

Érettségi után, 1868-ban a bécsi egyetem orvosi karára iratkozott be. (Ez volt az a diplomás professzió, amely már II. József óta nyitva volt a zsidó ifjak előtt.) Egy évig hallgatta a medicina bevezető előadásait, de matematikai kollégiumokat is felvett. Ezután Berlinbe ment egy félévre, ahol a filozófia és a matematika irányába fordult az érdeklődése. Nagy hatással volt rá a három matematikus, Ernst Kummer (1810–1893), Leopold Kronecker (1823–1891) és Karl Weierstrass (1815–1897), akik mindhárman a 19. századi klasszikus matematika legklasszikusabb képviselőihez tartoztak. Az 1868–1869-es tanév második felében már Heidelbergben volt, ahová a világ első természettudományi karának pezsgő szelleme, tudományos nyitottsága s a kiváló professzorok vonzották. Olyan természettudósok működtek itt, mint Gustav Kirchhoff (1824–1887) fizikus, Robert Bunsen (1811–1899) kémikus, Hermann von Helmholtz (1821–1894) fizikus és fiziológus, valamint Leo Königsberger (1837–1921) matematikus. Helmholtz biztatására olyan fiziológiai kutatást végzett, amely laboratóriumi kísérleteket s elméleti megfontolásokat is igényelt. A kutatása eredményeit közlő első tudományos publikációját a bécsi *Tudományos Akadémia Értesítője* közölte 1870-ben. (Diáktársa, a szintén Heidelbergben tanuló Eötvös Loránd levélben hívta fel apja, Eötvös József figyelmét a fiatal magyar tudós sikerére.) Doktori disszertációját azonban már matematikából írta Königsberger professzornál az elliptikus moduláris egyenletekről, amellyel 1870 júniusában *summa cum laude* bölcsészdoktor lett. A dolgozat Heidelbergben jelent meg 1871-ben *Zur Theorie der Modulargleichungen der elliptischen Functionen* címmel. König Gyula Heidelberg tudományos légkörére mint ifjúságának csendes édenére, aranykorára emlékezett vissza egész életében. Három szemeszter után azonban egy félévre még visszatért berlini mestereihez, az algebra és számelmélet területén kiváló Kroneckerhez és Weierstrasshoz, a függvénytan nagyszerű kutatójához.

Berlinből hazatérve 1872-ben huszonekét évesen a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán a magasabb mennyiségtan magántanárává habilitáltak. 1873 augusztusában kinevezték a műegyetem mellett a reáliskolák számára szervezett középiskolai tanárképző tanárává. (Ezt a feladatot egészen 1909-ig ellátta, azután is, hogy 1873-ban a tudományegyetem és a műegyetem mellett létesített tanárképzőket egyesítették.) A Magyar Tudományos Akadémia megbízta a Bolyai-kéziratok feldolgozásával, s tagja lett az akadémia 1871-ben megalakult négytagú Bolyai Bizottságának. Még ugyanezen

év november 11-én a műegyetemen a matematika helyettes tanára lett. Rá egy évre, 1874. november 28-án – amikor még a huszonötödik évét sem töltötte be – a műegyetemi tanács és Trefort Ágoston kultuszminister javaslata, illetve felterjesztése alapján Ferenc József kinevezte a műegyetem újonnan felállított III. számú matematikai tanszékére nyilvános rendes tanárnak. Ő volt az 1871-ben egyetemi rangra emelt műegyetem első izraelita vallású tanára. (Szülei közben, az 1870-es évek elején Győrből Bécsbe költöztek.)

A műegyetemen és a tanárképzőben is újjászervezte a matematika oktatását. A tanárképző matematikai oktatásának új rendje Rados Gusztáv szerint sokban megelőzte az egyéb tekintetben haladottabb külföldet is. Az új tanterv lehetővé tette, hogy a hallgatók a matematika minden modern diszciplínájával megismerkedhessenek. Maga Kőnig a fő kollégiumok mellett tanári pályáján húsz különböző speciális előadást is tartott. A tanárjelölteknek a politikai számtantól kezdve az elvont halmazelméleti kérdésekig a modern matematikának sokféle fejezetéről beszélt. Szemináriumi gyakorlatait három-évenként ismételve a számelmélet elemeiből, az algebrából és a geometriai szerkesztések elemeiből tartotta. Amint Kürschák József fogalmazott az 1914-ben tartott műegyetemi Kőnig Gyula-émlékünnepen, ezeket a fejezeteket tartotta legalkalmasabbnak arra, hogy a tanárjelöltek ezzel kezdjék önálló matematikai gondolkodásuk kialakítását. A tudományt élő, fejlődő organizmusként mutatta be. Fontos, hogy Kőnig professzor 1878-tól 1913-as haláláig maga is tagja az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak. Meghatározó szerepe volt a középiskolai matematikaoktatás tantervének kidolgozásában is. Az 1879-ben bevezetett, s 1899-ig érvényben levő Trefort-féle középiskolai tantervben – amelynek előkészítését Kármán Mór irányította – a matematika oktatásának feladatát Kőnig abban látta, hogy logikus, matematikai gondolkodásra neveljen. Ennek megfelelően készítette el a tantervhez csatolt *Utasítás* matematikai fejezeteinek nagy részét. A tantervnek nagy szerepe volt abban, hogy a századfordulóra gyorsan emelkedett az ország matematikai kultúrája. Ehhez hozzájárultak Kőnig Gyula tanterv szerint összeállított tankönyvei, amelyek *Algebra a középiskolák felsőbb osztályai számára* címmel, négy részben 1879 és 1881 között készültek el.

Az 1880-ig tartó időszakhoz köthető Kőnig Gyula akadémiai tagsága is. Még nem volt egyetemi tanár, amikor Hunyady Jenő, az akadémia levelező tagja 1873. március 31-én az MTA III. osztályának levelező tagjává ajánlotta nyolc dolgozatának felsorolásával, s annak megemlékezésével, hogy a III. osztály a Bolyaiak által hagyományozott kéziratok rendezésével is megbízta. A következő évben, 1874. március 31-én Eötvös Loránd ismételte meg az ajánlást. 1876-ban is ajánlották, s végül 1880. március 21-én Szily Kálmán rendes tag – a műegyetem akkori rektora – ajánlása már sikeres volt. Egyrészt felrótta, hogy a nem kellően tájékozott nagygyűlés a III. osztály ajánlását többször mellőzte. Hangsúlyozta, hogy „a III. osztály megkövetelheti, hogy a plénum ne akadályozza meg a kultúrának új erővel való kiegészítését, különösen akkor, midőn egy olyan kiváló tudóst ajánl megválasztásra, aminőnek Kőnig Gyulát az egész matematikai világ

ismeri”. Az 1885-ben megjelent *A másodrendű és két független változót tartalmazó parciális differenciál-egyenletek elmélete* című önálló művét az akadémia az 1874-ben alapított Bézsán-díjjal tüntette ki.

Az 1880-as évek első feléhez kötődik családi életének változása. 1882-ben feleségül vette a pesti bornagykereskedő-családból származó, szintén az izraelita felekezethez tartozó, nagy műveltségű Oppenheimer Elizát. Hamarosan két gyermekük született. 1883-ban György, 1884-ben Dénes. (A gyermekek megszületése után költöztek a józsefvárosi Esterházy utca 24-ből a Sugár út 47. szám alatti tágasabb lakásba.) Talán a tiszzaeszlári per s az azt követő antiszemita mozgások és az izraelita-keresztény polgári házasságra vonatkozó törvényjavaslat elbukásának hatására úgy döntöttek, hogy gyermekeiket megkereszteltetik. Kőnig Gyula a bencéseknel tanult, mégis a reformátusokat választotta. Az elsőszülött Györgyöt 1883 júniusában egy segédlelkész keresztelte meg a Budapest-Kálvin téri egyházközségben anélkül, hogy a szülők izraelita vallását beírta volna. A kereszt szülők, Szilágyi Dezső egyetemi tanár, a mérsékelt ellenzék országgyűlési képviselője, a dunamelléki ref. egyházkerület világi főjegyzője, Pulszky Ágost egyesült ellenzéki országgyűlési képviselő, egyetemi tanár és felesége Figdor Hermina, valamint Pulszky Polixéna, Ágost testvére, Pulszky Ferenc politikus, művészettörténész gyermekei, végül b. Müller Karolina (?) voltak. A második fiút, Dénest is a Kálvin téren keresztelték 1884 novemberében. A keresztelő lelkész maga a pár hónapja beiktatott püspök, Szász Károly. Gondosan beírta a szülők izraelita vallását, s a megjegyzés rovatba: „E gyermek a szülőknek tanúk előtt kifejezett határozott kívánságára kereszteltetett meg.” A kereszt szülők Pulszky Ágost és felesége, valamint b. Müller Karolin voltak. A kereszt szülők valamennyien liberális protestáns tudósok, közéleti szereplők. A Pulszky-szalomból és a szabadkőművesség holdudvarából jöttek, jelezve Kőnig Gyula beágyazódását a magyar szellemi, politikai elitbe. A lépés további konzekvenciáit levonva 1889 júniusában maga a professzor és felesége is megkeresztelkedett a budapesti Kálvin téri református gyülekezetben. A szertartást Szász Károly püspök végezte, s a református Gyulai Pál egyetemi tanár, főrendiházi tag és az evangélikus Pulszky Ágost egyetemi tanár, országgyűlési képviselő voltak a tanúk.

Kőnig, aki három évtizedig vett részt a mérnökök oktatásában, alaposan átgondolta ennek a képzésnek a filozófiáját is. 1891-es rektori székfoglaló beszédében ezt úgy határozta meg, hogy „[...] a tudományos felfogás és a gyakorlati érzék harmonikus fejlesztése az, amire törekednünk kell.” Ő maga sokáig az algebrai analízist adta elő az elsőéveseknek és a felsőbb fokú egyenleteket a másodéveseknek. Ahogy Kürschák professzor 1914-es emlékbeszédében megállapította, az analízis bevezető fejezeteinek, a szám, a mérés és a határérték fogalmának, a matematika alapjainak taglalásában látta a legjobb módszert annak a fegyelmezett gondolkodásnak az elsajátítására, amely a mérnöki tervezéshez, az alkotáshoz szükséges. Első nagy jelentőségű tudományos alkotása is a matematika alapfogalmairól szól. Ez 1887-ben jelent meg *Analízis. Bevezetés a matematika rendszerébe* címmel. Az akkori magyar matematikának ezért a fundamentális munkájáért, amely

nagy hatással volt a fiatal magyar matematikusokra, 1889-ben megkapta az MTA nagydíját, ami nagyjából a mai Széchenyi-nagydíjnak feleltethető meg.

Ebben az időszakban a matematika és a természettudományok kiegyezései generációja után ezen a tudományterületen a második generáció meghatározó tekintélye, Eötvös Loránd mellett Kőnig Gyula volt. 1882-től 1903-ig Kőnig szerkesztette az Akadémia nagy jelentőségű új folyóiratát, a *Matematikai és Természettudományi Értesítőt* és társát, a *Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn* címűt, amelyek immár gyorsan, pontosan és széles spektrumban ismertették a magyarországi kutatásokat a hazai és a nemzetközi tudományos közvélemény számára. Eötvös Loránd és Kőnig Gyula gondos előkészítésével 1891-ben megalakult a Matematikai és Fizikai Társulat, amely a többi tudományos társaság mellett fontos szerepet játszott a tudományos élet szervezésében. Kőnig ennek alelnöke és matematikai szakosztályának elnöke lett. 1889-ben az MTA rendes tagjává választották. (Szily Kálmán ajánlotta mint „az Akadémia megbízásából készült nagy matematikai kézikönyv szerzőjét, a Matematikai és Természettudományi Értesítő szerkesztőjét”). 1894-ben a nagygyűlés döntése alapján a III. Matematikai és Természettudományi Osztály titkára lett, amely tisztséget élete végéig betöltötte. Tagja volt az akadémia Könyvkiadó bizottságának és Könyvtári bizottságának.

Kőnig Gyula a műegyetem életében is egyre fontosabb szerepet játszott. Már gyakorlati érzékkel megáldott tanácsstagként is érdemeket szerzett. 1886-tól pedig négy éven át a mérnöki és építészeti szakosztály dékánja volt, majd 1891-től 1893-ig a rektori tisztelet is betöltötte. Jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a kultuskormányzat belátta a műegyetem múzeumkerti elhelyezésének szorosságát, s felépülhetett a lágymányosi kampusz. Rektori beszédeiben javasolta a mérnökképzés sokoldalúvá tétele érdekében a művészettörténeti és az irodalmi előadások bevezetését. Sőt, mint az egyetemi héttagú reformbizottság tagja, hangsúlyozta a gazdasági és a jogi tudományok oktatásának fontosságát is. Ebben az időszakban – 1891-ben – a kétségtelenül reprezentatív Andrassy útról a család átköltözött Kőnig Gyula harmadik pesti lakásába, a budai panorámára néző Vámház körút 5. szám alá. Ezt a kortársak finom ízléssel berendezett pompás otthonként emlegették, ahol a meghitt családi környezet, szerető felesége és tehetséges fiai biztosították az alkotómunkához szükséges légkört. A fárasztó munka után olvasmányai jelentették a kikapcsolódást. Közöttük Goethe *Faustja* volt a legkedvesebb.

Közben újabb fontos oktatáspolitikai feladatot is vállalt a középfokú oktatásban. Wlassics Gyula kultuszminiszter 1895-ben felkérte, hogy mint kormánybiztos szervezze meg a kereskedelmi szakoktatás egységesítését, amely addig négyféle iskolatípusra tagolódott, s tantervben, tananyagban és a tanárok képzésében is különbözött. Irányításával kialakították a közös tantervet, s létrehozta az iskolatípus egységes irányító központját, a Kereskedelmi iskolai főigazgatóságot. (Az így kialakított működési forma csaknem két évtizedig fennmaradt.) Ezután kapta meg 1896-ban a királytól a miniszteri tanácsosi címet. Egyébként a későbbi években is, mint gyakori érettségi elnök, figyelemmel kísérte a kereskedelmi iskolák működését.

1898-ban a budapesti tudományegyetem bölcsészkarja a mennyiségtani tanszékre pályázók közül a szokásos hármás jelölés mellőzésével Kőnig Gyulát terjesztette fel kinevezésre. A kinevezés azonban javadalmazási probléma miatt nem jött létre. (Kőnig Gyula ugyanis műegyetemi magasabb jövedelmét szerette volna megkapni a tudományegyetemen is.) Ugyanebben az évben nevezték ki az Országos Közoktatási Tanács előadó tanácsosává. Ezt a pozíciót 1909-ig megtartotta. Az 1898-as évben egyébként tagja lett a Franklin Társulat Irodalmi Kiadó és Intézet igazgatóságának. Ennek később lett nagyobb jelentősége Kőnig Gyula életében.

A századforduló körüli évek meghozták a Bolyaiak megbecsüléséért folytatott fáradozásának eredményeit. 1871 óta volt tagja az akadémia Bolyai Bizottságának. Az első között volt, aki világosan látta a két Bolyai matematikai működésének, a nemeuklidészi geometriának a jelentőségét. Sokat tett eredményeik hazai és külföldi tudatosításáért. 1897-ben, illetve 1904-ben jelent meg Bolyai Farkas *Tentamen* című főművének és Bolyai János *Appendix*ének jegyzetekkel ellátott két kötete, amelyeknek az első kötetét Réthy Mór (1846–1925) műegyetemi tanár kollégájával rendezte sajtó alá. Támogatásával jelent meg 1899-ben magyarul és németül Bolyai Farkas és a nagy német matematikus, Carl Friedrich Gauss (1777–1855) levelezése. 1902-ben, Bolyai János születésének centenáriumán az ő kezdeményezésére alapította az MTA az ötvenként kiadandó Bolyai-díjat két magyar és két külföldi tudósból álló bizottsággal, tízezer koronával és aranyéremmel. A Nobel-díjjal csaknem egyenértékű díjat 1905-ben Henry Poincaré (1854–1912), 1910-ben David Hilbert (1862–1943), a kor kiemelkedő matematikusai kapták. (A díjnak az első világháború vetett véget.)

Tudományos munkásságában kiemelkedő fontosságú 1903-ban megjelent műve, *Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai*, amely ugyanebben az évben németül is megjelent Lipcsében. A kardinális összefoglaló mű legalább felerészben Kőnig saját vizsgálatain alapult. Tárnya az absztrakt algebra és az algebrai számelmélet. Szénássy Barna szerint világviszonylatban is úttörő jelentősége volt e két diszciplína tárgykörének kialakulásában. A művet az MTA III. osztálya a Fröhlich Izidor vezette bírálóbizottság javaslata alapján akadémiai nagydíjra terjesztette fel, amelyet 1904-ben immár másodszor kapott meg Kőnig Gyula. Legmaradandóbb eredményeit a matematika újabb területein a halmazelméletben és a matematikai logikában érte el. Az ún. Kőnig-féle egyenlőtlenség tételét az 1904. évi augusztus 8. és 12. között megrendezett heidelbergi matematikai kongresszuson ismertette. Ennek történetét és a későbbi fejleményeket meg-elevenítő módon Kürschák professzor írta le, aki maga is részt vett a kongresszuson. A nemzetközi találkozó résztvevőire már az előadás bejelentése is úgy hatott, hogy a szekcióüléseket felfüggesztették, mindenki meg akarta hallgatni a referátumot. Kőnig először bemutatta a később róla elnevezett halmazelméleti egyenlőtlenséget, majd saját tételére és a halmazelmélet fiatal művelőjének, Felix Bernsteinnek (1878–1956) a tételére alapozva megállapította, hogy a Cantor-féle kontinuumhipotézis téves, mert a kontinuum olyan halmaz, amit nem lehet jól rendezni. Az előadás sikere bámulatos volt,

mindenki erről beszélt. Később azonban kiderült, hogy az utóbbi következtetés hibás. Bernstein tételének alkalmazása a kontinuumsejtés cáfolatára jogtalan, mert Bernstein nem tisztázta a Kőnig által felhasznált tételnek érvényességi körét. Kőnig tétele ugyanakkor értékes felfedezés volt, új kérdések felvetésével előrevitte a tudományt, segítségével fontos következtetések vonhatók le. Maga Kőnig – akit nagyon megviselt a tévedés – arra a következtetésre jutott, hogy gondolkodásunk logikai alapjait kell alaposabban megvizsgálni. Utolsó éveiben azzal foglalkozott, hogy kiküszöbölje a halmazelmélet következtében felfedezett antinómiákat, ellentmondásokat, amelyek a matematika megbízhatóságát veszélyeztették. Arra törekedett, hogy módszert adjon az axiómákra épített tudományok ellentmondástalanságának az eldöntésére. A matematikai logika, az aritmetika és a halmazelmélet felépítését tűzte ki célul utolsó, be nem fejezett nagy művében, amelyet aztán váratlan halála után fia, Kőnig Dénes, a kitűnő matematikus rendezett sajtó alá. 1914-ben Lipcsében jelent meg *Neue Grundlegen der Logik, Arithmetik und Mengenlehre* címmel. Az MTA másfél évszázadának történetéről készített monográfiában a matematikai és természettudományi fejezeteket író Vekerdi László úgy ítélte meg, hogy jóllehet még hiányoztak az új diszciplína körvonalai, s Kőnig Gyula is a klasszikus matematikát művelte, már elindult annak a forradalmi fejlődésnek az útján, amely szétörtni készült a klasszikus matematika paradigmáit, s a matematikát a különféle megnyiségek elméletéből az absztrakt struktúrák tudományává változtatta. Kialakult a magyar matematikai iskola, s Kőnig – az alapító mester – tanítványainak a tanítványai a későbbiekben úttörő szerepet játszhattak a legmodernebb irányokban.

Korábban említettük, hogy Kőnig Gyulát 1898-ban megválasztották a Franklin Kiadó igazgatóságának tagjává. Hozzátehetjük, hogy 1900-tól ellenőrzője volt a kiadó egész ügyvezetésének. Semmilyen fontos ügyet nem intéztek nélküle. Felismerte, hogy a kiadó akkor válhat monopolisztikus erővé a magyar könyvpiacra, ha megszerzi a konkurens Wodianer Kiadót. Sikeresen vezette a bonyolult üzleti tárgyalásokat, s 1904-ben sikerült megvásárolni a kiadót kiadványaival és szerződéseivel együtt. Ezt követően a társulat igazgatósága 1904. márciusi ülésén Kornfeld Zsigmondnak, a Magyar Általános Hitelbank igazgatójának a javaslatára neki ajánlotta fel a vezérigazgatói állást. A kiadó történetét részletesen tárgyaló könyvben külön fejezetként szerepel a Kőnig Gyula nevéhez fűződő korszak (1904–1913). Mielőtt a társulat élén végzett tevékenységét röviden bemutatnánk, az időrend szerint 1905. évi döntését kell megemlítenünk. Az akadémiai feladatok, a készülő könyvével kapcsolatos tudományos munka, s nem utolsósorban a Franklin Társulat ügyeinek intézése olyan mértékben igénybe vették, hogy az 1904–1905-ös tanév befejezése után mint egyetemi tanár a nyugdíjazását kérte, s 1905. október 31-ével nyugdíjazták. Ebből az alkalomból a király a Pro litteris et artibus érdemjelvénnyel tüntette ki, a legmagasabb királyi kitüntetéssel, amit szellemi embereknek adhattak. (Mint tiszteletbeli előadó, a későbbi években is tartott előadásokat, speciálkollégiumokat a műegyetemen.) Az akadémián is feljebb lépett, 1910-ben igazgató taggá választották, s így az MTA Igazgató tanácsának tagja lett.

Visszatérve a Franklin Társulat ügyvezető igazgatóságára, erről azt írta a kiadó monográfusa, hogy a társulat Kőnig Gyula működése alatt érte el legnagyobb virágzását. A kiadót korszerű nagyüzemmé, a magyar könyvtermelés legtekintélyesebb tényezőjévé fejlesztette. Vezetésének célja a magyar irodalom és tudományosság korszerű szolgálata volt. Példaképpen érdemes megemlíteni Jókai jubileumi és Arany János összes műveinek kiadását, a *Magyar Remekírók*, a *Régi Magyar Könyvtár*, a Mikszáth által szerkesztett *Magyar Regényírók*, az újabb magyar szépirodalmat közlő *Magyar Írók Aranykönyvtára* sorozatokat vagy Verne Gyula műveinek képes kiadását. Említhetjük az *Ismeretterjesztő Könyvtárt*, a *Kultúra és Tudomány* sorozatot, az *Olcso Könyvtárt*, a különböző jogi gyűjteményeket, a Marczali Henrik által szerkesztett *Nagy Képes Világtörténetet*, Pecz Vilmos *Ókori Lexikonát*, a *Modern Festők* című kiadványt, a Malonyai Dezső-féle *A Magyar Nép Művészete* köteteit. Ezekhez társultak olyan folyóiratok, újságok, mint a nemzeti liberális *Budapesti Szemle*, a szórakoztatva tanító *Vasárnapi Újság* című hetilap vagy Sebők Zsigmond gyermeklapja, a *Jó Pajtás*. Kőnig Gyula, aki jelentős tényezője volt az ország kulturális életének, egységes nemzeti művelődésben és a művelődés egységében gondolkodott. A művelődés egységéről szóló akadémiai felolvasásában így vallott: „Nincs magyar globus, és nem is kell: de van magyar kultúra [...] amely társadalom egy századnál is rövidebb időben nyelvét újból tudta teremteni és be tudta fogadni a modern élet teljességét, annak van kultúrája, mégpedig – minden fogyatékoság ellenére is – nemzeti és önálló kultúrája.” Másik helyen így írt: „Az idegen ország földjét se nem lehet, se nem szabad idehozunk; csak a magunkét művelhetjük – de szorgalmat és kitartást tanulhatunk bárhonnét.”

Kőnig Gyula 1913-ban elmélyülten dolgozott utolsó, halmazelmélettel és matematikai logikával foglalkozó könyvén, s nagy kedvvel készült a Szentpéterváron tartandó Association des Academies nemzetközi konferenciára. Ezt azonban váratlan halála megakadályozta. Április 7-én, az Országos Kaszinóban a heti szokásos barátságos kártyacsata közben rosszul lett. A gyors orvosi segítség ellenére másnap hajnalban otthonában, családjá körében elhunyt. Április 10-én a műgyetem aulájából temették. Tanítványa, a rektori tisztet betöltő Rados Gusztáv búcsúztatta az egyetem, az akadémia és a Matematikai és Fizikai Társulat nevében. A Kerepesi temetőben ezrek kísérték utolsó útjára. A műgyetemen 1914. március 25-én emlékünnepen emlékeztek rá. Rados Gusztáv rektor megnyitója után Kürschák József, az egyetem professzora, a volt tanítvány mondta az emlékbeszédet. Az akadémián Rados Gusztáv 1915. január 25-én olvasta fel a szokásos akadémiai emlékezést. A műgyetem aulájában helyezték el mellszobrát, Pásztor János szobrász alkotását. 1918-ban két fia alapítványt hozott létre, s az alapítvány kamataiból 1922-től kétévente „Kőnig Gyula-éremmel” jutalmaztak egy fiatal matematikust a „tiszta matematika terén végzett kutatásaiért”. Legtömörebben Eötvös Loránd fogalmazta meg az elhunyt jelentőségét a magyar tudományos életben, Kőnig Gyula halála után egy héttel a Matematikai és Fizikai Társulat közgyűlésének elnöki megnyitójában: „Világra-

szóló tudományos munkájával, tanítói buzgóságával és termékenyítő erejével valóban ő rakta le az alapot, melyen hazánkban a matematikánk erős vára épülhetett.”

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Peregrinációs adatok

SZÖGI LÁSZLÓ (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, ELTE Levéltára.

PATYI GÁBOR – SIMON ZSOLT – SZABÓ MIKLÓS – SZÖGI LÁSZLÓ – VARGA JÚLIA (2015): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867–1890*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 22. Budapest, ELTE Levéltára.

C) Levéltári források

Akadémiai Levéltár

I. fondcsoport, RAL: 366/1873; 288/1874; 256/1880

IRODALOM

KEMÉNY JÓZSEF (1930): *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr.

KÖNIG GYULA (1891): *Rektori székfoglaló beszéd az 1891/92. tanév megnyitásakor*. A kir.

József műegyetem 1891/92-ik tanévének megnyitásakor tartott beszédek. Budapest.

KÖNIG GYULA (1892): A művelődés egységéről. *Akadémiai Értesítő*, 1892(6). 326–333.

KÖNIG GYULA (1895): Helmholtz és a jelenkori német tudományosság. *Akadémiai Értesítő*, 1895(6). 356–361.

König Gyula emlékünnepe (1914). *Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye*, 48(15). 293–297.

KÜRSCHÁK JÓZSEF (1933): König Gyula (1849–1913). *Matematikai és Fizikai Lapok*, 40. 1–23.

MERÉNYI HAJNALKA (2004): A Pulszky-szalon. *Budapesti Negyed*, 46(4). 331–349.

PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.) (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- RADOS GUSZTÁV (1913): Nekrológ. König Gyula rendes tag, osztálytitkár ravatalánál a kir. József-Műegyetem aulájában 1913. április 11. *Akadémiai Értesítő*, 1913(24) 362–364.
- RADOS GUSZTÁV (1915): *König Gyula rendes tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII. kötet, 3. szám. Budapest.
- RÉVAY JÓZSEF – SCHÖPFLIN ALADÁR (1938): *Egy magyar könyvkiadó regénye*. Budapest, Franklin Társulat.
- SZÉNÁSSY BARNA (1965): *König Gyula 1849–1913*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÉNÁSSY BARNA (1967): König Gyula. In SZŐKE BÉLA (szerk.): *Műszaki nagyjaink III*. Budapest, Gépipari Tudományos Egyesület. 203–239.
- SZÉNÁSSY BARNA (1970): *A magyar matematika története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÉNÁSSY BARNA (1975): König Gyula emlékezete. *Magyar Tudomány*, 82(2). 112–116.
- SZÉNÁSSY BARNA (1983): *König Gyula. A múlt magyar tudósai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZINNYEI JÓZSEF (1900): *Magyar írók élete és munkái VII*. Budapest, Hornyánszky Viktor. 42–46.
- VEKERDI LÁSZLÓ (1975): Matematika és természettudományok. In PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 225–228.

KERÉKJÁRTÓ BÉLA (1937. DEC. 10-IG KERÉKGYÁRTÓ)

matematikus

(Budapest, 1898. október 1. – Mátraháza, Heves m., 1946. május 26.;
az újpesti Megyeri temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Nemesség: A Kerékjártó család felmenői a 18. és a 19. században kétségtelenül nemesként éltek, többnyire kurialistákként. Nem dönthető el azonban bizonyosan, hogy a 17. századi címereslevél-adományozások közül melyik köthető ehhez a Kerékjártó famíliához. Mindenesetre azt a vetsei előnevet használták, amelyet a Liber Regii 1686-os címeres levele tartalmazott. Kerékgyártó néven a 17. században hirdettek ki nemességadományozást Abaúj és Torna megyében, illetve Borsod megyében többször is. Az 1754–1755-ös országos nemességvizsgálatkor viszont csak Borsodban írtak össze Kerékgyártó néven nemeseket. A családi hagyományban a vetsei mellett a csáthy előnév is előfordult, s a családnak még a rendi korszakban élt utolsó tagja valóban Mezőcsát mezővárosban született, s a népes dél-borsodi református kismanességhez tartozott.

Apja: Kerékgyártó Károly (ref., Hejőpapi, Borsod m., 1853. febr. 13. – Újpest, 1907. nov. 9.) Fiatal korában tanúja volt a családi birtok elvesztésének. 1865 szeptemberében, 12 évesen írták be a sárospataki ref. kollégium gimnáziumának II. osztályába. A VI. osztály második félévében már nem volt Sárospatakon. A VIII. osztályt a miskolci református gimnáziumban végezte, s itt is érettségizett 1872-ben. 1872. október 6-án iratkozott be a budapesti református teológiai akadémiára, de 1872–1873 első félévében a tudományegyetem bölcsészkarán is rendkívüli hallgató volt. 1876 és 1878 között két tanéven át ugyanitt matematikát tanult. Valamikor a műegyetemen is kellett tanulnia, mert a tiszti cím- és névtárak szerint az 1880-as években (1883–1887) a Pénzügyminisztérium Állandó kataszterének budapesti Felmérési Felügyelőségén segédmérnöki beosztásban dolgozott. Amikor ezt a felügyelőséget Esztergomba helyezték, akkor 1887-ben átlépett a székesfőváros szolgálatába. A Budapest Székesfőváros Főpolgármesteri Hivatalának számvevőségén műszaki számtisztként működött (a budapesti lakcímtárban 1888-ban és 1890-ben mérnökként szerepelt, de bizonyos, hogy sem mérnöki oklevéllel, sem műegyetemi abszolutóriummal nem rendelkezett). 1895-től haláláig a Főváros Főpolgármesteri Hivatalában a számvevőségén szolgált II. oszt. számtisztként. Halotti anyakönyvében és gyászjelentésén székesfővárosi számvevőségi számvizsgáló. Negyvenegy évesen házasodott meg. 1902 után Újpestre

költöztek. Mellőzte a nemesi előnevet, s családi nevét Kerékjártó helyett következetesen Kerékgyártóként használta. Ötvennégy évesen hunyt el.

Testvére: Kerékjártó Vince (ref., Tiszakeszi, Borsod m., 1848. aug. 29. –).

Apai nagyapja: nemes Kerékjártó István (ref., Hejőpapi, 1824. nov. 28. –) Fia sárospataki tanulmányai idején mint apát földművesként jegyezték be. 1848 előtt nemesi közbirtokos volt Hejőpapiban. Hejőpapi nemesi község volt református lakosokkal. Királyi adománnyal 1700-ban alapították újjá az ónodi vár volt vitézeivel.

Apai nagyanyja: nemes Orosz Eszter (ref., Tiszakeszi, 1824. szept. 30. –) Házasságkötés: Tiszakeszi, 1846. márc. 25.

Testvérei: 1. Orosz Julianna (ref., Tiszakeszi, 1821. aug. 10.; kisgyerekként meghalt); 2. Orosz Pál (ref., Tiszakeszi, 1828. máj. 25. –); 3. Orosz Julianna (ref., Tiszakeszi, 1830. ápr. 11. –). A keresztszülők is a település nagyszámú nemesi kisbirtokosai közül kerültek ki.

Apai dédapa I.: nemes Kerékjártó István (ref., Mezőcsát, 1798. okt. 28. – Hejőpapi, 1835. dec. 18.) Mezőcsáti közbirtokos, aki Hejőpapi nemesi községből házasodott, majd oda is költözött. Mezőcsát a reformkorban 5000 lelkes református mezőváros volt. 17 ezer holdas határának fele a népes nemesi közbirtokosságé volt. A keresztszülők és esküvői tanúk is közülük kerültek ki.

Apai dédanya I.: nemes Sütő Borbála (ref., Miskolc, 1804. ápr. 17. –) Házasságkötés: Hejőpapi, 1821. febr. 20. A Sütő család egyike annak a 35 famíliának, amelyeket Fényes Elek felsorolt 1851-ben Magyarország geographiai szótárában Hejőpapi nemesi község jelesebb birtokosaiként.

Apai dédapa II.: nemes ifj. Orosz György (ref., Tiszakeszi, 1794. máj. 6. – 1846-ban már nem élt).

Apai dédanya II.: nemes Tóth Julianna (ref., Hejőpapi, 1797. aug. 24. –) Házasságkötés: Hejőpapi, 1819. márc. 16. A Tóth család is szerepel a hejőpapi birtokosok Fényes Elek-féle 1851-es listáján. A keresztszülők is ebből a nemesi kisbirtokosi körből származtak.

Apai dédapa I. szülei: nemes Kerékjártó István és nemes Kontz Erzsébet (Mezőcsáton éltek).

Apai dédanya I. szülei: nemes Sütő Ferenc és nemes Fodor Eszter (Miskolcon éltek).

Apai dédapa II. szülei: nemes Orosz István és nemes Vincze Éva (Tiszakesziben éltek).

Apai dédanya II. apja: nemes Tóth István (Hejőpapiban élt).

ANYAI ÁG

Anyja: Holczer Berta [1894. okt. 4-ig Holczer Pepi] (ref., 1894. okt. 4. előtt izr., Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1868. dec. 16. – Bp., 1959) Házasságkötés: Budapest, Kálvin tér, 1894. okt. 22. (18 nappal a menyasszony megkeresztelkedése után,

a szabályszerű háromszori kihirdetést követően). Művelt hölgyként tartották számon. Fia tőle tanulta az irodalmi német nyelvet. Férje halála után megözvegyülve egyedül gondoskodott három gyermeke neveléséről és taníttatásáról.

Testvérei: 1. Holczer Gizella (izr., Mezőtúr, 1860. márc. 5. –); 2. Holczer Sára (izr., Mezőtúr, 1864. nov. 15. –); 3. Holczer Manó (izr., Mezőtúr, 1866. ápr. 25. –); 4. Holczer Áron (izr., Mezőtúr, 1871. ápr. 27. –).

Anyai nagyapja: Holczer Károly (izr.) Mezőtúri, majd budapesti kereskedő. 1890-ben Budapesten, az Almásy téren, majd 1894-ben a VI. kerületi Rózsa utcában volt kávéház, de a Kerepesi úton is volt boltja.

Anyai nagyanyja: Wolf Anna (izr.) 1892-ben és 1897-ben az ő nevében volt a Kerepesi úti családi bolt.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Kerékgyártó Gizella (ref., Bp., 1895 –) Férje 1947-től: Adonyi Géza (izr., – Bp., 1949) orvos; 2. Kerékgyártó Margit (ref., Bp./Újpest, 1901 – Bp., 1988. nov. 4.) fogász szakorvos. 1928-ban Budapesten szerezte oklevelét, s Újpesten kezdte el az orvosi praxist. 1942-ben már férje mellett, a mátraházai állami szanatóriumban dolgozott. Férje: Lányi Andor (ref., Szolnok, 1894. nov. 21. –) bel- és tüdőgyógyász, valamint röntgen szakorvos. 1920-ban Budapesten szerezte oklevelét. 1921-ben az egyetem belgyógyászati klinikáján díjtalan gyakornok, 1933-ban már a mátraházai m. kir. Horthy Miklós Gyógyintézet (állami szanatórium) főorvosa. 1945 után ő szervezte újjá az intézetet, amelyet még 1954-ben is ő igazgatott.

Felesége: Kronbauer Lisette/Liselotte (ref., korábban evang., Göttingen, 1906. máj. 8. – Hamburg, 1998. febr. 5.) Házasságkötés: Göttingen, 1924. dec. 6. Apjának, Joseph Richard Friedrich Kronbauernek könyvesboltja volt Göttingenben: Buchhandlung für Universitätswissenschaften und schöne Literatur. Tulajdonosa volt a Verlag von Friedrich Kronbauer Göttingen kiadónak. A családnak koncertügynöksége is volt, amelyet a világháború után az anyja vezetett. Liselotte a patinás göttingeni leányiskola (Oberlyzeum/Oberschule für Mädchen/Gymnasium für Mädchen/Hainberg Gymnasium) tanulója volt hétéves korától kilenc éven át (1913–1922), de érettségig nem szerzett. 1926-tól Magyarországon élt, előbb Szegeden, majd 1938-tól Budapesten. Férje halála után kilenc évvel, 1955-ben lányával, Margittal kivándorló útlevéllel hagyta el Magyarországot. Hamburgba mentek, ahol Margit pszichológiát tanult az egyetemen. Kerékjártó Béláné pedig Margit professzora, Bondy révén állást kapott az egyetemen. 1957-től egy másik professzorözvegygel együtt diáktanácsadóként működött 1974-es nyugdíjazásáig. (A tanácsadóhely/Beratungstelle a hamburgi egyetem újszerű, fontos szolgáltatása volt a hallgatók számára.) Haláláig gondoskodó szeretettel élt együtt Margit lányával.

Gyermekei: 1. Kerékjártó Margit (ref., Szeged, 1926. ápr. 26. – Hamburg, 2009. márc. 5.)
 Hamburgi egyetemi tanár, az orvosi pszichológia németországi úttörője. A gimnázium első két osztályát 1936-tól Szegeden, a szegény iskolanővérek apácarendjének 1934-ben alapított Árpádházi Boldog Margit Leánygimnáziumában végezte. 1938-ban Budán az I. kerületi fővárosi fenntartású Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumba írták be. 16 éves korában gyermekparalízis miatt tolösékké kényszerült. 1946-ban iratkozott be a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, ahol biológiát és pszichológiát tanult. Politikai okokból kizárták az egyetemről. 1955-ben kivándorló útlevéllal anyjával együtt Hamburgba települt át, ahol 1957-ben szerzett diplomát pszichológiából. 1958-tól 1962-ig Curt Wender Bondy (Hamburg, 1894. ápr. 3. – Hamburg, 1972. jún. 17.), a Buchenwaldot is megjárt, majd Hollandiába, Angliába, illetve az USA-ba emigrált, s 1949-ben Hamburgba professzorként visszatérő pszichológus, szociálpedagógus mellett volt asszisztens az egyetem Pszichológiai Intézetében. 1967-ben habilitált. 1970-től a Hamburg-Eppendorfi egyetemi orvosi központban az Orvosi Pszichológiai tanszéken dolgozott. 1975-től ugyanitt professzorként működött 1990-es nyugdíjazásáig. A Német Orvosi Pszichológiai Társaság első elnöke (1981–1985), a Német Pszicho-Onkológiai Társaság alapító elnöke. A *Medical Psychology* című periodika társalapítója (1974); 2. dr. Kerékjártó Béla (ref., Szeged, 1929. szept. 11. –) vegyész / kutató gyógyszervegyész. 1939-től a budai I. kerületi Verbőczy István állami főgimnázium, majd 4. osztálytól a pesti Piarista főgimnázium tanulója. 1947-ben iratkozott be a budapesti tudományegyetem bölcsészkarára. Másodévesként Szent-Györgyi Albert biokémiai intézetében volt asszisztens, ahonnan Szent-Györgyi külföldre távozása után kiszorították, s helyzete politikai okokból is ellehetetlenült. 1949 októberében disszidált. A göttingeni és tübingeni egyetemen, majd a braunschweigi műegyetemen folytatta tanulmányait. A műegyetemen 1955-ben vegyész, 1958-ban pedig doktori oklevelet szerzett. Kutatói munkássága egyrészt a virológiát (1952–1958: Tübingen, Braunschweig, Hamburg), később a xenobiotikumok méregtelenítését (1962–1966: Giessen) érintette. Közben a frankfurti és a Saar-vidéki egyetemen tanársegéd volt (1959–1961). 1966 és 1990 között a gyógyszeripar fejlesztési programjaiban dolgozott az anyagcsere-zavar területén. 1958-ban házasodott meg, felesége: dr. Gerda Ströbel orvosnő. (Gyerekek nincsenek.) A németországi Majna-Frankfurt mellett él.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref.

Középiskola: 1908–1916: újpesti kir. áll. főgimn., I–VIII. oszt.; érettségi uo.: 1916. jún. 26.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1916–1919.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: berlini egyetem, 1920. márc.–szept., állami ösztöndíjjal; lausanne-i egyetem, 1920. okt. – 1921. márc.; Göttingen, Rockefeller Foundation, International Education Board ösztöndíjasa, 1924–1925; két évig Princetonban vendégprofesszor.

Oklevél: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1920. febr. 14., matematika–fizika tanár.

Nyelvismeret: német, angol, francia, olasz, latin.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsészdoktor, 1920. febr. 14.; szegedi tud. egy., mat. és természettud. kar, 1922. jan. 16., analízis és geometria magántanára.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: szegedi tud. egy., mat. és természettud. kar, 1925. nov. 30., geometria és ábrázoló geometria.

Nyilvános rendes egy. tanár: szegedi tud. egy., mat. és természettud. kar, 1929. okt. 10., geometria és ábrázoló geometria; bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1938. júl. 28., felsőbb geometria.

Egyetemi tisztségek: szegedi tud. egy., mat. és természettud. kar, dékán: 1933–1934.

MTA-tagság: lev. tag: 1934. máj. 11., rend. tag: 1945. máj. 30.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társ. tagja, vál. tagja (1933–); a Magyar Természettudományi Akadémia tagja 1945. szept. 6-tól.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: az amerikai National Academy of Sciences geometriai biz. tagja (1924); a National Research Council geometriai biz. tagja; a Société Royale des Sciences de Liege lev. tagja (1937); Deutsche Mathematiker Vereinigung (1922–); American Mathematical Society (1924–); Société Mathématique de France (1930).

Szerkesztőségi tagság: az *Acta Scientiarum Mathematicarum* (Szeged) társszerk.-je 1933-tól.

Közéleti társaság, szerep: a Magyar–Francia Társaság elnöke (1945. szept. 6. –); a Szegedi Egyetem Barátainak Egyesülete vál. tagja (1934–1938); Kitartás Egyetemi Atletikai Klub (1934–).

Állami testületek, tanácsok: Orsz. Középiskolai Tanárvizsgáló Biz. (1927–); az Orsz. Tanítóképzőintézeti Tanárvizsgáló Biz. tagja (1927–); a szegedi Természettudományi Kutatási Bizottság rend. tagja (1930–1938); a Szellemi Együttműködés magyar nemzeti biz. tagja (1937–), majd állandó titkára (1938–1940).

Kitüntetés: MTA Kornfeld Zsigmond-jutalma (1940. ápr.).

ÉLETÚT

Kerékjártó Béla apai ágon a népes dél-borsodi református kisnemességből származott. A Kerékjártók Mezőcsáton, a református mezővárosban éltek, ahol a 17 000 holdas határ

fele a nemesi közbirtokosságé volt. (Az eredeti vetsei mellett ezért használták a csáthy előnevet is.) Innen házasodtak Tiszakeszibe, majd Hejőpapi. Az apai ági dédszülők és ükszülők mind kisnemesek voltak. A rendi korszak utolsó nemzedéke Hejőpapi nemesi községben élt, amelyet 1700-ban királyi adománnyal alapítottak újjá az ónodi vár volt vitézeivel. Az anyakönyvek tanúsága szerint itt különösen adtak a nemességhez tartozásra. A családi hagyomány szerint az 1853-ban született apa, Károly már a családi birtok elvesztésének volt a tanúja. Mindenesetre a családból ő volt a második, akit tanítottak. (Nagybátyja, Kerékjártó Elek 1857-ben kezdett a miskolci ref. gimnáziumban.) 1865-ben, 12 évesen írták be a sárospataki ref. gimnázium második osztályába. Apját – a professzor nagyapját – itt már egyszerűen földművesként jegyezték be az iskolai anyakönyvbe. A család addig következetesen használt, választékos, nemesi jellegű Kerékjártó névhasználatát 1865-ben a gimnáziumban az egyszerű Kerékgyártóra váltott. Így írták Sárospatakon s a miskolci református gimnáziumban is, ahol Károly a gimnázium 8. osztályát végezve érettségizett. Ezután 1872-ben nem az egyházkerület sárospataki teológiájára, hanem a budapesti református teológiára iratkozott be. Talán azért, mert a hagyományos papi pálya mellett eleve más, modernebb professziók is érdekelték, amelyek a fővárosban elérhetőbbek voltak. Az első pesti félévben a tudománygyetem bölcsészkarán is rendkívüli hallgató lett, s 1876 és 1878 között két teljes tanéven át ugyanitt matematikát tanult. Valószínűleg a műegyetemen is tanulhatott, mert néhány évig (1883–1887) a Pénzügyminisztérium Állandó kataszterének budapesti Felmérési Felügyelőségén segédmérnöki beosztásban dolgozott. Mérnöki oklevelet azonban bizonyosan nem szerzett, sőt műegyetemi abszolutóriumot sem. 1887-ben a főváros szolgálatába lépett. 1895-től haláláig a Székesfőváros Polgármesteri Hivatalában működött mint II. osztályú műszaki számtiszt. (Gyászjelentésén számvevőségi számvizsgálóként szerepel.) A családi hagyomány szerint polgárius gondolkodása miatt tudatosan használta a puritán Kerékgyártó nevet. Nemesi előnevet kétségtelenül nem használt, s születési anyakönyvi bejegyzésén kívül később mindenütt következetesen Kerékgyártóként szerepelt. 1885–1886-ban még Budán lakott, de aztán a VI., a VII. és a VIII. kerületben nagyon sok helyen megfordult. Többek között a Kerepesi út 41. szám alatt is, ahol későbbi anyósának boltja volt.

41 évesen házasodott meg. 1894-ben vette el a 26 éves Holczer Bertát, aki Mezőtúron 1868-ban izraelita kereskedőcsaládban született. A Holczer család később Budapestre költözött. Berta apja, Holczer Károly kávésváltó volt, de a családnak boltja is működött. A száz évekre visszamenően református felekezeti endogámiában élt közösségből származó völegény a jelek szerint fontosnak tartotta, hogy felesége is az ő felekezetéhez tartozzon. Így az esküvő előtt három héttel Holczer Berta a Kálvin téri református gyülekezetben megkeresztelkedett, majd a legszabályosabb, háromszori kihirdetés után került sor az esküvőre 1894. október 22-én, szintén a Kálvin téren. Holczer Bertára a család úgy emlékezett, mint művelt hölgyre, aki tökéletes tisztasággal beszélt az irodalmi német nyelvet. A házaspárnak Pesten három gyermeke született, s 1902 körül a még önálló városnak számító, gyorsan fejlődő közeli Újpestre költöztek saját otthonba. Kerékjártó

Béla még csak kilencesztendő volt, amikor apja 1907-ben tüdőbajban elhunyt. Holczer Berta megözvegyülve egyedül gondoskodott a három gyerek neveléséről és taníttatásáról. Bélát 1908-ban az 1905-ben megnyílt helyi állami főgimnáziumba íratta be, ahol jó teljesítménye alapján tandíjmentes lett. Különlegesen jó adottságai voltak a nyelvtanuláshoz. Az elsősorban édesanyjától tanult német nyelven kívül már gimnazistaként több nyelv tanulását elkezdte. A francia és az olasz nyelv elsajátítását segítette alapos latin nyelvismerete. Később angolul és spanyolul is megtanult. A középiskola felső tagozatán német nyelvű egyetemi jegyzetektől kezdett magasabb matematikát tanulni. Még gimnazista volt, amikor egyik írását elküldte Luitzen Egbertus Jan Brouwernek, az amszterdami matematikaprofesszornak, a topológia egyik megalapítójának. Testvérének, Margitnak az emlékezete szerint Brouwer a válaszáat „prof. Dr. Kerékjártó Bélának” címezte. A nyelvtanulás és a matematikai érdeklődés mellett hegedülni, majd zongorázni tanult. Utóbbi olyan magas szinten művelte, hogy amikor 1924–1925-ben Princetonban Dohnányi Ernő (1877–1960), a világhírű magyar zeneszerző és zongoraművész meghallgatta játékát, akkor azt javasolta, hogy legyen hivatásos zongoraművész.

Nyolcadik gimnazista korában, 1916. március 15-én az iskolai megemlékezésen Kerékjártó Béla mondta az ünnepi beszédet. 1916. június 26-án színjeles eredménnyel leérettségizett. A tanári kar először neki ítélte oda az „Érettségit tett ifjak jutalomdíj alapítványa” díját. A budapesti tudományegyetemre iratkozott be, ahol tanárnak készülve matematikát és fizikát tanult. A legtöbb kurzust Beke Manó (1862–1946) és Fejér Lipót (1880–1959) professzoroknál vette fel. Mindkét mestere tanult a göttingeni egyetem híres professzorainál is. Beke Manó a századfordulótól vezető szerepet töltött be a magyarországi matematikaoktatás reformtörekvéseiben. Fejér Lipót – Riesz Frigyessel (1880–1956) együtt – itthon és nemzetközileg is nemzedékének legismertebb magyar matematikusa volt. Tagja volt a Göttingeni Kir. Tudományos Társaságnak és szerkesztőbizottsági tagja a rangos berlini *Mathematische Zeitschrift* című periodikának. Párizsban is tanult, s jó kapcsolatai voltak a francia matematikusokkal is. Kerékjártó rajtuk kívül hallgatta Dávid Lajost (1881–1962), Demeczky Mihályt (1855–1920), Sutták József (1865–1954) matematikai és Eötvös Loránd (1848–1919), Fröhlich Izidor (1853–1931), valamint Rybár István (1886–1971) fizikai előadásait. A műgyetemen szintén hallgatott előadásokat.

Az 1921 áprilisában a habilitációs eljárás elindításakor készült önéletrajzában ezt írta: „Az 1916/17., 1917/18., 1918/19. tanévekben a budapesti m. kir. tudományegyetemen hallgattam matematikai és természettudományi előadásokat. 1918 áprilisától 1920. februárig a báró Eötvös Loránd-féle geofizikai kutatásoknál obszervátorként voltam alkalmazva. 1920 januárjában a budapesti m. kir. tudományegyetemen bölcsészdoktori szigorlatot tettem matematikából mint főtárgyból, s az elméleti és kísérleti fizikából mint mellék-tárgyakból.” 1920. február 14-én avatták bölcsészdoktorrá. Disszertációjának címe: *A kör és a gömbfelület átalakulásairól és véges csoportjairól*. A disszertáció részletei már korábban megjelentek. A *Mathematische Annalen* 1919. évi 80. évfolyamában három közleménye

olvasható, a *Matematikai és Természettudományi Értesítő*ben (1919) egy írása, s egy amszterdami periodikában, szintén 1919-ben, két tanulmánya. Első dolgozatát (*Über die Brouwerschen Fixpunktsätze*), amelyet a *Mathematische Annalen* szerkesztője, Constantin Carathéodory (1873–1950) közlésre elfogadott, 1918. március 18-án szignálta. Itt családneve ősi változatához, a „Kerékjártó” formához tért vissza. Születési anyakönyvétől kezdve ugyanis mind a gimnáziumban, mind az egyetemen Kerékjártó névvel szerepelt. Sőt, most nemesi származását is jelezte: „B. von Kerékjártó”. Ettől kezdve közleményeit németül rendre mint Béla von Kerékjártó, s franciául mint Béla de Kerekjártó jegyezte. Gyakran angolul is Béla von Kerékjártóként említik. Ez a névváltozat olyannyira rögzült, hogy lánya, Margit (1926–2009) – aki Hamburgban 1975-ben lett az orvosi pszichológia professzora – a német tudományosságban szintén Margit von Kerékjártóként szerepelt.

A doktorálás után állami ösztöndíjjal tanulmányútra ment Berlinbe, ahol 1920. március 3-tól szeptember 17-ig tartózkodott. Már idézett önéletrajzában azt írja, hogy „részt az egyetemi előadásokon és szemináriumokon vettem részt, másfelől az ottani matematikusokkal való személyes érintkezés révén folytattam matematikai kiképzésemet.” Szeptember 18-án Göttingenbe utazott, majd másnap továbbment Bad Nauheimbe, ahol részt vett a Naturforscherversammlungon, s előadást is tartott. A doktori disszertációját mutatta be *Über topologische involutionen und Abbildungen* címmel. Itt ismerkedett meg William Henry Young (1863–1942) matematikussal, aki 1919-től 1923-ig volt az első, 1872-ben alapított walesi egyetem (Aberystwyth-ban) professzora, de ekkor, szintén matematikus felségével Lausanne-ban élt. Young professzor Kerékjártó Bélát felvette a walesi egyetem előadó asszisztensének, aki 1920 októberétől 1921 márciusáig Lausanne-ban élt a Young családnál. Erről az idézett önéletrajzban ezt írja: „Lausanne-ban W. H. Young professzorral kapcsolatban folytattam matematikai vizsgálatokat s készítettem előadásokat halmazelméleti topológiából, algebrai és Abel-függvények elméletéből és csoportelméletéről. Szinte egyetemi tanulmányaim kezdetétől fogva foglalkozom a topológia és a halmazelmélet művelésével, melyre speciális vizsgálataim vonatkoznak.” Lausanne-ban a Young családnál töltött időt arra is felhasználta, hogy tökéletesítse angol és francia nyelvtudását. Svájcból március 21-én érkezett az újpesti családi otthonba. Kerékjártó Béla mozgását a világban s életének sok fontos eseményét egyébként azért is tudjuk elég pontosan követni, mert 1919 júniusától 1944-ig naplót vezetett. Az ifj. Kerékjártó Béla tulajdonában levő naplót Gáll György is felhasználta Kerékjártó professzorról írott részletes angol nyelvű életrajzi vázlatában, amelyet mi is gyakran figyelembe vettünk.

Az ifjú tudós a következő hónapokat a magántanári minősítés megszerzésére szánta. A kérelemhez csatolt önéletrajzát április 5-én keltezte, de csak 1921. október 20-án adta be folyamodását a Ferenc József Tudományegyetem Matematikai és Természettudományi Karához, miután a Kolozsvárról elűzött, ideiglenesen Budán működő univerzitás 1921. október 10-én megnyílt Szegeden. Addig a nyarat a Hortobágyon töltötte, ahol

a beadandó dolgozatait rendezte, s készült a magántanári vizsgára. Feltehetően azért Szegeden készült habilitálni, mert itt nagyobb esélyt látott az előrehaladásra, mint a stabil állományú pesti tanszékeken. Az Analysis és Geometria tárgykör magántanárává habilitálását kérte. A kar Haár Alfréd (1885–1933) professzor javaslata alapján már október 26-án titkosan megszavazta a pályázó személyes minőségét, annak ellenére, hogy doktori szigorlatától a miniszteri szabályzatban előírt három év helyett még csak két év telt el. Haár professzor ezt a folyamodó korán megindult széles körű tudományos munkásságával, másrészt azzal indokolta, hogy Kerékjártó az előnyös külföldi ajánlattal szemben hazájában óhajtja tudományos működését folytatni. A részletes bírálatra Haár Alfréd és Riesz Frigyes professzorokat jelölték. Riesz Frigyes november 23-ára elkészítette javaslatát. A benyújtott 15 – részben megjelent, részben sajtó alatt levő – dolgozat többségét érdemben bemutatta, méltatta. Valamennyi írás elismert, előkelő folyóiratokban jelent meg, illetve ilyen periodikákban fogadták el közlésre. Riesz végül megállapította: „Kerékjártó Béla vállalkozási kedvét általában a szaktársai érdeklődésének homlokterében álló problémakörök igazolták; rég kipróbált, elismert tudósokkal versenyezve igyekezett azokat előbbre vinni. Nagyon korán, 1918 végén, alig húszesztendős korában kapcsolódott be a nemzetközi tudományos életbe, azóta jól állja a versenyt. Tehetsége, tudása sokat ígér; különösen, ha mohó kutatási vágyát erős önkritikával szabályozza.” Haár Alfréd december 1-jén elkészült jelentésében összefoglalóan ezt írta: „Kerékjártó dolgozataiban azt a diszciplínát fejleszti, mely az utóbbi esztendőkből különösen Brouwer vizsgálatai folytán indult virágzásnak. Ennek az iránynak programja a ponthalmazoknak és a valós változós függvények elméletének eredményeit és módszereit az analysis situsra alkalmazza. Egyik-másik dolgozatában igen finom és éles megjegyzésekkel sikerül neki már classikussá vált tételek bizonyítását egyszerűsíteni [...] Kerékjártó rendkívül originális, nagy intuícióval bíró matematikus, aki tudományunkat még sok szép eredménnyel fogja gazdagítani [...] Kerékjártó további fejlődését is kedvezően fogja befolyásolni a rendszeres előadások megtartása.”

A kar december 12-i rendes ülésén a bírálók jelentését egyhangúlag elfogadták, s a jelöltet magántanári kollokviumra bocsátották. A kollokviumot a karnak még ebben az ülésében megtartották, elfogadták, és a próbaelőadást december 15-re kitérítették. December 15-én Kerékjártó Béla megtartotta az *Analysis és Geometria halmazelméleti és topológiai alapjairól* című előadását, amelyet a kiküldött bizottság – Riesz Frigyes dékán elnökletével Haár Alfréd és Ortway Rudolf (1885–1945) – elfogadott, és a kartól nyert felhatalmazás alapján a venia legendit megadta. A habilitáció dokumentációját már másnap, december 16-án felterjesztették a minisztériumba. A miniszteri megerősítés 1922. január 16-án megjelent a *Közlönyben*. Ez az ügymenet valószínűleg rekordgyorsaságú volt, amit azzal magyarázhatunk, hogy ekkor Riesz Frigyes volt a szegedi egyetem matematikai és természettudományi karának dékánja, s előrelátóan szerette volna a kialakuló szegedi matematikai iskola utánpótlását biztosítani Kerékjártónak, a reményteljes ifjú tudósok a megszerzésével. A habilitációt követően Kerékjártó az 1921/22-es tanév

második félévében két magántanári kollokviumot is tartott *Bevezetés a halmazelméletbe és topológiába*, illetve *Lineáris leképezések* címmel. Közben habilitációs előadása 1922-ben megjelent a Riesz és Haár professzorok ekkor alapított *Acta Scientiarum Mathematicarum* című szegedi periodika első kötetében. Ennek a világszínvonalú kiadványnak egyébként nagy szerepe volt a kialakuló szegedi matematikai iskola nemzetközi kapcsolatainak megalapozásában. Keréjkártó előadást tartott a Matematikai és Fizikai Társulatban is, ami 1922-ben megjelent a társulat kiadványában, a *Matematikai és Fizikai Lapok* 29. kötetében. Ez a közleménye angolul is megjelent a *Proceedings of the London Mathematical Society* című folyóiratban. Ez volt az első angol nyelvű közlése. A Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában, a *Matematikai és Természettudományi Értesítőben* az 1919. és az 1921. évi cikkei után 1922-ben (39. kötet) három tanulmánya jelent meg.

1922-ben mint szegedi magántanárt meghívták a göttingeni egyetemre, ahol akkori-ban David Hilbert (1873–1943) körül az európai matematika egyik fontos központja alakult ki. A nyári szemeszterben Keréjkártó itt tartott előadást *Vorlesungen über Topologie* címen. Majd az 1922/23. téli szemeszterben a porosz kultuszminisztériumtól nyert megbízatás (Lehrauftrag) alapján ugyanitt *Matematische Betrachtungen zur Kosmogonie* címmel adott elő. Közben, még 1922 szeptemberének végén részt vett és előadást tartott a Leipziger Naturforscherwesammlungon. Ez az előadása 1923-ban a *Jahresbericht der Deutsche Mathematiker Vereinigung* 31. kötetében jelent meg. 1922 karácsonya után Göttingenből egy hétre a bresloui (Wrocław) egyetemre is ellátogatott. A göttingeni nyári szemeszterben tartott kurzusa *Vorlesungen über Topologie* címmel 1923-ban a berlini Springer kiadónál jelent meg a rangos *Grundlehren der mathematischen Wissenschaften* sorozatban. A mű egy fejezetet szentelt Keréjkártó első levelező/konzultációs partnere, Brouwer és iskolája felületi topológiával kapcsolatos eredményeinek, de túlnyomórészt saját kutatási eredményeit tartalmazta. A 270 oldalas könyv a felületi topológia első monografikus tárgyalása volt, s inspirálóan hatott a matematika ezen új ágának fejlődésére. Hermann Weyl (1885–1955), a Deutsche Mathematiker Vereinigung elnöke úgy nyilatkozott, hogy ez a könyv teljesen megváltoztatta a topológiáról alkotott nézeteit. Weyl a könyvet az újabb matematikai irodalom legszebb, leghatásosabb művének nevezte. Erről az időszakról írták később, 1934-ben a jeles magyar matematikusok, amikor Keréjkártót MTA-tagnak ajánlották, hogy „kiváló külföldi egyetemek vetekedtek abban, hogy őt vendéglőadóul megnyerjék”.

1923 elején újabb lehetőségek nyíltak meg előtte. Maurice René Fréchet (1878–1973) francia protestáns matematikus, aki a világháború után 1919-től a nagy állami támogatással fejlesztett Strassbourgi Egyetem Matematikai Intézetének igazgatója volt (1928-tól pedig a Sorbonne professzora), Göttingenbe elküldött Keréjkártónak néhány különnyomatot a topológia elméleti kérdéseivel kapcsolatos eredményeiről. Fréchet, a tekintélyes francia tudós, a pontthalmazok topológiája és az absztrakt terek elméletének egyik megalapozója volt. Keréjkártó megragadta a kapcsolatépítés lehetőségét, és válaszként elküldte Strasbourgba frissen megjelent könyvét (*Vorlesungen über Topologie*), s szakmai

levelezésbe kezdett a professzorral. Alicia Filippiak, aki alapos elemzést írt Kerékjártó utazásairól a *Mathematical Communities in the Reconstruction after the Great War. 1918–1928. Trajectories and Institutions. Trends in the History of Science* című reprezentatív tanulmánykötetbe, a kapcsolatfelvételt nemcsak a személyes karrier szempontjából értelmezte, hanem úgy ítélte meg, ez része egy olyan kísérletnek, hogy Magyarország a trianoni szerződés után egyetemi kapcsolatokon keresztül is megpróbálja visszanyerni régi szellemi dinamizmusát. Úgy látta, hogy Kerékjártónak fontos volt a „győztes oldal” tudományosságával is kapcsolatba kerülni. Budapesti mestere, Fejér Lipót és szegedi mentora, Riesz Frigyes – még kolozsvári professzorként – a világháború alatt megszakították gyümölcsöző kapcsolataikat a francia elméleti és alkalmazott matematikai iskolával. (A vesztes országok tudósai még az 1924-es matematikai kongresszusról is ki voltak tiltva.) Kerékjártó, aki anyanyelvi szinten beszélt és fogalmazott franciául, felvette a megszakadt fonalat, s néhány évig élénk szakmai levelezést folytatott Frèchet-vel. Filippiak szerint a levelezés lenyűgöző képet ad azoknak az éveknek a topológiai aktivitásáról. Megmutatja Kerékjártó sikeres kapcsolatépítését a francia matematika világával. Topológusként megerősítette nemzetközi státuszát, egyetemekre és matematikai konferenciákra hívták meg előadni, s különböző kiadványokban való együttműködésre kértek fel. Ennek későbbi franciaországi csúcspontja az volt, amikor felkérték, hogy az *Encyclopédie Française* matematikai kötetébe írja meg a Topológia fejezetet. A belga Lucien Godeaux-val (1887–1975) együtt csak ők voltak külföldi szerzők ebben a kötetben. A kapcsolatfelvétel a matematika sztárjának számító Frèchet-vel és a vezető francia tudományos intézményekkel megágyazott a szegedi matematikai iskola nemzetközi reputációjának is, s hozzájárult a szegedi folyóirat, az *Acta Scientiarum Mathematicarum* ismertségéhez, elismertségéhez.

Göttingeni előadásait befejezve Kerékjártó 1923. március végén hazajött Újpestre, ahol újabb előadás-sorozatára készült. 1923. április 25-én indult el Újpestről, ezúttal Barcelonába. Fontos személyes ügy miatt Göttingen érintésével utazott. Az egyetemi városban töltött idő alatt ugyanis megismerkedett a 16 éves Kronbauer Liselottéval, a patinás egyetemi könyvesbolt és könyvkiadó-tulajdonos leányával. Április 28-án megtartották az eljegyzést. Az eljegyzés után Kerékjártó május 4-én indult el, s Frankfurton át utazva érkezett Barcelonába. Május 18. és június 30. között az Institut d’Estudis Catalans meghívására tíz előadásból álló kurzust tartott *Geometria és függvényelmélet* címen. Júliusban a függvényekről adott elő. Barcelonából 1923. szeptember 5-én érkezett Göttingenbe, ahol amerikai előadására készült, ugyanis az 1923/24. és az 1924/25. tanévre meghívták Princetonba egyetemi vendégtanárnak (lecturer), ahová Rockefeller-ösztöndíjjal utazhatott. November 5-én Hamburgban szállt hajóra, s 22-én érkezett Princetonba. Az első évben *Lectures on Topology* címmel tartotta előadásait. Találkozott többek között Einsteinnel s a magyar zeneszerzővel, Dohnányival is, de Princetonon kívül is sokfelé megfordult. Négyyszer volt a New York-i egyetemen, de járt Buffalóban, Chicagóban, Washingtonban és Baltimore-ban is. Közben 1924. május végén elindult

Európába, hogy eleget tegyen a Sorbonne meghívásának. Június 14. és 20. között a *Le cons sur la topologie et ses applications* címmel tartotta meg nagy sikerű előadás-sorozatát. A szegedi *Actában* 1946-ban megjelent Nekrológiában azt írták erről, „hogy kivívta a legkiválóbb francia geometerek tiszteletét, s a külföldi matematikusokkal való barátsága élete végéig tovább mélyült.” 1924. július 21-én visszatért Göttingenbe, majd augusztus 18-án Újpestre.

Közben a szegedi egyetemnek lehetősége nyílt arra, hogy a még Kolozsváron 1917-ben nyugdíjazott Klug Lipót (1854–1944) professzori állását betöltse. A Geometriai és ábrázoló geometriai intézettel átnevezett intézmény professzorának státuszára a minisztérium 1924. július 22. és szeptember 18. között hirdette meg a pályázatot a *Budapesti Közlönyben*. Keréjkártó Béla is beadta a pályázatát a szükséges kellékekkel felszerelve. Riesz és Haár professzorok szinte természetesnek tartották, hogy az immár világhírű ifjú magántanárunk elnyeri az állást. A másik két pályázó közül az egyik középiskolai tanár volt, rite fokozatú doktorival, és nem szerzett magántanári képesítést sem, s nem is publikált. A másik pályázó, Szmodics Hildegard summa cum laude doktorált, s a műegyetemen az ábrázoló geometria tanszéken tanársegédként alkalmazták, de neki sem volt magántanári képesítése. Bár 41 éves volt, egyedül a doktori dolgozatát tudta mellékelni mint tudományos munkát. A kar által kijelölt bizottságnak Riesz és Haár professzorokon kívül referátumot készített Kürschák József (1864–1938), a műegyetem nyilvános rendes tanára is, aki közelebbről ismerte Szmodicsot. Kürschák 1924. november 25-re készítette el véleményét. Keréjkártóról azt írta, hogy „a geometria magyar művelői közt határozottan a legkiválóbb”, s mellette második kandidálásra nem látott okot. Riesz Frigyes és Haár Alfréd jelentésüket 1924. november 29-én jegyezték. Az életrajzi adatok után bemutatták a pályázó tudományos működését. Keréjkártó húsz munkája közül 18-at röviden, de érdemben elemeztek. Megállapították, hogy ezek „sok értékes gondolatot, módszert és eredményt tartalmaznak. Keréjkártó igazi koncepcióját, tudományos felkészültségét, a tudományos vizsgálódásra és különösen a tanításra való rátermettségét azonban legelsősorban 1923-ban megjelent könyve bizonyítja. A könyv a kétdimenziós topológiának régebbi és újabb eredményeit tárgyalja könnyen érthető, érdekfeszítő módon, nagyon szemléletesen, de a szemlélet adta intuíció mellett egyszersmind teljes szigorúsággal. Rendszeres tankönyv formájában talán első feldolgozása azoknak a hazamatematikai és topológiai vizsgálatoknak, melyeknek ismeretére az analysis és geometria művelőinek egyaránt elengedhetetlenül szükségük van.” Végeredményben Keréjkártó jelölését javasolták, a másik két pályázó mellőzésével. Szmodicsról megjegyezték: „veszélyes precedensnek tartanók tanszékre jelölni olyan szakembert, aki 41 éves korában doktori értekezésén kívül más vizsgálatával nem lépett a tudományos világ elé”. 1924. december 16-án a kari ülés egyetértett a bizottság javaslatával, s 11 igen szavazattal amellett foglalt állást, hogy Keréjkártó első helyen jelöltessék.

Közben Keréjkártó, aki augusztus 18-tól idehaza volt az újpesti családi otthonban, november 14-én visszament Göttingenbe előadásokat tartani, majd, mint aki már biztosan

számíthat a stabil professzori egzisztenciára, 1924. december 6-án feleségül vette eljegyzett menyasszonyát, az immáron 18 éves Kronbauer Liselottét. Nászútra mentek a kedvelt üdülőhelyre, a Harz-hegységben levő alsó-szászországi Goslarba, a régi császárvárosba, de a karácsonyt már Göttingenben töltötték. A reménybeli szegedi professzor januárban Hamburgban újra hajóra szállt, hogy visszamenjen Princetonba, ahol címzetes professzori ranggal tisztelték meg. Február 5. és május 15. között előadásokat tartott *Continuous groups* címen. Június 2-án érkezett vissza Európába, s a hamburgi egyetemen a nyári félévben június 2. és július 30. között németül ismételte meg utolsó princetoni előadását: *Vorlesungen über kontinuierliche Gruppen*.

Mindezekkel egy időben idehaza krimiszzerű fordulatokat vett a szegedi geometria tanszék ügye. Nem deríthető ki, hogy a botanikus Györffy István (1880–1959) dékán pontosan milyen kezdeményezése következtében rendelte el a miniszter, Klebelsberg Kunó a jelölési eljárás megismétlését, mindenesetre az 1925. június 25-i kari ülésen új bizottsági előterjesztéssel újratárgyalták az ügyet. A tanszék betöltésének előkészítésére kiküldött bizottság mindhárom tagja ezúttal is első helyen egyhangúlag Kerékjártó Bélát jelölte. A második helyen senkit. A harmadik helyre nézve pedig a bizottság két tagja senkit, egy tagja pedig Szmodics Hildegardot. A kibontakozó vita utáni szavazásnál meglepő eredmény született. A Rockefeller-alapítvány támogatásával az USA-ban tanulmányúton levő Fröhlich Pál távollétében tízen szavaztak. Öten támogatták Kerékjártó első helyen való jelölését. A másik öt professzor viszont Szmodicsot tette az első helyre, támaszkodva a bizottság kisebbségi javaslatára, amely őt a harmadik helyen való jelöléssel végül is alkalmasnak minősítette a tanári állásra. A dékán, Györffy István elnöki szavazatával végül Szmodics mellett döntöttek, őt javasolták az első helyen, s Kerékjártót a második helyen 7 szavazattal, 2 nem és egy üressel szemben. A dékán már június 27-én felküldte az eredményt a miniszternek. A kísérőlevélből az látszik, hogy a döntés egyik oka az az álláspont volt, hogy olyan tanárra van szüksége a karnak, aki kifejezetten „ábrázoló geometriát” tanít, s ennek jobban megfelel Szmodics, aki a műegyetemi asszisztenciában tanársegédként egyértelműen ezt tanítja, s így a tanszék régi jellege is jobban megtartható. Másrészt Györffy levelének volt még egy – a mondatszerkesztés miatt is – nehezen értelmezhető bekezdése: „Régi magyar bajunk, hogy a Külföld, legtöbbször (attól az országtól, ahol éppen lakik-, idegen vérű) tekintélyei szavát sokszor többre becsülték itthon, mint saját vezető szaktekintélyeinek ajánlatát. A Műegyetem kiválóságai is e tanszék jellege megtartását óhajtják. Excellenciádtól mi az Igazság-ot kérjük csupán.”

Mindezt akkor értelmezhetjük igazán, ha elolvassuk az öt professzor különvéleményét, amelyet még az ülés napján, június 25-én megfogalmaztak, s csatoltatták a miniszternek küldendő anyaghoz. [Riesz Frigyes és Haár Alfréd matematikusok; Ortway Rudolf (1885–1945) elméleti fizikus; Kiss Árpád (1889–1968) kémikus; Szentpétery Zsigmond (1880–1952) geológus]. Először is leszögezték, hogy ellentétben a műegyetemmel, „a tudományegyetemen a kizárólagosan ábrázoló geometriai tanszéknek létjogosultsága nincs. Ilyen pazarlást még a világ legelőkelőbb egyetemei sem engednek

meg maguknak, és az ábrázoló geometriát azokon is híres matematikusok és nem a rajzolásban jártas, kiérdemesült asszisztensek adják elő.” Másrészt kiderül a különvéleményből, hogy Gelei József zoológus vádja nyomán Kerékjártó külföldi tartózkodását hazafias szempontból kifogásolták „az ellene szavazók”. Ehhez azt fűzte hozzá a különvélemény, hogy „Különben Kerékjártót, aki régi, érdemes magyar család tagja, amely család már generációkkal előbb adott tudóst a hazának, személyes érintkezésünkéből is ismerjük és becsüljük és tartjuk olyan jó hazafinak, mint Karunk bármely tagját.” Harmadrészt Kerékjártó pártfogói „több külföldi elismert elsőrangú szaktekintély véleményével támogatták álláspontjukat.” Ehhez taktikusan hozzáfűzték: „az egész matematikus világ élénk figyelemmel kíséri a tanszék sorsát. Meg vagyunk győződve, hogy Nagyméltóságod, úgy is mint tudós, úgy is mint a tudomány lelkes pártfogója nem engedi kockára tenni a magyar tudományosság jó hírnevét, mert nem kételkedünk, hogy Szmodics kinevezése Kerékjártóval szemben világszerte konsternációt keltene.”

Klebensberg Kunó kultuszminiszter négy hónapig fektette az összekuszálódott ügyet. Kivárta amíg Szegeden új dékán és új rektor lépett hivatalba, s csak 1925. október 14-én írta alá előterjesztését, amelyben Kerékjártó Béla nyilvános rendkívüli tanári kinevezését javasolta a kormányzónak a szegedi magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem matematikai és természettudományi karán az üresedésben levő geometriai és ábrázoló geometriai tanszékre. Az előterjesztés korrekten ismertette a pályázókat, az egyetemi előkészítő bizottság javaslatát, a kar szavazását, majd a következő indoklással vezette be saját javaslatát: „Tekintettel arra, hogy az egyetemi tanszékek betöltésénél legnagyobb súllyal a jelöltnék az illető tudományszaknak önálló tudományos művelésére való képessége bír, ezen a téren pedig dr. Kerékjártó dr. Szmodics felett magasan kiemelkedik, mert nemcsak a matematikai tudományok legkiválóbb hazai képviselői, hanem világhírű külföldi szaktekintélyek szerint is kiválóképpen jeles tudományos tevékenységet fejt ki, a magam részéről dr. Kerékjártó Béla magántanár kinevezését bátorítom javaslatba hozni.” Megjegyezzük, hogy 1867 után, a polgári korszakban az egyetem autonómiájának egyik sarokpontja volt, hogy a megüresedett vagy új tanszékek egyetemi tanárainak kinevezésénél csak azok jöhettek szóba, akiket az egyetem kari testülete személy szerint meghívott, vagy a pályázók közül alkalmasnak minősítve rangsorolt. Az első, második vagy harmadik helyen – esetleg equo loco – rangsorolt jelöltek közül a miniszternek joga volt saját belátása szerint javaslatot tenni a királynak, illetve a kormányzónak. Esetünkben is ez történt. A kormányzó 1925. november 30-án írta alá Kerékjártó rendkívüli tanári kinevezését.

Kerékjártó 1925. nyár végén Princetonból visszatérve a hamburgi előadás után rövid időre még megfordult a Strasbourgi Egyetemen, de jobbra Göttingenben tartózkodott, majd feleségével hosszabb ideig Milánóban és Velencében pihentek. A november 30-i keltezésű kormányzói kinevezést már Göttingenben kapta meg. 1925. december 21-én Szegeden Csengery János (1856–1945) prorektor előtt letette az egyetemi tanári esküt. Januárban már kapta egyetemi nyrk. tanári illetményét: inflációs pénzben havi 4 millió

500 ezer korona és 500 ezer korona tanári pótlék. Az 1927 januárjában bevezetett új pénzben 395 pengő lett a havi illetménye, ami 1928-ra 440 pengőre emelkedett, s ehhez negyedévenként 471 pengő lakáspénz is járt. A kinevezés után Szegedre költöztek, s a volt vasúti leszámoló palota hatalmas épületében laktak, amelyet 1925-ben kapott meg az egyetem. Itt voltak a bölcsészkar intézetei, de egyetemi tanári lakásokat is kialakítottak benne. A Kerékjártó család, amíg Szegeden éltek, mindig ebben az épületben lakott, idővel ötszobás lakásban (Zerge utca 19.). Már 1926. április végén megszületett első gyermekük, Margit. Július 5-én keresztelték meg a szegedi Kálvin téri református templomban. A keresztanya, Kerékjártó Irén (1881–1953) budapesti polgári iskolai szakfelügyelő és cserkészvezető, a közeli rokonsághoz tartozott. Annak a nagybácsinak a lánya volt, akit valószínűleg Riesz professzorék is felemlegettek a tanszéki vitában, mint az „érdemes magyar családnak generációkkal korábbi tudós tagját”. Ez a Kerékjártó Elek (1847–1925), a család első tanult tagja, ugyanis bölcsészdoktor, polgári iskolai igazgató, tankönyvíró és irodalomtörténész volt. A keresztapai tisztet a keresztanya férje, gróf Festetich Pál (1887–1962) testnevelő tanár és budapesti cserkészfőparancsnok töltötte be. A második gyerek, Béla 1929 szeptemberében született, s szintén a Kálvin téri templomban keresztelték meg. Ebbe a templomba járt egyébként az akadémikus Györffy professzor családja s Riesz Frigyes is. A természettudományi kar 11 professzora közül heten voltak reformátusok.

Kerékjártó Béla 1926. szeptember 1-től asszisztentst is kapott munkája segítésére. A tanársegédként alkalmazott Lipka István (1899–1990) egyébként újpesti születésű volt, s a Kerékjártó család régi ismerőse. Kerékjártó még csak harmadik féléve tanított, amikor 1927. február 23-án pártfogói – Riesz és Haár professzorok – kezdeményezték, hogy a kar terjessze fel ny. rendes egyetemi tanári kinevezésre. Emlékeztettek, hogy már 1924 szeptemberében tudományos munkásságának méltánylásául nyilvános rendes tanárnak jelölték az üresedésben levő tanszékre, de 1925. november 30-án mégis nyilvános rendkívüli tanári kinevezést kapott. Azzal is érveltek, hogy a három eltelt félév alatt értékes munkát fejtett ki előadásaival és tudományos irodalmi működésével. Változatos tárgyakat adott elő, bevezetve hallgatóit a modern felsőbb geometriai kutatásokba: analitikus geometria, ábrázoló geometria, geometriai csoportelmélet, a terület és köbtartalom fogalma, folytonos csoportok. Emellett elemi előadásaival sikeresen szolgálta a tanárképzés céljait is. Ehhez hozzáfűzhetjük Gáll György részletes portréjából Kerékjártó egy volt tanítványának, a későbbi matematikaprofesszor, Kalmár László (1905–1976) szintén matematikus feleségének emlékeztetését. Eszerint Kerékjártó előadásai, amelyeket mindig jegyzetek nélkül, fejből tartott, nagyon vonzóak voltak. Fel tudta kelteni tantárgya iránt hallgatói érdeklődését, akik szívesen látogatták kurzusait. Rieszék előterjesztésükhöz mellékeltek Kerékjártó tudományos munkáinak jegyzékét, ami immáron 28 tételt tartalmazott. Bemutatták, hogy a *Vorlesungen über Topologie* című könyvről milyen elismerő referátumok jelentek meg külföldi szaklapokban, s az utolsó hat publikációjának (köztük egy angol és négy francia nyelvű) megoldásait is

méltatták. Bár javaslatukat a Kar egyhangúlag elfogadta, folytatása nem lett, ezért egy év múlva, 1928. február 28-án újra beadták előterjesztésüket, amelyben a teljeség kedvéért Kerékjártó három újabb tanulmányát is bemutatták, amelyek közül kettőt az MTA III. osztályának ülésén adott elő. Mindezek alapján javasolták a „Tekintetes Karnak, hogy felterjesztésben arra kérje a Nm. Miniszter Urat, hogy Kerékjártó Béla ny. rk. tanárnak ny. rendes tanárrá való kinevezését legfelsőbb helyen kieszközölni kegyeskedjék”. A soros dékán, Szentpétery Zsigmond 1928. március 19-én a kar újabb egyhangú határozatát pártolólágra újra felterjesztette a kultuszminiszternek. Azzal is érvelt, hogy világhírű tudósunk ezt megérdemli. Annak bizonyítására, hogy ez a világhírű nem sablonos jelző, újra felsorolta azokat az egyetemeket, ahol Kerékjártó előadott. Majd hozzátette: „Magyar szíve, érzése azonban hazahívta.” A minisztériumban össze készült el a kormányzónak küldendő szöveg, a magas elhatározás tervezete, amelyet Klebelsberg 1928. november 29-én írt alá. Igaz ugyan, hogy az eljárásrend szerint ezt még a minisztertanáccsal is jóvá kellett hagyatni, mégsem világos, hogy a kormányzói elhatározás Kerékjártó nyilvános rendes tanári kinevezéséről miért csak közel egy év múlva, 1929. október 10-én született meg. Nem kizárt, hogy a pénzügyminisztérium támasztott valamilyen nehézséget. Végül is 1929. november 1-től rendes tanári fizetesként 528 pengőt és negyedévenként 520 pengő lakáspénzt kapott.

Kerékjártó 1938-ig tartó szegedi professzorsága idején egyetemi előadásai mellett tanított a Középiskolai Tanárképző Intézetben is. Tagja volt nemcsak az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak, hanem az Országos Tanítóképzőintézeti Tanárvizsgáló Bizottságnak is. 1932-ben és 1933-ban is szemináriumot szervezett *A nyílt felületek topológiája* címmel professzorok, asszisztensek, néhány középiskolai tanár és tehetségesebb tanítvány számára. 1934 júliusában *A geometria megalapozásáról* címmel hat előadást tartott a budapesti Középiskolai Tanárképző Intézet által a középiskolai tanárok továbbképzésére rendezett tanfolyamon. 1931-ben a Rockefeller Foundation támogatásával létrejött a Szegedi Természettudományi Kutatási Alap a természettudományi és matematikai kutatások támogatására. Ekkor az erőforrások felhasználásáról, elosztásáról döntő Kutatási Bizottságnak Kerékjártó is rendes tagja lett. A Matematikai és Fizikai Társulatban, amelynek diákkorától tagja volt, 1933-ban választmányi taggá választották. A húszas évek elejétől tagja volt a Deutsche Mathematiker Vereinigungnak. Amerikai tartózkodása idején három tudományos egyesületbe, bizottságba is beválasztották. 1930-ban a Société Mathématique de France geometriai bizottsága is tagsággal tisztelte meg. Amikor 1933-ban meghalt Haár Alfréd, akkor az ő szerkesztői posztját Kerékjártó vette át a nemzetközi hírű *Acta Scientiarum Mathematicarum* periodikánál. Az 1933–1934-es tanévre a Természettudományi és Matematikai Kar dékánjává választották. Az 1934. május 29-i tanévzáró ünnepélyen, a szokásrend szerint, mint a rektort adó kar dékánja ő tartott tudományos előadást *Természeti törvény és matematika* címmel. Gondolatmenete zárásaként megállapította: „Mindig többet és többet ismerünk meg a világból, s ennek során mindjobban belátjuk, mily sok az, amit nem tudunk és nem tudhatunk

arról.” Az Istenben boldogult nagy mesterének, nevezett Eötvös Loránd mondását idézte: „Könnyebb volt az Úristennek megteremteni a világot, mint nekünk kifürkészni azt: hogyan?” Ehhez azt fűzte hozzá: „Valóban a génius, mely a világot alkotta s törvényeivel kormányozza, végtelen, s az emberi elme képessége korlátos.”

Tudományos munkásságát a régi szorgalommal és eredményességgel folytatta Szegeden is. Amikor 1934-ben Rados Gusztáv, Tangl Károly, Fejér Lipót és Ortvyay Rudolf akadémikusok az MTA III. osztálya levelező tagjának ajánlották, akkor tudományos dolgozatainak száma már 41 volt. Ezek magyar (13), német (11), francia (10) és angol (7) nyelven jelentek meg. A 28 idegen nyelvű tanulmányból hetet hozott a szegedi *Acta*. A javaslat készítői ajánlásukban többek között ezeket írták: „Kerékjártó egy, az érdeklődés homlokterébe jutott matematikai diszciplínának, a topológiának egyik legkiválóbb és világszerte elismert művelője [...] A topológia néhány alaptételének tőle származó bebizonyításával, számos más tétel szövevényes bebizonyításának tetemes egyszerűsítésével, valamint a topológiának geometriai, függvénytani, csoportelméleti új és érdekes alkalmazásaival magára vonta a tudományos világ figyelmét annyira, hogy kiváló külföldi egyetemek vetekedtek abban, hogy őt vendéglőadóul megnyerjék.” Kiemelték 1923-ban Berlinben megjelent könyvét mint a felületi topológia első monografikus tárgyalását. A jelölést az osztály támogatta, s az akadémia így 1934. május 14-én levelező taggá választotta.

Szegedi professzorként külföldi útjai, előadásai idővel ritkultak, de tudományos kapcsolatai nem szakadtak meg. 1928 nyarán érdekes matematikustalálkozó volt Szegeden. A helyieken kívül eljött több jeles budapesti matematikus, s az USA-ból két professzor a Harvardról. Georg David Birkhoff (1884–1944) és Oliver Dimon Kellog (1878–1932), akikkel Kerékjártó Amerikában is találkozott, s akik szintén foglalkoztak topológiával is. Ők általánosították Brouwer fixponttételét (Birkhoff–Kellog-tétel), amely problémával Kerékjártó is kezdte a pályáját. 1928-ban Kerékjártó az egész szeptembert Olaszországban töltötte. Részt vett Bolognában a nemzetközi matematikai kongresszuson, s előadást is tartott Brouwer általános translációs tételéről. (Az első világháború után ez volt az első olyan kongresszus, amelyen a vesztes országok is részt vehettek. Az 1920-as és 1924-es kongresszusokról ki voltak tiltva.) 1929 tavaszán párizsi meghívást kapott. Nyáron Göttingenben és Hamburgban volt tanulmányúton, s novemberben eleget tett a párizsi meghívásnak. A hónap végéig a topológia új problémáiról adott elő a Sorbonneon. Ezt követően 1930-ban választották francia kollegája, Elie Cartan (1869–1951) támogatásával a Société Mathématique de France geometriai bizottságának tagjává. Részt vett az 1932-es zürichi nemzetközi matematikai kongresszuson, de legközelebb csak 1935-ben ment hosszabb külföldi előadóra. A közbeeső években a nyarakat is Magyarországon töltötte: 1932-ben és 1933-ban Szilvásváradon, 1934-ben Lillafüreden. 1935-ben pedig telket vásárolt Mátrafüreden. Háromszobás villát építtetett, s ettől kezdve nyáron ide húzódott vissza. Ebben szerepet játszhatott gyenge tüdejének ápolása is. Megjegyzendő, hogy húgának, a fogász szakorvos Margitnak a férje, Lányi Andor 1933-tól

a mátraházai m. kir. Horthy Miklós Gyógyintézet (Állami Szanatórium) főorvosa volt. Ezekre az évekre esett Kerékjártó dékánása (1933–1934) és akadémiai levelező taggá választása is (1934. május 11.). Székfoglalóját 1934. október 8-án tartotta meg *Felületek reguláris leképezésének elmélete* címmel. 1934 karácsonyára készült el a topológiát áttekintő cikke, amelynek megírására még 1930-ban kérte fel az *Encyclopédie Française* geometriai szekciójának szerkesztője, Elie Cartan, a Sorbonne professzora.

Kerékjártó 1929-es hosszabb párizsi előadóját után csak 1935. szeptember 16-án fordult a kultuszminiszterhez (aki ekkor már Hóman Bálint volt), hogy egyrészt szabadságot adjon október 15-től 31-ig, másrészt engedélyezzen 1000 pengő úti segílyt. Mint írta „A genfi egyetem néhány év óta nemzetközi matematikai előadásokat rendez; ez év őszén az előadások tárgya a geometria és a topológia.” Mellékelte a genfiiek meghívását, amelyben előadás tartására kérték fel. Ezt azzal egészítette ki, hogy „Az előadások tartama ugyan csak egy hét, de több tanártársammal, kik az összejövetelen részt vesznek, elhatároztuk, hogy a hivatalos program befejezését követő héten további tárgyalásokat folytatunk, melyeknek célja a geometriai tudományok újabb problémáinak beható megbeszélése és egy nemzetközi geometriai terminológiának megalkotása. Erre különösen alkalmat nyújt a genfi összejövetel, mely a meghívó szavaihoz híven a ma élő legkiválóbb geometriákat gyűjti össze.” Ezen kívül megemlíti, hogy Elie Cartan, a Sorbonne professzora, a párizsi Tudományos Akadémia tagja is ott lesz Genfben, akivel az *Encyclopédie Française*-ban a topológiáról hamarosan megjelenő önálló fejezetéről szeretne tárgyalni. A szabadságot megkapta, s mellé 500 pengő úti segílyt, mivel a számvevőség szerint a megfelelő rovaton már csak ennyi keret volt. A következő évben, 1936-ban Kerékjártó ott volt az oslói nemzetközi matematikai kongresszuson, ahol két előadást is tartott: *Topologie des transformations*, illetve *Sur la géométrie hyperbolique* címmel. Mindkettő a kongresszus aktájában jelent meg.

1936. június 8-tól került sor a Népszövetség 1922-ben létrehozott Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága párizsi Intézete egyik szekciójának, a művészeti és irodalmi állandó bizottságnak a budapesti ülészakára. Az esemény, amely színvonalas nemzetközi értelmiségi eszmecsere volt, politikai jelentőséggel is bírt. A házigazda Teleki Pál és a magyar szellemi élet különös és rejtélyes alakja, Balogh József (1893–1944) volt. A zsidó származású Balogh a klasszika-filológia tudósa, konzervatív gondolkodó, a francia–angol orientáció híve volt. Bethlen István védnöksége alatt ő szerkesztette a külföld tájékoztatására szolgáló színvonalas francia és angol nyelvű periodikákat (*Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* és *Society of the Hungarian Quarterly*). Az ő szervező-készségét dicséri *A klasszikus műveltség befolyása a mai kor emberére* címmel megtartott többnapos tanácskozás, amelyet a művészeti és irodalmi állandó bizottság elnöke, Paul Valéry francia költő, irodalmár és akadémiai tag vezetett. Az Akadémia nagytermében tartott nyitó és záró ülésen, valamint az országház delegációs termében folyó tanácskozásokon ott volt Thomas Mann, Johan Huizinga, Jean Piaget, Georges Duhamel, Paul Valéry, s angol, olasz, spanyol, osztrák, román, cseh és jugoszláv írók, tudósok is.

A magyarok közül részt vett a tanácskozásokon többek között Teleki Pál, Hóman Bálint, Hankiss János, Bartók Béla, Tormay Cecile, Ottlik György, Eckhardt Sándor, Voinovich Géza és Kerékjártó Béla is. Kerékjártónak ez volt az első találkozása ezzel a nemzetközi szerveződéssel. Kitűnő nyelvtudása, műveltsége, kapcsolatteremtő képessége alapján felfigyelhettek rá a magyar kulturális és tudományos élet vezetői is. Látni fogjuk, hogy ez megnövelhette magabiztosságát, készségét a nemzetközi tudomány- és kultúrdiplomáciában való mozgásra. Naplója tanúsága és 1946-os emlékezése szerint leginkább az állandó bizottság elnökével, Paul Valeryvel barátkozott össze. Egyik írásában Valery is megemlékezett Kerékjártóról, akivel a topológiáról s Descartes geometriájáról beszélgettek. Valery meghívta Kerékjártót előadni a következő évi Descartes kongresszusra Párizsba. Kerékjártó pedig Valerynek ajánlotta *Descartes et la géométrie moderne* című írását. Később többször találkoztak bizottsági üléseken, s halálukig leveleztek is.

Kerékjártó 1937-ben már február 25-én szabadságért és támogatásért fordult Hóman Bálinthoz. Nemzetközi kapcsolatainak ápolására vonatkozóan nagyszabású programot vázolt fel az április 15. és május 15. közötti időszakra, s erről a meghívóleveleket is mellékelte. A belgiami, franciaországi és svájci sűrű programot az Institut des Hautes Études de Belgique intézettel tervezte indítani. Ebbe a brüsszeli egyetemi tudományos továbbképző intézetbe még az előző évi oslói kongresszuson kapott meghívást. Ugyanott kérte fel előadás tartására Lucien Godeux (1887–1975), az algebrai geometriával foglalkozó liege-i egyetemi professzor. Georges Louis Bouligand (1889–1979) poitiers-i egyetemi tanártól a genfi, 1935-ös topológiai kollokviumon kapott meghívást. A strasbourgi egyetemre régi kapcsolatának, Elie Cartan professzornak a fia, Henry Cartan (1904–2008) hívta előadni. Genfben a Conférences Internationales des Sciences Mathématiques szervezőbizottságának elnöke, Rolin Wavre (1896–1949) invitálta újra, de Lausanne-ból is kapott felkérést. Kerékjártó levelében taktikusan külön bekezdést szentelt francia nexusainak: „Legyen szabad megemlítenem Nagyméltóságod előtt, hogy a francia tudományos körökhöz és személyekhez engem sok kapcsolat fűz.” Megemlíti 1929-es előadás-sorozatát a Sorbonne-on, az *Encyclopédie Française* szerkesztőségének, Elie Cartannak, a Sorbonne professzorának, az Institut de France tagjának és Gaston Maurice Julia (1873–1978) professzornak a felkérését is. Útja támogatására a külföldi tudományos mozgalmak céljára szolgáló rovatból 1000 pengő úti segílyt kért. Külföldi kulturális egyezmények kötésére vonatkozóan is tett javaslatot. A kért összeget megkapta felármentes francia és svájci frankban. Az iktatmányon erről Szily Kálmán (1875–1958) államtitkár intézkedett, aki a minisztérium közigazgatási államtitkáráként 1931 és 1942 között a minisztérium nemzetközi kapcsolatait, s tulajdonképpen az egész felsőoktatásügy operatív irányítását kézben tartotta.

Kerékjártó a tervezett teljes programot teljesítette, s június 9-én a részletekről is beszámolt a miniszternek. Megemlíttette, hogy a meghívó egyetemek meleg fogadtatásban részesítették: „az egyetemek rektorai, dékánjai, illetve fakultásai által rendezett bankettekben a felköszöntőkben mindenütt hangsúlyozták a magyar tudomány és kultúra iránt

érzett érdeklődésüket és nagyrabecsülésüket.” A francia Tudományos Akadémia ülésén (Descartes-konferencia) az elnök üdvözölte az Akadémia nevében. Azt írja, hogy a párizsi egyetem fogadásán alkalma volt összejönnie a francia tudományos élet sok kiválóságával. A genfi előadáson lehetősége volt beszélni Piaget professzorral, a Bureau International d’Education elnökével, aki azt az óhaját fejezte ki, hogy Magyarország vegyen részt az intézet munkásságában. Ezt a kívánságot különösen a miniszter figyelmébe ajánlotta. (Ezt az ajánlást a kormányzat megfogadta, s belépett ebbe a szerveződésbe, ahol egyébként 1938-ban Kerékjártót alelnökké választották.) A belga és svájci folyóiratok felkérték előadásai közzlésére. A Société Royale des Sciences de Liège levelező tagjává választotta.

Az 1937-es évben Kerékjártó már hivatalos pozícióval volt jelen a szellemi együttműködés szervezeti rendszerében. A Genfben székelő Nemzetközi Bizottságnak ugyanis voltak nemzeti tagszervezetei, s a Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága mint a Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottsága működött. Ennek Kerékjártó 1937-től tagja volt. De tagja volt a Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága tankönyvügyi albizottságának is. A nemzeti bizottságok genfi együttes ülésén minden országnak egy képviselője volt. Tormay Cecile 1937. áprilisi halála után Teleki Pál lett Magyarország képviselője. Legtöbbször azonban az elfoglalt Teleki képviselőtében Kerékjártó utazott Genfbe a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága, illetve Párizsba a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézete ülésére. 1937. július 5. és 9. között Genfben bizonyos sikereket ért el a tudományos közlemények kivitelét nehezítő, a tényleges szellemi együttműködést lehetetlenné tevő akadályok elhárításában. Tárgyalási sikerei után 1938-ban a Magyar Nemzeti Bizottság állandó titkárává választották. 1938. július 10. és 22. között Genfben a Bizottság ülésén arról tárgyalt, hogy meg kell oldani a kiadványok szabad forgalmát Magyarország és az utódállamok között, s helyre kell állítani Magyarország és a magyar kisebbségek kulturális kapcsolatait. Ez ügyben a Bizottság kiküldött egy albizottságot, amelynek Paul Valery és egy koppenhágai professzor mellett Kerékjártó lett a tagja. A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézete 1938. évi párizsi ülésén, érzékelve a népi irodalom és népi művészet iránti érdeklődést, Györfly István néprajzprofesszor és Kodály Zoltán egy-egy könyve nemzetközi kiadását kezdte szervezni. Indítványozta egy budapesti természettudományi konferencia megszervezését is. Kerékjártó 1939 nyarán még részt vett a Bizottság genfi ülésén, de mivel Magyarország még tavasszal kilépett a Népszövetségből, megszakadt a kapcsolat a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságával is.

Az 1937-es és 1938-as évek Kerékjártó Bélának az izgalmas és eredményes tudományos és kultúrdiplomáciai szerepvállalás mellett sikereket hoztak a tudomány művelésének területén is. Tudományos pozíciója szintén erősödött. 1937-ben jelent meg a szegedi évek munkálkodásának összegzéseként második nagyobb önálló műve. *A geometria alapjai I.* című 304 oldalas könyvet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával Szegeden adta ki. Ez egy ötkötetesre tervezett sorozat első darabja volt. Alcíme: *Az euklidesi geo-*

metria elemi fölépítése. Az úttörő műről Kerékjártó első mestereinek egyike, Fejér Lipót professzor ezt írta 1938-ban: „Ebben a műben, amely a magyar tudományos irodalom nagy nyeresége, a Hilbert-féle axiómák alapján részletesen kifejti a Bolyai értelemben vett u.n. abszolút geometriát, a csoportelméleti szempontok erősebb hangsúlyozásával.” Fejér Lipótnak egyébként szerepe volt Kerékjártó állásának, tudományos pozíciójának megváltozásában is.

Ennek lehetőségét az nyitotta meg, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának 1936. február 28-i ülésén bejelentették, hogy Suták József, a felsőbb geometria ny. rendes tanára július 1-jén nyugalomba fog vonulni. A kiküldött nyolctagú bizottság Fejér Lipótot bízta meg a javaslattétellel a tanszék betöltése ügyében. Ő egy 25 oldalas jelentésben bemutatta a Magyarországon, illetve külföldön működő, elvileg szóba jöhető 21 magyar matematikust. A külföldiek közül elismerően írt például a princetoni matematikai kutatóintézetben dolgozó „tüneményes sokoldalúságú” Neumann Jánosról is. Az itthoniak közül számba vette a más egyetemeken működő profeszorokat s a magántanárokat. Mielőtt rátért volna kiszemeltje, Riesz Frigyes bemutatására, Kerékjártót méltatta a leghosszabban. Végül azonban Rieszről állapította meg: „a kiválóak közül is kiválik egy matematikus, akit, ha nézzük tiszta matematikai felfedezési súlyát és ezeknek az idő általi kipróbáltságát, továbbá összes idetartozó érdemeinek sokaságát, ezidőszert senki sem éri utól a többiek közül.” A régi kolozsvári kollégájának, barátjának hétoldalas méltatása után Fejér Lipót azt javasolta, hogy pályázat mellőzésével Riesz Frigyest hívják meg a felsőbb geometria tanszékre. November 4-én a bizottság ezt 7:1 arányban támogatta. A kar azonban 1936. november 26-i ülésén ezt a javaslatot „vita nélkül” 11 igen és 29 nem szavazattal elvetette. Vitában megfogalmazott, leírt ellenérvek hiányában csak egyetlen okra gondolhatunk: Riesz Frigyes zsidó származására, hiszen 1906-ban már tanár volt, amikor megkeresztelkedett. Azt figyeltük meg ugyanis, hogy a budapesti tudományegyetemen az 1930-as években, már a zsidótörvények előtt leszavaztak minden zsidó származású jelöltet. Olyanokat is, akik tulajdonképpen a későbbi, első és második zsidótörvény szerint nem is számítottak „zsidónak”. (Emlékeztetek a világhírű Verzár Frigyes orvos, fiziológus esetére 1932-ben az orvoskaron. Noha az ő apja még az 1870-es években keresztelkedett meg.)

Ezek után izgalmas igazán a történet folytatása. Egyéves szünet után 1937. november 30-án a kar által kiküldött bizottság újra összeült, s a jelentés szerint „ezúttal is csak egy szó híján, egyhangúlag elhatározta, hogy mármost Kerékjártó Béla szegedi nyilv. r. tanár meghívását hozza javaslatba.” Az eljárásrend szerint Kerékjártó 1938. február 1-jén írásban nyilatkozott az esetleges meghívás elfogadásáról. (A lehetőség elfogadásában szerepet játszott a szegedi klíma kedvezőtlen hatása egészségére, másrészt így közelebb kerülhetett az időközben felépült mátraházi nyaralójukhoz. Fontos szempont volt növekvő gyermekeinek színvonalasabb iskoláztatása is.) Fejér Lipót ezúttal már csak Kerékjártóról készített egy 5 oldalas javaslatot. Életének és tudományos működésének szakszerű leírása után így folytatta: „világosan kitetszik, hogy ő állandó és intenzív

tudományos búvárkodásba merült egyéniség, aki elsősorban eredeti geometriai kutatásaival, de magas szintű monografikus műveivel is kiváló szolgálatot tett a tudománynak [...] tehetségével nemcsak magának, hanem egyetemének is szép, a régi kolozsvári tradíciókhoz méltó elismerést szerzett a tudományos világban.” A bizottság a jelentést az 1938. február 25-i kari ülés elé terjesztette, ahol azt titkos szavazással 23 igennel 14 ellenében szótöbbséggel elfogadták. Ismerve a meggyőző előterjesztést megint eltűnődhetünk a 14 ellenszavazat motivációján. Mindenesetre az egyetemi döntést felterjesztették a kultuszminisztériumba, s az egész évben összegyűlt 24 egyetemi tanári javaslatot már Teleki Pál mint új kultuszminister tömbösítve vitte be az 1938. július 12-i minisztertanácsba. Ezután került a kormányzó elé, aki a többi felterjesztéssel együtt 1938. július 28-án aláírta. Kerékjártó pedig augusztus 12-én letette a hivatali esküt. Semmi adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy Kerékjártó zsidó származása – beleértve a német megszállás utáni időszakot is – problémát okozott, tematizálódott, egyáltalán ismert lett volna. (Mint említettük, az édesanyja izraelitának született, s házassága előtt, 26 évesen keresztelkedett meg 1894-ben.) A zsidótörvények után minden közalkalmazottra kötelező származási igazolást a hivatalos iratok között eddig nem találtunk. Maga Kerékjártó Béla 1919-ben, 21 évesen első publikációjánál használta először apja nevének nemesi változatát. Figyelemre méltó azonban, hogy hivatalos eljárás keretében csak a pesti egyetemi tanári meghívás ügymenetének időszakában helyesbítette a polgári anyakönyv 1898-as születési nyilvántartásában édesapjának s édesanyjának a házastárs után viselt nevét a „Kerékjártó” változatra. Nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy valamilyen módon sikerült-e elfedni anyai ági zsidó származását, vagy az 1938 és 1940 közötti időszakban az segítette, hogy Telekinek szüksége volt a szolgálatára. Mindenesetre az első verziót valószínűsíti, hogy a német megszállás után sem szerepel neve a zsidó származásuk miatt nyugdíjazandó egyetemi tanárok listáján.

Kerékjártó az 1938–1939-es tanévtől kezdve tehát a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán a felsőbb geometria nyilvános rendes tanára lett. Családjával Budapestre költözött, a Kis-Svábhegyre a Ráth György utcába, ahol emeletes villalakások voltak kisebb-nagyobb kertekkel. A gyerekeiket beírták a Szilágyi Erzsébet leánygimnáziumba, illetve a Verbőczy István reálgimnáziumba. Kerékjártó vezető tanár lett a Matematikai szemináriumban, amelyet Fejér Lipót igazgatott. Változatos előadásokat, kurzusokat tartott: Geometriai csoportelmélet, Analitikus geometria, Projektív geometria, Algebrai geometria, Differenciálgeometria, Gömbgeometria, Topológia, Nem-euklideszi geometria, Matematikai repetitórium, Matematikai proszeminárium. Szép elismerést kapott az Akadémián 1940-ben. Neki ítélte oda a közgyűlés az MTA egyik legnagyobb összegű jutalmát, az 1939. évi Báró Kornfeld Zsigmond-jutalmat a Szegeden még 1937-ben megjelent, már említett monográfiájáért, *A geometria alapjairól* című ötkötetesre tervezett sorozata első kötetéért. A javaslattevő bizottságban az Akadémia mind a három osztálya képviselve volt. A bizottság előadója, Fejér Lipót alapos jelentést készített. Áttekintette Kerékjártó egész addigi tudományos munkásságát az első,

21 éves korában megjelent publikációjától kezdve, kiemelve a fontosabb teljesítményeket. Majd méltatta a díjazandó mű újdonságait. Végül így summázta véleményét: „Kerékjártónak *A geometria alapjairól* írt műve nagy nyeresége a magyar matematikai irodalomnak. A külföldi tudományos irodalomban is egyedül Forder: *Foundations of euclidean geometry* című műve hasonlítható Kerékjártó munkájához a geometria megalapozásának általános jellegű kidolgozása szempontjából; de Forder könyve csupán az euklidesi geometria felépítésére szorítkozik, míg Kerékjártó művének eddig megjelent, különben önálló egészet képező első kötete az euklidesi geometria felépítésének keretében már előkészíti a második kötetben kifejtendő nem-euklidesi geometriák hasonló tárgyalását is. A bizottság különösen örvend annak, hogy Kerékjártó geometriai tárgyú monográfiája a magyar irodalomban jelent meg és azokra a vizsgálatokra vonatkozik, amelyek megindulásukat Bolyai János korszakos felfedezésének köszönik.” (Az elnyert jutalom 4700 pengőtt tett ki, ennyi volt az alapítvány összegyűlt kamata.)

Kerékjártót 1940-ben más megtiszteltetés is érte. Rados Gusztáv, az MTA tiszteleti, valamint Fejér Lipót és Pogány Béla rendes tagok az Akadémia rendes tagjának javasolták. Az ajánlás megállapította, hogy Kerékjártónak a topológia terén nemzetközileg vezető szerepe van. Megemlítték néhány kimagasló eredményét, közte 1923-as német nyelvű könyvét s 1937-es díjazott monográfiáját. A csatolt irodalomjegyzék a levelező taggá választás időpontjához, 1934-hez képest 21 új publikációt tartalmazott. Újdonságként az ajánlás azzal zárult, hogy kiemelték kultúrdiplómáciai tevékenységét is: „Végül utalunk Kerékjártónak a magyar nemzeti művelődés körül szerzett amaz érdemeire, melyeket mint a nemzetközi szellemi együttműködés magyar bizottságának állandó titkára és mint Magyarország képviselője Genfben a Commission de Cooperation Intellectuelle és Párizsban az Institut de Coop. Int. ülésein sikeres fellépésével szerzett.” A javaslat azonban az osztályülésen nem kapott elég támogatást. Vagy mert sokallták volna a Kornfeld-díj mellé még a rendes tagságot is, vagy korainak tartották azt, vagy egyszerűen csak azért, mert ezek a szavazások az akadémián sokszor kiszámíthatatlanok voltak.

Kerékjártó oktatói munkájának lelkiismeretes ellátása mellett változatlan szorgalommal végezte tudományos munkáját. 1942-ben a római matematikai konferencián ő vezette a magyar küldöttséget. Előadását *Topologia dei gruppi di trasformazioni delle superlicie* címmel olaszul tartotta, s egy római matematikai folyóiratban meg is jelent. Az 1944. májusi – a német megszállás miatt azonban elmaradt – tagválasztó akadémiai gyűlésre készülve Kerékjártót újra rendes tagnak jelölték. Az ajánlók ezúttal öten voltak: Fejér Lipót, Rybár István és Riesz Frigyes rendes tagok, valamint Ortvy Rudolf és Egerváry Jenő levelező tagok. Az ajánlásból kiderül, hogy az 1940-es eredménytelen jelöléstől számítva 17 új publikációja jelent meg magyar, francia, német és olasz nyelven. Ez azt jelenti, hogy 1934-es levelező taggá választásától számítva összesen 38 tanulmányt közölt. S ami a legfontosabb volt, 1944-ben az MTA adta ki ötkötetesre tervezett, *A geometria alapjairól* című fő művének második kötetét *Projektív geometria* alcímen, több mint 600 oldal terjedelemben.

A világháború alatt igyekezett távol tartani magát a politikától. Amikor később, 1949. október elején a professzorokat káderezte a Magyar Tudományos Tanács, s az özvegyek nyugdíjáról is döntöttek, egy nem azonosítható személy Kerékjártó Béláné neve mellé ezt írta: „Férje [...] mindig egészen baloldali polgár volt.” Ezzel kapcsolatban egy adalékot tudunk említeni. A Magyarországra menekült Francia Hadifoglyok Társaságának elnöke, a pesti egyetemen matematikát tanuló Paul Lemaire úgy emlékezett Kerékjártóra, mint Franciaország tisztelőjére, Paul Valéry barátjára, aki rendszeresen ingyen adott neki külön matematikaórákat, majd feleségével és leányával együtt teáztak és beszélgettek. Maga Kerékjártó a háború után az Igazoló Bizottság kérdőívén úgy nyilatkozott, hogy családját – feleségét, két gyermekét és édesanyját – a bombaveszély elkerülése végett már 1944. május 15-én Mátrafüredre vitte. Ő maga pedig az egyetemi előadások befejezése után 1944. október 29-én távozott mátrafüredi nyaralójukba. Naplójából tudjuk, hogy november 19-én, amikor a front elérte Mátrafüredet, akkor az állami szanatóriumba költöztek, ahol húga és húgának férje orvosként, illetve főorvosként dolgoztak. Kerékjártó januártól tanította a szanatórium alkalmazottainak gyermekeit. Igazoló bizottsági nyilatkozata szerint, amikor ezt a közlekedési lehetőségek megengedték, 1945. március 23-án tért vissza Budapestre, s elfoglalta állását. Április végén az Akadémián is megindult az élet, s a május 30-i nagygyűlésen új tagokat is választottak. Az 1944-ben Kerékjártót rendes tagnak jelölők fenntartották jelölésüket (közülük csak a januárban elhunyt Ortvyai hiányzott), s így a nagygyűlés rendes taggá választotta. Az Akadémia megújításáért harcoló Szent-Györgyi Albert tervei kikényszerítése céljából 40 taggal létrehozta a Természettudományi Akadémiát, amelynek Kerékjártó is tagja lett. A magyar–francia kulturális kapcsolatok ápolására 1945. szeptember 11-én létrehozott Magyar–Francia Társaságnak pedig társelnöke lett Szent-Györgyi Alberttel együtt.

1945 júniusában Kerékjártó családja Budapestre költözött Mátraházáról. Mivel azonban a Ráth György utcai lakás a harcok során tüzérségi tűz miatt lakhatatlanná vált, s berendezése nagyjából tönkrement, Kornis Gyula rektor a bölcsészeti kar egyik terméket bocsátotta a család rendelkezésére. 1945 szeptemberében magas lázzal, éjszakai izzadással jelentkezett Kerékjártó professzor betegsége, amely jelentős fogyást is eredményezett. Az OTBA központi klinikáján és Rusznyák István I. sz. belgyógyászati klinikáján is vizsgálták, s tüdőgümőkórt állapítottak meg. November 29-én érkezett a sógora vezetése alatti mátraházai állami szanatóriumba. Svájci barátai a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül próbáltak segíteni, sőt svájci szanatóriumban helyet is foglaltak számára. 1946. február 11-én idehaza megműtötték, de május 26-án Mátraházán elhunyt. Két nap múlva a gyöngyösi református lelkész a szűk család részvételével református szertartással temette a szanatórium temetőjében. A református anyakönyvbe Dr. vetsei Kerékjártó Béla egyetemi nyilvános rendes tanárként jegyezték be. Végakarata szerint az egyetem és az akadémia csak temetése után értesült haláláról. A szegedi *Acta Scientiarum Mathematicarum* francia nyelvű nekrológot közölt róla La redaction aláírással. Valószínűleg Riesz Frigyes írta ezt a szép megemlékezést, amely értő módon méltatta Kerékjártó munkásságát,

s fájlalta, hogy legkreatívabb korában ragadta el őt a halál, s nem írhatta meg *A Geometria alapjairól* című monográfiásorozata további darabjait. A Magyar Tudományos Akadémia 1955-ben Császár Ákos szerkesztésében, Henry Grenet fordításában franciául is megjelentette 800 példányban a sorozat első kötetét. Ez 1969-ben a párizsi Gauthier-Villars kiadónál újra megjelent. A második kötet (*Projektív geometria*) 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a Gauthier-Villars kiadó közös kiadásában jelent meg franciául. Kerékjártó professzor hamvait 1957-ben exhumálták, s a budapesti Megyeri úti temetőben (Újpest) édesapja mellé temették. Amikor az 1990-es években újraindult az Akadémiai emlékbeszédek sorozata, 1999-ben Bognár Mátyás készítette el a Kerékjártó tudományos munkásságát érdemben elemző jól dokumentált emlékbeszédet. Legrészletesebb életrajzát Gaál György publikálta 2005-ben angol nyelven.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

Szegedi Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

ifj. Kerékjártó Béla (1929–) által levélben közölt adatok

B) Levéltári források az egyetemek személyzeti döntéseihez

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, Egyetemi Ügyosztály.

Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek 1919–1945

1932-36-1 Kerékjártó Béla

– Habilitációjával;

– nyilvános rendkívüli, majd nyilvános rendes tanári kinevezésével (szegedi Ferenc József tudományegyetem matematikai és természettudományi kar geometria és ábrázoló geometria tanszék);

– szolgálati idő beszámításával;

– szabadságával és tanulmányi úti segély kérelmével kapcsolatos iratok 1921–1937.

1937-41-1 Kerékjártó Béla

– a felsőbb geometria tanszék betöltésének ügye a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán;

– Kerékjártó Béla meghívása a tanszékre;

– szolgálati idő beszámításával;

– külföldi tudományos utazásaival, szabadságával kapcsolatos iratok 1937–1941.

IRODALOM

- A magyar királyi Ferencz József-tudományegyetem almanachja-i a MCMXXI–XXII. – MCMXXXVII–XXXVIII. tanévre.* Szeged, 1922–1939
- Akadémiai tagajánlások 1934.* 59–61.
- Akadémiai tagajánlások 1940.* 39–44.
- Akadémiai tagajánlások 1944.* 46–49.
- Akadémiai tagajánlások 1945.* 30.
- Az Újpesti Áll. Főgimnázium értesítője az 1915–1916. tanévről* (1916). XI. évf. Újpest, Fucks Könyvkiadója.
- BAJOMI LÁZÁR ENDRE (vál.) (1980): *Ego sum gallicus captivus. Magyarországra menekült hadifoglyok emlékezései.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 259–260.
- BAKÁCS GYÖRGY (szerk.) (1942): *Országos Orvosi Kamara hivatalos orvosi cím- és közegészségügyi adattára az 1942. évre.* Budapest.
- Béla de Kerékjártó (La redaction), *Acta Scientiarum Mathematicarum*, 11(1–2). Szeged, 1946. 128.
- BOGNÁR MÁTYÁS (1999): Kerékjártó Béla (1898–1946). In GLATZ FERENC (szerk.): *Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett, 1998.* Budapest, MTA.
- CSÁKÁNY ANDRÁS – VARGA ANTAL (1999): A szegedi egyetemi matematikai intézetek hetvenöt éve. In SZENTIRMAI LÁSZLÓ (szerk.): *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998.* Szeged, József Attila Tudományegyetem. 380–397.
- FILIPIAK, ALICIA (2021): Following Béla von Kerékjártó. The Journeys of a Hungarian Mathematician in the Post-war World. In MAZLIAK, LAURENT – TAZZIOLI, ROSSANA (eds): *Mathematical Communities in the Reconstruction after the Great War. 1918–1928. Trajectories and Institutions. Trends in the History of Science.* Birkhäuser. 277–306.
- FRANK TIBOR (é. n.): A patrisztikától a politikáig: Balogh József (1893–1944). In ERDEI GYÖNGYI – NAGY BALÁZS (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum – ELTE BTK Középkori és Koraújkori Egyetemes Történelmi Tanszék. 391–404.
- FRÁTER JÁNOSNÉ (1974): *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 80. Budapest.
- GÁLL GYÖRGY (1992): Kerékjártó Béla. In NAGY FERENC (főszerk.): *Magyarok a természettudomány és a technika történetében.* Budapest, Országos Műszaki Információs Központ. 266–267.
- GÁLL GYÖRGY (2005): Béla Kerékjártó (A biographical Sketch). *Teaching Mathematics and Computer Science.* 2005(2). 231–263.

- Jelentés az 1939. évi Báró Kornfeld Zsigmond-jutalom odaítéléséről. *Akadémiai Értesítő*, 1940(50). 204–208.
- KERÉKJÁRTÓ BÉLA (1933): Természeti törvény és matematika. In SZÉKI TIBOR (szerk.): *Beszámoló a Szegedi m. kir. Ferencz József-tudományegyetem 1933–34. évi működéséről*. Szeged, M. Kir. Ferencz József-tudományegyetem. 120–130.
- KERÉKJÁRTÓ BÉLA (1945): Paul Valery látogatása Budapesten. *Budapest Magazin*, 1(2). 55–58.
- KOCH, UWE – MEHNERT, ANJA (2010): In Memoriam Margit von Kerekjarto. *Psycho-Onkology*, 19(2). 224–225.
- KOCH-GROMUS, UWE – DAHME, BERNHARD (2009): Nachruf auf Margit von Kerekjarto. *Psychotherapie Psychosomatik Medizinische Psychologie*, 59(6). 244–245.
- KÓNYA SÁNDOR (1989): Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949. *Magyar Tudomány*, 1989(6). 496–507.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2014): Magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsa a holocaust erőterében 1930-tól 1945-ig. *Múlt és Jövő Zsidó kulturális folyóirat*, 2014(4). 91–95.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2021): Egy világhírű magyar fiziológus különös pályája. Verzár Frigyes egyetemi tanár életrajzi adattára és életútleírása. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, 11(23). 260–277.
- Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, abszolutoriumot, vagy oklevélhonosítást nyertek* (1929). Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat.
- O’CONNOR, J. J. – ROBERTSON, E. F.: *Béla Kerékjártó*. MacTutor History of Mathematics Archive, School of Mathematics and Statistics, University of St Andrews, Scotland. <https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Kerekjarto/> (Letöltés ideje: 2022. október 10.)
- SZENTIRMAJ LÁSZLÓ – IVÁNYI SZABÓ ÉVA – RÁCZNÉ MOIZES KATALIN (szerk.) (1996): *Szegedi egyetemi almanach 1921–1995. I.* Szeged, JATE. 333.
- URBANEK, CHRISTINA (2021): Zwischen Studierenden und Verwaltungsgeschichte. 87 Jahre zentrale Studienberatung an der Universität Hamburg 1932 bis 2019 (338, 341). In NICOLAYSEN, RAINER – KRAUSE, ECHART – ZIMMERMANN, B. GUNNAR (Hrsg.): *100 Jahre Universität Hamburg. Studien zur Hamburger Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte in vier Bänden. Band 1: Allgemeine Aspekte und Entwicklungen*. Hamburg, Wallstein Verlag. 321–344.

FELLNER FRIGYES

közgazdász

(Pest, 1871. július 11. – Mauthausen, Németo., 1945. február. 13.)

APAI ÁG

Nemesség: A közgazdaság terén szerzett érdemei elismeréseként maga Fellner Frigyes kapta fiával együtt 1917. jún. 26-án. Előnév: németvölgyi, 1917. aug. 21.

Apja: Fellner Manó/Emanuel (ref., 1912. jún. 6-ig izr., Békéscsaba, 1840 k. – 1916 után)

Az 1860-as években kereskedőként működött Gyulán. Főleg gabonakereskedelemmel foglalkozott, s az 1867-es párizsi világkiállításon kiállított búzájával ezüstérmet nyert. Ugyanebben az évben házasodott pesti zsidó kereskedőcsaládból. Továbbra is Gyulán éltek, itt született 1870-ben első gyermekük. 1871 áprilisában a *Békés* című lapban közzétett hirdetéssel búcsúzott Gyulától: „Gyuláról lett elutazásom alkalmával minden ismerőseimnek és barátaimnak szíves búcsú-üdvözlőmet nyilvánítom. Gyula, ápril 29. 1871. Fellner Manó”. (Fia, Frigyes így 1871 júliusában már Pesten született.) Váltóhamisítás gyanújával indított ügy miatt 1872-ben a békés-gyulai királyi törvényszéken összesen 4000 forint értékben helyezett letétbe óvadékképpen vasúti és államadóssági kötvényeket, amelyeket sógorától kapott. Az 1875 szeptemberében indult eljárásban a gyulai törvényszék három év börtönre ítélte, amit le is töltött. Szabadulása után Budapesten élt, sikerült újrakezdenie. A lakcímtárak szerint Geschäftsführer/üzletvezető volt a IV. kerületi Molnár, majd Kecskeméti utcában. Fia gimnáziumi anyakönyvében (1882–1887) viszont kereskedőként, majd szabómesterként (1888), úri szabóként (1889) van bejegyezve. 1888 és 1894 között két cikluson át a székesfővárosi törvényhatósági bizottság választott képviselője volt. Az 1900-as évektől magánzóként szerepel. Az 1910-es évektől – valószínűleg fia támogatásával – a Gellérthegyen az Orom utcában lakott.

Testvérei: 1. Fellner Berta (izr., 1832 k. – 1887-ben még élt) Férje: Weisz ...; 2. Fellner Róza (izr., Arad, 1840 k. – Bp., 1902. márc. 20.) Férje 1859-től: Bauer Zsigmond (izr., 1831 – Losonc, 1899. aug. 31.), aki fiuk 1897-es halotti anyakönyvében: gőzmalmi kezelő.

Apai nagyapja: Fellner Manó/Mór (izr., 1810 k. – meghalt 1867 előtt) 1840 körül valószínűleg Aradon élt.

Apai nagyanyja: Weisz Júlia (izr., Nagybony, Pest m., 1813 k. – Bp., 1887. máj. 13.) Férje halála után magánzóként szerepelt a budapesti lakcímtárban.

ANYAI ÁG

Anyja: Kramer Zerlina/Czerline/Zili/Cecília/Karolina (ref., 1912. jún. 6-ig izr., Pest, 1843. ápr. 15. –) Házasságkötés: Pest, 1867. dec. 29.

Anyai nagypja: Kramer Philip/Fülöp (izr., 1867-ben már nem élt) Ruhakereskedő volt Pesten.

Anyai nagyanyja: Kohn Lotte/Lotti (izr.) Pest.

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Fellner Eleonóra [1912-ig Laura] (ref., 1912. jún. 6-ig izr., Gyula, 1870. jún. 26. – 1948-ban még élt) Ő nevelte Fellner Frigyes egyetlen fiát, ifj. Fellner Frigyes, mert a felesége, Spett Mária 1910. júl. 2-án meghalt; 2. Fellner Ernesztin (ref., 1909. febr. 18-ig izr., Bp., 1873 máj. 4. –); 3. Fellner Jolán (ref., 1909. febr. 18-ig izr., Bp., 1875. jan. 10. –); 4. Fellner Margit (izr., Bp., 1879 k. – Bp., 1887. jan. 16.).

Felesége: Spett Mária Aranka Gizella (róm. kat., Bp., 1884. dec. 14. – Bp., 1910. júl. 2.). Házasságkötés: 1907. Apja: Spett Vince (róm. kat., Füzesgyarmat, Békés m., 1843. szept. 3. – Bp., 1906. szept. 15.) A Wenckheim család ügyvédje (Budapesten élt), haszonbérlo, nagybirtokos (Felsőpetényben 1549 holdas birtok), Nógrád megye törvényhatóságának tagja. Anyja: nemes Szigethy Razgha Gizella (róm. kat., Kemeneshőgyész, Vas m., 1851. nov. 28. – Balatonfüred, Zala m., 1889. aug. 21.) Birtokos családból származott.

Gyermeke: Fellner Frigyes (róm. kat., Bp., 1908. máj. 19. – Bp., 1940. aug. 13.) Az apa reverzalist adott, ezért a fiúgyerek is anyja vallását követte. Okleveles közgazdász (1931), közgazdaságtudományi doktor (1932), a közlekedéspolitikai magántanára a műegyetemen (1936. jan. 17.). Anyja korai halála után gyermekkorában apja nővére, Eleonóra nevelte. A piaristáknál tanult és érettségizett, s a közgazdasági karon végzett. 1932-től 1940-ig (évenként megújítva) a műegyetem közlekedéspolitikai tanszékén volt fizetéstelen tanársegéd. Közben 1933. januártól 1935. május 1-ig a Magyar Nemzeti Bank közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztályán működött, de a tudományos pálya kedvéért erről az állásról lemondott. A Szent Imre Kör főkönyvtárosa (1928–1929), a Baross Gábor Kör budapesti kerületének elnöke.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (1903. május 26-ig izr.) Megkeresztelkedésekor tanúi voltak a Budapest Kálvin téri ref. gyülekezetben: Hegedüs Lóránt (1872–1943), egyetemi tanulótársa, később gazdaságpolitikus, író, országgyűlési képviselő; Pap József (1861–1942), a Budapesti Ügyvédi Kamara titkára, egyetemi magántanár.

- Középiskola:* 1882–1889: bp.-i ref. főgimn., II–VIII. oszt.; érettségi uo.: 1889.
- Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:* bp.-i tud. egy., jogi kar, 1889–1893.
- Oklevél:* bp.-i tud. egy., jogi kar, államtudományi doktor, 1894. nov. 10.; jogtud. doktor, 1896. márc. 28.; ügyvédi okl., 1897. ápr. 27.
- Nyelvismeret:* német, angol, francia (nemzetközi konferenciákon mindhárom nyelven gyakorlott előadó volt).
- Tudományos fokozatok:* bp.-i tud. egy., jogi karán az agrárpolitika magántanára (1903. ápr.); címz. nyrk. tanár, bp.-i tud. egy., jogi kar, 1914. jún. 17., agrárpolitika.
- Nyilvános rendes egy. tanár:* bp.-i tud. egy., közgazd. kar, 1919. dec. 30., közgazdaságpolitika és pénzügytan (a kar beolvadása után, 1934-től a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen).
- Egyetemi tisztségek:* bp.-i tud. egy., közgazd. kar, dékán: 1921/22; Műegy., prorektor: 1934/35, Műegy. Tanács vál. tagja.
- Nyugdíj:* 1941. szeptember 30.
- MTA-tagság:* lev. tag: 1915. máj. 6., rend. tag: 1936. máj. 14.; a nemzetgazd. biz. tagja: 1916-tól.
- Tudományos, művészeti társulat, egyesület:* a M. Jogász Egylet tb. tagja, a M. Stat. Társ. alelnöke, a Darányi Ignác Agrártudományos Társ. rend. tagja, a M. Közgazdasági Társ. főtitkára (1909), vál. tagja; a M. Gazd. Kut. Int. Egyesület elnöki tanács tagja (1928–).
- Külföldi és nemzetközi tudományos társ.:* a Sociétés de Statistique de Paris lev. tagja (1901. dec. 18. –), tb. tagja (1925–); az Institut International de Statistique (1909–), a berlini Verein für Sozialpolitik vál. tagja (1916–), a koppenhágai Selskabet for Social Forsken of Krigens Folger lev. tagja, a Royal Statistical Society, (1930–), a Royal Economic Society, az Internationale Vereinigung für Finanz- und Steuerrecht (Amszterdam) és a Deutsche Statistische Gessellschaft rend. tagja, az Institut de France Académie des Sciences Morales et Politiques lev. tagja (1933–), az Institut International de Sciences Economiques alapító tagja (1939).
- Közéleti társaság, szerep:* a Corvin Mátyás szabadkőműves páholy tagja, a Szabad Lyceum Tudományt és Ismereteket Terjesztő Társulat főtitkára (1908–), alelnöke (1916–), a Rotary Club tagja, a M. Külügyi Társ. tud. szakoszt. közgazd. előadója (1920–), a bp.-i Keresk. és Iparkamara lev. tagja (1921–).
- Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek:* a Budapest Kálvin téri ref. egyházközség parochiális tanácsosa (1915–); a Budai Ref. Egyházközség presbitere (1937–1945).
- Állami testületek, tanácsok:* az Orsz. Ip. és Keresk. Oktatási Tanács, az Orsz. Stat. Tanács, a Hadügyminisztérium kebelében megalakított hadigazdasági tudományos bizottság tagja (1916–); a Stat. Szakvizsgálati Bizottság, a Hites Könyvvizsgálókat Képesítő Biz., az Orsz. Ösztöndíjtanács, az Orsz. Felsőoktatási Tanács, a Szerzői Jogi Szakértő Biz., az Orsz. M. Kir. Gazdasági Szaktanárvizsg. Biz., az Orsz. Ipartanács,

az Orsz. Közlekedési Tanács, az Orsz. M. Idegenforgalmi Tanács közgazd. és pénzügyi szakoszt. tagja.

Politikai szerep: a Tanácsköztársaság bukása után a Nemzeti Középpárt tagja, a párt pénzügyi biz.-nak főelőadója lett. 1920-ban a földbirtokreform törvény-előkészítő biz. tagja volt. Az egyetem küldöttjeként felsőházi póttag (1927–), r. tag (1938–1941). 1941. június 9.: tagságáról lemondott.

Kitüntetések: a Magyar Tudományos Akadémia Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-díja (1917) és Chorin-díja (1931).

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekelttség: 1917-ben igazgatósági tag: K.K. Privilegierte Oelindustrie-Gesellschaft Wien, Temesi Agrártakarékpénztár Temesvár, Szabolcsi Agrártakarékpénztár Nyíregyháza, Vágvölgyi Agrár- és Iparbank Rt. Zsolna, M. Általános Ingatlanbank Bp., s több helyi érdekű vasút, Kisvárdai Takarékpénztár, Marosvásárhelyi Agrártakarékpénztár, Hazai Kőolajipari Rt., Bp., Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István tápszerművek Rt.; 1935: 30 215 pengő jövedelem, 198 714 pengő vagyon; 1940: 31 502 pengő jövedelem, 41 944 pengő vagyon; 1942: 43 846 pengő összes jövedelem, 34 839 pengő jövedelem mint adóalap.

ÉLETÚT

Fellner Frigyes mindkét ágon zsidó kereskedőcsaládból származott. Több kortársi megemlékezés az életrajzát azzal indította, hogy szegény kereskedőcsaládban született. Az igazság azonban az, hogy tehetséges apja fiatalon sikeres gabonakereskedői pályán indult Gyulán. Váltóüzletei miatt azonban börtönbe került, s nehezen tudta életét Budapesten újraindítani. Egy szabóműhely üzletvezetője lett, s talán szabómester is volt. Munkájával kivívta azt, hogy 1888-ban és 1891-ben Budapest IV. kerületében a törvényhatósági bizottság tagjává választották. Öt gyermeke közül Frigyeset, az egyetlen fiút a közeli, jó színvonalú pesti református gimnáziumba íratta be, ahol 1889-ben sikeresen érettségizett. A budapesti tudományegyetem jogi karára iratkozott be. Az 1915-ben a Magyar Tudományos Akadémiának leadott életrajzában azt olvashatjuk, hogy már az egyetemen „előszeretettel foglalkozott a közgazdasági, pénzügyi és statisztikai tudományokkal. A kettős Pasquich-díjra hirdetett pályázaton 1892-ben, harmadéves joghallgató korában *A nemzeti vagyon becslése* c. pályamunkájával, majd a következő esztendőben a Beerger Katalin-féle díjra hirdetett pályázaton *A magyar egyenes adók történelmi fejlődése és reformja* című munkájával vett részt. A kar mindkettőt jutalomban részesítette.” (Itt jegyezzük meg, hogy Magyarországon a közgazdasági karok megindítása előtt a jogi karokon alapos képzést kaptak a hallgatók közgazdaságtanból, pénzügytanból, kereskedelmi és váltójogból, valamint statisztikából.) 1894. november 10-én avatták államtudományi, 1896. március 28-án pedig jogtudományi doktorrá. 1897. április 27-én az ügyvédi vizsgát is letette, de ügyvédi gyakorlatot sohasem folytatott. Közben 1895-ben

diaktársával, Hegedüs Lóránttal (1872–1943), a későbbi gazdaságpolitikussal együtt készítette, *A tőzsde megadóztatása* című dolgozatát a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán dicsérettel tüntették ki.

1896–1897-ben Hieronymi Károly (1836–1911) belügyminiszter magántitkára lett. Amikor Hieronymi a M. Agrár- és Járadékbank élére került, magával vitte Fellnert is, aki itt fokozatosan emelkedett a ranglétrán: elnöki titkár (1897. máj. 1-től), vezértitkár (1904–), ig. h. (1906–), igazgató (1910–), ügyvez. ig. (1914–), vezérig. h. (1919–1920). Közben 1898 novemberében pénzügytanból és agrárpolitikából magántanári képesítéért folyamodott, de a kar 1899. szeptember 28-i ülésén 8 szavazattal 8 ellenében e tárgyban a személyes minősültséget nem szavazta meg. Fellner 1900. október 1-jén új kérvényt adott be, amelyben már csak az agrárpolitikából kérte magát képesíttetni. Földes Béla (1848–1945) professzor előterjesztésére és pártolása mellett a kar 11 szavazattal 6 ellenében a személyes minősültséget immár megszavazta. Fellner a habilitációt 1902. november 26-án megkapta, s ezt a minisztérium 1903 áprilisában jóvá is hagyta. Ezzel egy időben, 1901 és 1905 között a Budapesti Kereskedelmi Akadémián a nemzetgazdaságtan és pénzügytan tanára is volt. Mindazonáltal magántanári előadásait *Agrárpolitika* címmel éveken keresztül heti két órában mindkét félévben megtartotta. Amikor erre már nem volt lehetősége, 1913 novemberében bejelentette magántanári pozíciójáról való lemondását. Ezt azonban a jogi kar nem fogadta el, s a Kováts Gyula (1849–1935) elnökletével, Concha Győző (1846–1933) és Kmety Károly (1863–1929) tagokkal kiküldött bizottság az 1914. évi január 28-i ülésen javasolta nyilv. rendkívüli tanári címmel való kitüntetését. A felterjesztés alapján Ferenc József 1914. június 17-i legfelsőbb elhatározásával Fellner Frigyes ezt a minőséget megkapta.

Mint az Agrár- és Járadékbank egyre magasabb rangú tisztviselője különösen a jelzáloghitel-üzletág fejlesztésével foglalkozott, továbbá a köztenyésztésre szolgáló állatok vételárának előlegezésében álló kölcsönüzletágat vezette be és szervezte meg. Banki gyakorlati tevékenységéről legrészletesebben az 1939-es *Országgyűlési Almanach*nak leadott életrajzában írt, amikor a felsőház rendes tagja lett. Itt hangsúlyozta, hogy ezekkel az állattenyésztési kölcsönökkel hozzájárultak a hazai hasznosállat-állomány minőségének javításához. Részes volt a szőlőfelújítási kölcsönüzlet megszervezésének, a helyi érdekű vasutak finanszírozásának, valamint a bankkal szövetséges vidéki intézetek affiliálásának is. Megszervezte a tisztviselői kar anyagi jólétének biztosítására szolgáló intézményeket, így a nyugdíjintézetet és a tisztviselők takaré- és segélyegyesületét. Banki állása mellett folyamatosan foglalkozott gazdaságpolitikai kérdésekkel. Már 1900-ban részt vett a Darányi Ignác földművelésügyi miniszter elnökletével tartott telepítési szakértekezleten, ahol szakvéleményét is előadta. A világháború alatt szerepet játszott az átmenetgazdaság ügyvitelében. Számos szakértekezleten vett részt, amelyen kormányhatósági intézkedéseket tárgyaltak. 1916-ban tagja volt a hadügyminisztériumban alakult hadigazdasági tudományos bizottságnak. A német–osztrák–magyar gazdasági szövetség 1917-ben az átmeneti gazdasági kérdésekről tartott ülésén Magyarország részéről főelőadóként

szerepelt. 1917 nyarán a közgazdaság terén szerzett érdemei elismeréseként kapott Károly királytól magyar nemességet. Valószínűleg ugyanezért érdemelte ki a proletárdiktatúra figyelmét is 1919-ben, s a politikai és gazdasági élet kiválóságaival együtt ezért zárták túszként a Markó utcába, majd internálták a gyűjtőfogházba.

Bankári és gazdaságpolitikai tevékenysége mellett egyetemista korától megvoltak azok a tudományos problémák, amelyekkel folyamatosan foglalkozott. Éber Antal (1872–1950), a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke, aki maga is több vezető pozícióban működött az Agrár- és Járadékbanknál s utódainál, 1946-ban írott bensőséges nekrológiájának már az elején kiemelte a gyakorlat és az elmélet egymást kölcsönösen gazdagító szerepét Fellner életében: „A tudomány művelése és a gyakorlati gazdasági élet szolgálata, ez a kettősség mélyítette el és termékenyítette meg tudományos ismereteit és tevékenységét, viszont nagy közgazdasági tudása különleges ütőerőt adott bankvezetői működésének.” Három olyan nagyobb tudományos probléma volt, amelyekkel újra és újra foglalkozott: a nemzeti vagyon megállapítása, a nemzeti jövedelem meghatározása, valamint a fizetési mérleg problémái. De erősen érdekelte az adóztatás, az adóteher megszlása, a valutarendezés és az agrárpolitika is. *A nemzeti vagyon becléséről*, még egyetemista korában írott dolgozata (1893) után 1901-re készítette el a magyar nemzeti vagyon beclését. Ezt franciául adta elő az Institut International de Statistique VIII. ülészakán Budapesten. A rendező intézet a statisztika tudományának évtizedekig a legnagyobb nemzetközi tekintélyű tudományos fóruma volt, amely néhány évenként rendszeresen tartott statisztikai tanácskozásokat, főleg európai fővárosokban. Fellner előadásának úttörő jelentőségét elismerték. A konjekturális statisztikához sorolható tanulmány, amely pozitív adatok felhasználásával, de azoknak csak kombinációja révén összeállított statisztikai táblázatokra támaszkodott, komoly sikert aratott. Alapos gondosságát, szellemességét, jelentőségét mindenki elismerte. Magyarország nemzeti vagyonára vonatkozó beclését a későbbiekben még két alkalommal készítette el, 1912-re és 1928-ra. Amint azt a magyarországi nemzetijövedelem-számítás történetét feldolgozó Árvay János (1924–1996) megírta, mindig a számításainak időpontját megelőző három év átlagát vette alapul. A nemzeti vagyon 1901-es beclése után a magyarországi nemzeti jövedelem kiszámításának problémájával kezdett foglalkozni. Erre vonatkozó első beclését 1903. november 12-én mutatta be a Magyar Közgazdasági Társaságban. Ez 1903-ban írásban is megjelent a *Közgazdasági Szemlében*. Ugyanezt előadta az Institut International de Statistique 1903-ban Berlinben tartott IX. ülészakán. Az 1900-as évre elkészített beclés után később az 1911–1913., az 1923. és az 1926–1928. évekre vonatkozóan végzett magyarországi nemzetijövedelem-számításokat. Az Institut 1913-as bécsi nemzetközi statisztikai kongresszusán *A nemzeti vagyon beclése* címmel tartott előadást, amelyben az elméleti kérdések mellett Magyarország és Ausztria nemzeti vagyonával is foglalkozott.

Ennek az előadásnak a sikerét külön is méltatta 1915-ben Földes Béla és Láng Lajos (1849–1918), amikor Fellner Frigyest a Magyar Tudományos Akadémia tagjának

ajánlották. Az ajánlás a nemzetivagyon- és jövedelembecsléssel kapcsolatos munkákon kívül kiemelte a járadékbirtok rendszeréről írott (1900), az akadémia által jutalmazott munkát és a nemzetközi fizetési mérleg alakulásáról (1909), valamint a valutarendezésről szóló (1910), az akadémia megbízásából készült dolgozatokat. Az ajánlás alapján 1915 májusában megválasztották az MTA második osztályának A alosztályába levelező tag-nak. Székfoglalóját 1916. március 6-án tartotta *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme* címmel. Számítása szerint az akkori Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelme az akkori Ausztriáénak a 73 százalékát tette ki. Ennek az elemzésnek nagy gazdaság- és pénzügypolitikai jelentősége volt, hiszen Ausztria és Magyarország között a monarchia közös kiadásainak kvótás megosztása 10 évenként nagy politikai harcokkal járt. Fellner az *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme* és az *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona* című munkáiért kapta meg az MTA Pesti Magyar Kereskedelmi Bank díját 1917-ben. Fellner egyébként a Nemzetközi Statisztikai Intézet 1909-es ülészakán is részt vett, s az adózással kapcsolatos előadást tartott *La dette hypothécaire et les charges publiques des immeubles en Hongrie* címmel. Itt érte az a kitüntetés, hogy az Institut International de Statistique, amelynek legfeljebb 200 tagja lehetett, rendes tagjává választotta.

Fellner Frigyes életútjának Trianon előtti szakaszához tartozik két fontos magánéleti változás. A minden ágában izraelita családból először Fellner Frigyes keresztelkedett meg, 1903 májusában a pesti református egyházközségben a Kálvin téren. 1909-ben ugyanitt tért át két húga. 1912-ben egy napon keresztelkedtek meg a szülei és a nővére. Az MTA-nak 1915-ben leadott életrajza szerint ekkor, tehát 1915-ben a Kálvin téri ref. egyházközség parochiális tanácsosa volt. (Később Budára költözve a Budai ref. egyházközség presbitere lett 1937-től haláláig.) A másik fontos esemény a házassága volt. 1907-ben vette el a fél évvel azelőtt árván maradt 23 éves, római katolikus Spett Mária Arankát, akivel egy utcában laktak. Mária apja a Wenckheim család ügyvédje, valamikori haszonbérló, majd nagybirtokos volt. A fiatal pár gyermeke, akit szintén Frigyesnek neveztek, a következő évben született. Mindössze kétéves volt, amikor édesanyja elhunyt. Fellner Frigyes nem házasodott újra, s fiát nővére, Eleonóra nevelte.

Fellner életpályáján 1920-ban következett be döntő fordulat, amikor jövedelmező banki állását, vezérigazgatói posztját feladta, s egyértelműen a tudományos pálya mellett döntve, az újonnan alapított közgazdasági kar nyilvános rendes egyetemi tanára lett. A döntést valójában már 1918 őszén meg kellett hoznia, mert az új egyetemi kar részletes terveit az előkészítő bizottság kidolgozta, s gróf Zichy János (1868–1944) kultuszminiszter (1918. május 8. – 1918. október 31.), meghallgatva a szakembereket és az egyetemi osztályt, 1918 októberében kijelölte a tanszékek várományosait, köztük a közgazdaságpolitika és pénzügytan professzorának Fellner Frigyeset. A terveket a minisztertanács elfogadta, s október 13-án Károly király is megadta az előzetes királyi hozzájárulását. A proletárdiktatúra bukása után szeptemberben elővették a terveket, s 1919. december 22-én a minisztertanács jóváhagyta a tanszéki struktúrát s a tanárok személyét

is. 1919. december 30-án rendhagyó módon Haller István (1880–1964) kultuszminiszter nevezte ki a tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar tanárait, köztük Fellner Frigyest az V. fizetési osztályba. Az egyetemi tanári eskuokmányt Fellner 1920. január 9-én írta alá. A közgazdasági kar első tanévét 1920. október 31-én nyitották meg. Első dékánja Bernát István (1854–1942) agrárpolitikus, a szövetkezeti mozgalom magyarországi úttörője lett. A második tanévre a kar 1921. június 9-én tartott rendes ülésén 14 szavazattal 1 ellenében Fellner Frigyest választották dékánná.

Fellner népszerű előadó volt. Életrajzírói közül Árvay Jánosnak lehetősége volt beszélni idős közgazdászokkal, akik a tanítványai voltak, s a legnagyobb szeretet és tisztelet hangján emlékeztek hajdani professzoruk színes, érdekfeszítő, szellemes és színvonalas előadásaira, amelyeket mindig zsúfolt teremben, nagy hallgatóság előtt tartott. Éber Antal is azt írta, hogy fel tudta ébreszteni a hallgatóiban a közgazdasági tudomány iránti szeretetet, s el tudta ültetni bennük a tudomány művelése iránti kedvet. Tanári munkája mellett változatlanul feladatokat vállalt a gazdaságpolitikai döntések előkészítésében. Jelentős szerepe volt a Trianon utáni ország gazdasági, pénzügyi helyzetének megszilárdításában. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a béketárgyalások pénzügyi anyagának előkészítését végző bizottság elnökévé nevezte ki 1919-ben. 1920-ban tagja volt a földbirtokreform törvény-előkészítő bizottságának. Fontos tanulmányokat írt: *Csonkamagyarország nemzetközi fizetési mérlege és a jóvátétel problémája* (1922); *A magyar szent korona országai nemzeti vagyonának és nemzeti jövedelmének megoszlása a mai Magyarország és az utódállamok között* (1923); *A pénzügyrendszer reformja Magyarországon* (1925). Folytatta a világháború előtt elkezdett témáit. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg 1929-ben a *Csonkamagyarország nemzeti vagyona* című könyve, amely az 1926., 1927. és 1928. évek átlagát tükrözte. Szintén az akadémia adta ki 1930-ban a *Csonkamagyarország nemzeti jövedelme* című művet, amit aztán az MTA nagygyűlése 1931-ben Chorin-díjjal jutalmazott. Ezek a munkái, illetve ezek változatai rendre megjelentek németül és franciául is.

Amikor 1934-ben az MTA hét tagja, élén Balogh Jenő (1864–1953) főtitkárral, a veterán Földes Bélával és Bernáth Istvánnal rendes tagnak ajánlották Fellnert, akkor hangsúlyosan írtak arról, hogy „a magyar tudományos szellem termékeinek külföld felé való közvetítésével is jeles érdemeket szerzett.” Azt feltételezték, hogy „ez a külföld felé is nagy arányokban kibontakozó tudományos munkásság a nyitja annak, hogy Fellner Frigyest a külföldi tudományos testületek is elhalmozták megtisztelő kiténtetéseikkel.” A Société de Statistique de Paris az 1901-es levelező tagság után 1925-ben tiszteletbeli taggá választotta. A Royal Statistical Society 1930-ban rendes, az Institut de France Académie des Sciences Morales et Politiques pedig 1933-ban levelező tagsággal tisztelte meg. Az akadémiai ajánlás végül azt is hangsúlyozta, hogy „Az Institut International de Statistique kairói 1927. évi, varsói 1929. évi, tokioi 1930. évi és madridi 1931. évi ülésein a gazdaságstatisztikai, illetve társadalomstatisztikai szakosztályának elnökhelyettesévé választotta.” Felsorolták az 1915-ös levelező taggá választás óta megjelent 16 magyar,

10 német, 6 francia és 1 angol nyelvű könyvét, illetve tanulmányát is. Az ajánlás azonban ekkor s 1935-ben sem volt eredményes. Az 1936. évi ajánlás csak röviden utalt az előző évek kezdeményezésére, s azzal fejezték be, hogy „Egy emberéleten át szakadatlanul folyó munkásság az, melynek alapján még egy ízben melegen ajánljuk Fellner Frigyes levelező tagtársunkat rendes taggá való megválasztásra.” A kezdeményezés, amelyet kilencen írtak alá – köztük Hegedüs Lóránt igazgató tag is –, most sikeres volt. (Nem tudjuk bizonyítani a kauzális összefüggést, de tény, hogy 1920 és 1935 között, 15 év alatt összesen 5 zsidó vagy zsidó származású tudós lett az akadémia levelező, rendes vagy tiszteleti tagja, míg József főherceg 1936. március 10-i elnökké választása utáni két évben 4 illet választottak levelező, rendes vagy tiszteleti taggá.)

Említettük, hogy három legfontosabb kutatási területén kívül Fellner foglalkozott többek között az adóztatás kérdésével is. 1936-ban a főváros Statisztikai Hivatalának Statisztikai Közlemények sorozatában jelent meg az *Adótehermegoszlás* című nagy munkája, amelyben rendkívül nehéz, járatlan úton igyekezett előrejutni s kimunkálni, hogy az ország közterheiből mennyi esik a mezőgazdaságra, bányászatra és iparra, a kereskedelemre és szállításra, a hitelszervezetre, a szabad foglalkozásokra, a köz- és magántisztviselőkre, a járadékosokra és a vegyes jövedelműekre. Ennek a munkának a rövidített változatát adta elő a Nemzetközi Statisztikai Intézet 1936-os athéni XXIII. kongresszusán. Szintén 1936-ban, de egy másik társaság, az Institut de France Académie des Sciences Morales et Politiques ülésén olvasták fel egy újabb érdekes tanulmányát, amely magyarul a *Budapesti Szemle* 1937. márciusi számában jelent meg: *A munka és a tőke részesedése a nemzeti jövedelemben és a közterhekben Magyarországon*. Ebben a tanulmányban is a konjekturális statisztika körébe tartozó számításokkal dolgozott. Teljesítményét akkor értékelhetjük igazán, ha tudjuk, hogy nem állt mögötte munkáját segítő intézmény. Laky Dezső szerint a „magánstatisztikus” egyik utolsó képviselője volt Magyarországon. „A hivatalos forrásokban meghúzódozó statisztikai anyagot mindenütt felkutatta, s azt problémáinak szolgálatába állította [...] Számításait évek hosszú során át maga végezte, éjjel-nappali munkájában kimerüléssel fenyegetve egészséges félszemét is.”

A Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium két világháború közötti iratanyagában rendre megtaláltuk azokat a dokumentumokat, amelyekben maga Fellner folyamodott Klebelsberg, illetve Hóman Bálint miniszterekhez az Institut kongresszusain való részvétel támogatásáért, vagy mások kérték az ő kiküldetését. 1927-ben például a Magyar Statisztikai Társaság nevében Laky Dezső írta a következőket: „Fellner Frigyes professzor részvételének nemcsak az Intézet legtöbb tagjával fennálló évtizedes benső személyi kapcsolata ad különös fontosságot, hanem az Intézet tudományos munkásságában való kiváló és agilis közreműködése is. Így legutóbb a római kongresszuson (1925-ben) az ő személye – a nemzeti jövedelem és vagyon megméréséről tartott felolvasása – révén érte Magyarországot az a megtiszteltetés, hogy a kongresszus ünnepi teljes ülésén elhangzott két előadás közül az egyik a magyar statisztikai tudomány fejlettségét demonstrálta a világ minden tájáról összegyűlt neves tudósok és államférfiak előtt.”

Maga Fellner Frigyes arra is törekedett, hogy megbízólevéllel a minisztérium képviselőjében vehessen részt az üléseken. A miniszter előterjesztésére a Minisztertanács rendszerint hozzá is járult, hogy Fellner professzor a m. kir. kormányt képviselje. Természetesen a költségeihez is hozzájárultak. Ő pedig többnyire röviden beszámolt a miniszternek kongresszusi szerepléséről. Az 1936. évi, Athénban tartandó XXII. kongresszus kapcsán benyújtott kérelmében Fellner áttekintést is adott addigi szerepléséről: „1901-től kezdve, tehát 35 év óta, két ülés kivételével, az Insitut International de Statistique összes ülésén részt vettem, több ízben előadások tartásával is. Így előadásokat tartottam: a Budapesten 1901-ben, Berlinben 1903-ban, Párizsban 1909-ben, Wienben 1913-ban, Bruxellesben 1923-ban, Varsóban 1929-ben, Tokioban 1930-ban és Londonban 1934-ben tartott üléseken. A világháború óta minden egyes ülésen a nagyméltóságú M. kir. Kormány képviselőjében vettem részt, legtöbbször saját költségemen. Így szerencsém volt képviselni a magyar Kormányt: Bruxellesben 1923-ban, Rómában 1925-ben, Cairóban 1927-ben, Varsóban 1929-ben, Tokioban 1930-ban, Madridban 1931-ben és Londonban 1934-ben.” Az iratok alapján utoljára 1938-ban Prágában vett részt az Institut ülésén. Laky Dezső professzor megemlékezésében így fogalmazott: „Volt idő, amikor – különösen a két világháború között – szinte hozzátartozott az Institut üléseinek képéhez a nagy népszerűségnek örvendett Fellner Frigyes személye, – akár mint előadóé, akár valamelyik szakosztály elnöki székében.”

Ugyanakkor idehaza is fontos pozíciókat töltött be. 1934-ben, amikor a kormányzat több felsőoktatási intézmény – köztük a tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar – egyesítésével, öt karral létrehozta a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet, akkor az első tanévre Fellner professzort választották meg prorektorrá. Ezenkívül a harmincas években számos állami testületben, tanácsban is szerepet játszott: az Országos Statisztikai Tanács, a Statisztikai Szakvizsgáló Bizottság, a Hites Könyvvizsgálókat Képesítő Bizottság, az Országos Ösztöndíjtanács, az Országos Felsőoktatási Tanács, a Szerzői Jogi Szakértő Bizottság, az Országos M. Kir. Gazdasági Szaktanár-vizsgáló Bizottság, az Országos Ipartanács, Országos Közlekedési Tanács, Országos M. Idegenforgalmi Tanács közgazdasági és pénzügyi szakosztályának tagja volt. Még 1927-ben a közgazdasági kar küldöttjeként lett felsőházi póttag. Amikor a rendes taggá választott Teleki Pál 1938-ban kultuszminiszter lett, akkor Fellner lépett elő felsőházi rendes taggá. 1941-ben, elérve a 70. életévét, az egyetemi tanárookra vonatkozó szabályok szerint szeptember végén kérte nyugdíjazását. Már ezt megelőzően, június 9-én lemondott felsőházi tagságáról. Visszavonulásában szerepet játszhatott családi tragédiája is.

Az időseödő professzornak sok öröme volt nagy tehetségű, szorgalmas fiában, aki okleveles közgazdász volt (1931) s a közgazdaságtudomány doktora (1932). Már diákkorában elkísérte apját a Nemzetközi Statisztikai Intézet üléseire: Kairó (1927), Tokió (1930). 1930-ban együtt tettek föld körüli utat, bejárva Kanadát, Japánt, Kínát, az ázsiai angol gyarmatokat. Az ifjú Fellner már 27 évesen a közlekedéspolitiká magántanárára volt a műegyetemen. 1935-ben otthagytá rangos állását a Magyar Nemzeti Banknál a

tudományos pálya kedvéért. 1940-ig fizetéstelen tanársegédként működött a műegyetem közlekedéspolitikai tanszékén. 1940 augusztusában azonban váratlanul meghalt. A csapás az apát teljesen összetörte. Ettől kezdve teljes visszavonultságban élt. Az első és a második zsidótörvény nem érintette közvetlenül. Az 1939. évi IV. tcikk hatálya alól a 2. § 6. pontja alapján mint egyetemi tanár (7. pont) mentesült, s később Horthy kormányzótól személyre szóló mentesítőlevelet is kapott. Az 1944. március 19-én Magyarországra bevonuló németek azonban előzetes listáik alapján sok más németellenesnek számító, befolyásosnak minősített zsidó és nem zsidó közéleti emberrel, politikussal együtt elhurcolták, s a lanzendorfi koncentrációs táborba szállították. (Itt találkozott vele a szintén elhurcolt professzortársa, Laky Dezső, a statisztika tanára.) Fellnert később a mauthauseni koncentrációs táborba vitték, ahol 1945 februárjában éhen halt, „fáradtan elaludt”.

Későbbi iratokból tudjuk, hogy értékes magánkönyvtárát még szabad emberként a közgazdasági karra hagyta mint elkülönített, fia nevét viselő könyvtárat. Elhurcolása után a könyveket a könyvtárszobában volt bútorokkal együtt beszállították a karra. Festményeit a zsidó műtárgyak kormánybiztossága a Szépművészeti Múzeumba szállította. Gellérthegyi, az Orom utcában levő villáját bombatalálat érte, teljes egészében megsemmisült. Minden egyéb vagyona is értékét veszítette. A háztartását 40 évig vezető 78 éves nővére, Eleonóra minden anyagi támasz nélkül, a legvigasztalanabb viszonyok között rokonoknál tengődött. 1948-ban agyvérzést kapott, s a Szent János kórházban elhunyt.

A Magyar Közgazdasági Társaság nevében Éber Antal emlékezett meg 1946-ban Fellner Frigyesről a *Közgazdasági Szemlé*ben. A Magyar Statisztikai Társaság 1947. május 9-i ülésén Laky Dezső tartott előadást Fellner Frigyesről, Földes Béláról és Kenéz Béláról. Éber Antal írása végén néhány mondatban szólt Fellner egyéniségéről is: „Alaptermészete egy kiegyensúlyozott, végtelenül jólelkű, mindenkin segíteni akaró, mindenki iránt jóindulattal viseltető ember természete volt. Viszont ha világnézetét, komoly életfelfogását, a tudomány szentségét, tetőtől talpig liberális meggyőződését valaki sértette vagy bántotta, akkor kész volt harci kedvvel, egész egyénisége bevetésével kíméletlenül küzdeni.” Rátkai Károly (1895–1964) újságíró, szerkesztő, aki maga is megjárta a mauthauseni koncentrációs tábort, *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben* című 1945-ös könyvében „jókedélyű, kedves, istenfélő embernek” nevezte.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Levéltári források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 20 Király személye körüli min. Eln. – 1917–219; Nemességadományozás

K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, Egyetemi Ügyosztály.

Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek 1919–1945

Egyetemi tanári kinevezés, esküokmány: 1920-5-12731

Dékánválasztás: 1921-5-115099

Kiküldetés az Institut International de Statistique üléseire, beszámoló a miniszternek: 1927-5-69929; 1928-33762; 1929-30-410-11-1277/30; 1929-30-442-01-95; 1936-13462; 1932-36-93-97

Felsőházi tagság, később lemondás: 1937-41-6-9; 1941-39783

Nyugdíjazás: 1941-39625

Ifj. Fellner Frigyes habilitációja, fizetéstelen tanársegédi kinevezései: 1932-36-1; 13462/32; 1937-41-1; 26487/40

Akadémiai Levéltár

I. fondcsoport, K 1231:5. Akadémikusok életrajzi adatai levelekben, Do–K.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Budapesti Ref. Főgimnázium osztálykönyvei 1882/83–1889/90

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára

Az Állam- és Jogtudományi Kar Dékáni Hivatala

7/a – 1. Kari tanácsülési jegyzőkönyvek

Fellner Frigyes habilitációja

1900/901, 1900. dec. 19., 4. r. ülés

1902/903, 1903. ápr. 30., 8. r. ülés

Magántanárságról való lemondás, nyilv. rk. tanári cím

1913/14., 1913. nov. 26., 3. r. ülés; 1914. jún. 28., 5. r. ülés

1914/15., 1914. szept. 30., 1. r. ülés

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1915. 7–8.

Akadémiai tagajánlások 1934. 23–28.

Akadémiai tagajánlások 1935. 17–23.

Akadémiai tagajánlások 1936. 10.

ÁRVAY JÁNOS (1992): A nemzetijövedelem-számítás története Magyarországon Kautz Gyulától napjainkig. *Közgazdasági Szemle*, 39(12). 1126–1143.

ÁRVAY JÁNOS (1994): Fellner Frigyes. In MÁTYÁS ANTAL (szerk.): *Magyar közgazdászok a két világháború között. A múlt magyar tudósai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80–121.

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1880 és 1928 közötti kötetek.

ÉBER ANTAL (1946): Fellner Frigyes 1871–1945. *Közgazdasági Szemle*, 1946(október). 15–22.

HAEFFLER ISTVÁN (szerk.) (1940): *Országgyűlési Almanach az 1939–40. évi országgyűlésről*. Budapest. 523–525.

KOVÁCS I. GÁBOR (2017): Bernát István. (Életrajzi adattár és életútleírás). *Köz-gazdaság Tudományos füzetek*, 12(5). 183–196.

LAKY DEZSŐ (1947): Megemlékezés Földes Béláról, Fellner Frigyesről és Kenéz Béláról. A M. Statisztikai Társaság 1947. május 9-i ülésén tartott előadás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 25(7–8). 272–289.

MADARÁSZ ELEMÉR (szerk.) (é. n.): *Magyar Politikai és Közigazgatási Compass (1919–1939)*. Budapest. 142–143.

NYILAS ANDRÁS (1991): Fellner Frigyes nemzetivagygon-számításai. *Statisztikai Szemle*, 69(12). 1015–1030.

RÁTKAI KÁROLY (1945): *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben*. Budapest.

ZENTAY DEZSŐ (1936): *Beszélő számok IV. Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok*. Budapest, Franklin Társulat. 62.

ZENTAY DEZSŐ (1941): *Beszélő számok IX. A megnagyobbodott Csonka-Magyarország. Jövedelmek és vagyonok*. Budapest, Globus Nyomdai Műintézet. 35.

ZENTAY DEZSŐ (1943): *Beszélő számok XII. A legnagyobb jövedelmek*. Budapest, Globus Nyomdai Műintézet.

RIESZ FRIGYES

matematikus

(Győr, 1880. január 22. – Budapest, 1956. február 28.;
a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: Ries/Riesz Ignác (izr., Takácsi, Veszprém m., 1843 – Győr, 1918. nov. 20.) Orvos, háztulajdonos. Győri bencés gimnáziumi érettségi után Bécsben szerzett orvosi diplomát (1861–1866). 1866-ban telepedett le Győrben. A győri törvényhatósági biz. virilis tagja volt 1888-tól 1918-ig. 1000 és 1400 forint közötti, illetve 2000 korona körüli kétszeresen számított összes adójának adóalapja idővel nagyobb részét házbérből származott. (Saját lakása Győrben a Kazinczy utca 20. szám alatti emeletes sarokházban volt.) 1873-tól 1906-ig a győri izr. iskolaszék alelnöke volt. Anyagilag is rendszeresen támogatta a hitközség népiskoláját. 1903-ban, 1909-ben a (magyarországi zsidóság) XII. községkerületi gyűlésén a győri zsidók egyik képviselője, a hitközség alelnöke. A Győri Ének- és Zeneegylet pártoló tagja.

Apai nagyapja: Riesz Manó/Emanuel (izr., Bakonyszombathely, Veszprém m., 1809 k. – Győr, 1886. ápr. 16.) Kereskedő volt Takácsiban, majd az 1860-as évektől Győrben. 1866-ban tagja volt a hitközség képviselő-testületének. Váltóüzlettel, jelzáloghitelkezéssel is foglalkozott. Az 1860-as és az 1870-es években számos végrehajtási ügye volt, s a fizetni nem tudók ingatlanjait nagyrészt árverésen értékesítette. 1887-es halála után hagyatékában Győrtől délre fekvő falvak (Ménfő, Nagybarát, Kisbarát, Nyúl, Felpéc, Tényő) nagyszámú ingatlanja, házak, szántóföldek, rétek, gyümölcsösök, írtásföldek s leginkább szőlők szerepeltek.

Apai nagyanyja: Politzer/Pulitzer Fáni (izr., Gyömöre, Győr m., 1813 k. – Győr, 1879. okt. 3.) Szülőfalujában, Gyömörén a reformkorban a 900 fős népesség egynegyede volt zsidó. A gróf Esterházyak védnöksége mellett zsinagógájuk és jesivájuk is volt. A Politzer/Pulitzer nevű családok ősei a dél-morvaországi Pullitz/Pulice településről származtak, s onnan vándoroltak a 18. század elejétől a kereskedelmi utak mentén dél felé. (Politzer Fáni és a Makóról szétrajzó kiterjedt Pulitzer család között nem tudunk kapcsolatot találni.)

Testvérei: 1. Reinitz (Politzer) Katalina; 2. Krausz (Politzer) Debora.

ANYAI ÁG

Anyja: Nagel Szidónia (izr., Győr, 1858 k. – Győr, 1930. jún. 13.) Házasságkötés: Győr, 1878. szept. 15.

Testvérei: 1. Nágel Sándor (izr., Győr vagy Makó, 1853 és 1857 között –) 1887-ben apjával közös gabonakereskedő társaság tagja volt (Nagel Benő és fia közkereseti társaság; tagjai: Nagel Benjámín és Nagel Sándor); 2. Nagel Berta (izr., Győr, 1860. ápr. 7. –) Férje 1887. márc. 27-től (Győr): Stadler Mór (izr., Ásványráró, Győr m., 1855. dec. 16. – 1941) bajnai, majd győri gyógyszerész, 1904-től bp.-i (svábhegyi Mátyás királyhoz címzett gyógyszerész), később palicsfürdői gyógyszerész-tulajdonos; 3. Nagel Adolf (izr., Győr, 1862. aug. 7. –) A győri bencés gimn.-ban tanult (1872–1880).

Anyai nagyapja: Nagel Béni/Benő/Benjámín (izr., Nagytapolcsány, Nyitra m., 1824 k. – Győr, 1898. jan. 22.) Terménykereskedő. Szülőhelye Nagytapolcsány, a Komárom és Érsekújvár felől a Turóc és Árva megyén át Krakkóig vezető országút (trencsényi elágazással Szilézia felé) mellett fekvő háromezres lakosságú szlovák mezőváros volt, ahol a gróf Erdődyek uradalmának védnöksége mellett a lakosság ötöde tartozott a zsidó közösséghez. Innen házasodott Makóra, ahol a szintén Tapolcsányban született Nagel Sámson tekintélyes és vagyonos kereskedő leányát vette el. Az 1860-as évektől győri terménykereskedő. Az 1864-ben alapított J. Nathan Stein et Comp. tagja (Cégbírlalók: Stein J. Nathan és Nagel Benő terménykereskedő társak Győrött. A címet mindkét tagtárs egyenlő joggal vezeti.) 1868-ban társalapítója és elnöke a 200 000 forint alaptőkéjű Győri Kereskedelmi Banknak/Raaber Handels-Bank. 1887-ben ő a részvénytársaság elnöke. Ugyanekkor Sándor fiával működtetett közös gabonakereskedő társaságot (Nagel Benő és fia). 1888-tól 1892-ig évi 780 forint körüli (egyszeres) adóval győri virilista, törvényhatósági bizottsági tag. Már 1862-ben a hitközségi önkormányzat jótékonyági bizottmányában működött. 1866-ban és 1868-ban is a képviselőtestület tagja. Tagja lett a templomépítő bizottságnak is. 1870 és 1874 között a hitközség pénztárosa. 1874-től pedig sokáig élvezve hitfelei bizalmát egészen 1891-ig a győri-győrszigeti egyesült hitközség elnöke volt. Tevékenységét 1896-ban tiszteleti tagsággal tüntették ki. 1898-as halála után a hitközség a tanácskari díszterem számára megfestette arcképét.

Anyai nagyanyja: Nagel Róza (izr., Makó, 1827 k. –) Házasságkötés: Makó, 1852. febr. 23.

Testvérei: 1. Nagel (Jakab) Emil (róm. kat., a bécsi egyetemre 1835-ben még izraelitaként iratkozott be, Makó, 1817. jún. 30. – Bp., 1892. máj. 18.) Orvos, sebész, szemész. Aradon a minoritáknál és Szegeden a piaristáknál járt gimnáziumba. A bölcsészeti tagozatot a pesti egyetemen végezte. 1835-től a bécsi egyetemen orvosnak készült, s 1841-ben itt szerzett orvosi oklevelet. Temesváron lett gyakorló orvos. 1848-ban a temesvári katonai kórház orvosa. 1849-ben Bécsbe ment, s az 5. táborigi kórház főorvosaként az osztrák csapatokkal jött Magyarországra. Később a Ludovika Akadémia

orvosa, s udvari orvos lett. 1852-ben a tanintézet javaslatait mellőzve a kolozsvári orvos-sebészeti akadémiára nevezték ki a sebészeti és a szemészeti tanszék tanárának. Betegeskedése miatt 1866-tól helyettesítették, de csak 1870-ben nyugdíjazták, amikor egyben királyi tanácsosi címet kapott. Ezután Bécsben, illetve hűgainál Győrben és Pesten tartózkodott; 2. Nagel Sarolta (izr., Makó, 1821 k. – Bp., 1900. okt. 9.) Férje 1840-től: Politzer Mayer (izr., Makó, 1814 k. – Bp., 1885. febr. 18.) Makói zsidó nyerstermény-kereskedő. (A menyasszony hozománya 6609 váltóforint volt.) A férj apja Politzer Mihály, aki a nyerstermény-kereskedés mellett boltos kereskedelmet is folytatott. A Politzer és a Nagel család Makó két legjelentősebb zsidó kereskedőcsaládja volt. Politzer Mayer az 1840-es évek közepén, apja, Mihály az 1850-es évek elején Pestre költözött. Politzer Mayernek és Nagel Saroltának nem voltak gyermekei, így jelentős vagyonukat (például Andrásy úti ház) a testvéreik nagyszámú gyermeke, köztük Nagel Szidónia (Riesz Ignácné) örökölte; 3. Nagel Éva (izr., Makó, 1829 k. –). *Anyai dédapa I.:* Nagel Herman (izr.) Kereskedő a Nyitra megyei Nagytapolcsányban, ahol már a 19. század elején jelentős zsidó közösség élt.

Anyai dédanya I.: Ehrenfeld Amália (izr.).

Anyai dédapa II.: Nagel Sámson (izr., Nagytapolcsány, 1793 k. –) Makói kereskedő, a Politzer Mihályéhoz hasonló nagyságú nyerstermény-kereskedéssel. Pesten is voltak raktárai. Az 1850-es évek elején ő is Pestre költözött. 1853–1854-ben csődbe jutott. Vagyonát elárverezték. (Makói házat 3000 forintos becsértéssel.)

Anyai dédanya II.: Kohn Katalin (izr.) Valószínűleg második feleség volt (az első feleség: Flesch Katalin).

SAJÁT CSALÁD

Testvérei: 1. Riesz Dezső (izr., Győr, 1881. dec. 31. – 1882. jan. 3.); 2. Riesz Marcell (ref., 1909. ápr. 29-ig izr., Győr, 1886. nov. 16. – Lund, Svédország, 1969. szept. 4.) Matematikus. A győri állami főreáliskolában, majd a budapesti tudományegyetemen tanult. 1906–1907-ben a göttingeni egyetem, 1909–1910-ben pedig a párizsi Sorbonne hallgatója volt. 1911-től Svédországban élt. 1911-ben a stockholmi egyetemen magántanári képesítést szerzett. 1912-től 1926-ig Stockholmban volt főiskolai docens. A világháború alatt népfölkelő tisztként a hadifoglyokat segélyező stockholmi Osztrák–Magyar Segítő Egylet alelnöke volt, amiért 1917-ben II. oszt. polgári hadiérdemkeresztet kapott. Az MTA tagjának jelölték 1917-ben (Beke Manó és Fejér Lipót) és 1918-ban (Rados Gusztáv, Kürschák József, Beke és Fejér). 1926. május 14. és 1952. nov. 30. között a lundai egyetem matematikaprofesszora. Nemzetközi hírű matematikai iskolát alapított. Lundot a matematika kutatásának és oktatásának egyik európai központjává tette. Nyugdíjazása után 1952-től vendégprofesszor volt az USA-ban Princetonban, Stanfordban, a New York-i Courant Intézetben és a marylandi

egyetemen. Élete utolsó évtizedét Lundban töltötte. A Svéd Tudományos Akadémia tagja, a lundí és a koppenhágai egyetem tiszteletbeli doktora; 3. Riesz Sándor (ref. 1910. febr. 4-ig izr., Győr, 1888. febr. 29. – Bp., 1963. márc.) Budapesti ügyvéd, hites könyvvizsgáló. A budapesti egyetem jogi karán tanult (keresztelési tanúi egyetemista társai voltak). 1915-ben a kolozsvári népsegélyező iroda vezetője volt. A keleti fronton megsérült. 1919 végén Budapesten nyitott ügyvédi irodát. A budapesti kir. törvényszék könyv- és írásszakértője. 1947-től Szegeden volt közjegyző. Felesége: Mátéfi Nappendruck Edit (ref. – Kolozsvár –). Lányuk Riesz Edit (Kolozsvár, 1915–) Órhalmi Károlyné. Mátéfi Edit testvére Mátéfi Mária (ref., Kolozsvár, 1887 – Bp., 1957. szept. 12.), a debreceni Dóczy ref. leánygimnázium tanára volt 1909-től 1940-ig; 4. Riesz Margit (izr., Győr, 1894. dec. 3. – 1944) Férje 1925-től: dr. Szauer Alfréd (izr., 1879–1944) német és francia nyelvtanár. 1919-ig a szombathelyi áll. felsőkereskedelmi iskolában tanított. 1919-től 1939-ig a győri felsőkereskedelmi iskola tanára. 1944-ben Zsuzsa lányukkal együtt a holokauszt áldozatai lettek Auschwitzban.

Felesége: nőtlen.

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: ref. (1906-ig izr.).

Középiskola: győri bencés gimn., 1889–1897.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1899–1901. dec.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: zürichi Eidgenössische Technische Hochschule, 1897–1899; göttingeni egy., természettud. kar, 1903. nov. 2. – 1904. ápr. 30.

Oklevél: bp.-i tud. egy., 1903, matematika–fizika szakos középiskolai tanár.

Nyelvismeret: német, francia.

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsészdoktor, 1902; 1911-ben a bp.-i tud. egyetemen folyamatban levő habilitációs eljárását nem folytatták le, amikor kiderült, hogy a kolozsvári tud. egy. 1911. okt. 5-én meghívta nyr. tanárnak.

Nyilvános rendkívüli egy. tanár: 1912. ápr. 6., kolozsvári tud. egy., term. tud. kar, felsőbb mennyiségtan.

Nyilvános rendes egy. tanár: 1914. jún. 8.: kolozsvári tud. egy., matematikai és term. tud. kar, felsőbb mennyiségtan; 1940. okt. 19.: szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem, matematikai és term. tud. kar, felsőbb mennyiségtan; 1945. nov. 1.: bp.-i tud. egy., bölcs. kar., III. számú matematika tanszék.

Egyetemi tisztségek: szegedi tud. egy., term. tud. kar dékán: 1921/22; szegedi tud. egy. rektor: 1925/26, 1945.

MTA-tagság: lev. tag: 1916. máj. 4., rend. tag: 1936. máj. 14.; III. oszt. eln.: 1949. nov. 29. – 1955. máj. 28., tiszt. eln.: 1955. máj. 28. – 1956. febr. 28.

Dízdoktor: szegedi tud. egy. (1946), bp.-i tud. egy. (1950), Sorbonne (1954).

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: Mat. és Fiz. Társ., a Bolyai János Mat. Társ. díszelnöke.

Külföldi és nemzetközi tudományos társ.: a The Mathematical Society, a Deutsche Math. Vereinigung, a Mathematische Gesellschaft Berlin, az American Mathematical Society tagja; a Párizsi Természettud. Akadémia lev. tagja (1948), a Bajor Tud. Akadémia és Svéd Kir. Fiziográfiai Társ. külső tagja.

Szerkesztőségi tagság: *Acta Scientiarum Mathematicarum* (1922–), *Composito Mathematica* (Groningen).

Állami testületek, tanácsok: a szegedi Orsz. Tanárvizsgáló Biz. alelnöke (1922. nov. 27. –); a M. kir. Középiskolai Tanárképző Intézet ig. tanácsának tagja (1935–); az Orsz. Felsőoktatási Tanács tagja (1935–).

Kitüntetés: az MTA Tomori Anasztáz-alapítványának díja (1917), Marczibányi-jutalma (1927), Nagyjutalma (1946), a Kossuth-díj Arany fokozata (1949), Népköztársasági Érdemrend (1950), Kossuth-nagydíj (1953).

ÉLETÚT

Riesz Frigyes világhírű matematikus ugyanúgy győri zsidó családból származott, mint az egy nemzedékkel idősebb König Gyula matematikaprofesszor. Nagyapja, Riesz Manó a Veszprém megyei Bakonyszombathelyen született 1800 körül, majd Takácsiban volt kereskedő. Mindkét községben csak néhány zsidó lakos élt, s valószínűleg házaló és boltos kereskedelemmel foglalkoztak. A nagyapa felesége viszont az Esterházyak védnöksége alatt virágzó, népes gyömörei hitközségből származó Pulitzer Fáni volt, akinek családja a dél-morvaországi Pullitz településről vándorolt be. A nagyszülők az 1860-as években már Győrben éltek, s a nagyapa a jól jövedelmező váltóüzlettel és jelzáloghitelezéssel is foglalkozott. Fiukat, a még Takácsiban született Riesz Ignácot (1843–1918) 1853-ban írták be a győri bencés gimnáziumba, aki utána Bécsben szerzett orvosi diplomát 1866-ban. (Ez a diplomás professzió volt az első, amelyet a zsidó ifjak már II. József óta elérhettek.) Győrben telepedett le, és sikeres orvosi praxist folytatott. Már 35 éves volt, amikor 1878-ban elvette a 20 éves Nagel Szidóniát, Nagel Béni (1824 k. – 1898) jómódú győri terménykereskedő leányát. Nagel Béni a kereskedelmi utak mentén fekvő Nyitra megyei Nagytapolcsányból származott, ahol az Erdődy grófok uradalmának védnökségében virágzó zsidó közösség élt. Ez az anyai nagyapa 1852-ben Makó egyik legjelentősebb zsidó nyerstelemény-kereskedő családjából házasodott. A házasság után az 1860-as években a gabonakereskedelem egyik központjában, Győrben telepedtek le. A gabonakereskedés mellett társalapító és elnök volt a Győri Kereskedelmi Bankban. Nagel Benő virilista és törvényhatósági bizottsági tag lett Győrben. Pozíciókat vállalt a hitközségben is (templomépítő bizottság, pénztáros), sőt 1874-től 1891-ig a győri-győrszigeti egyesült hitközség megbecsült elnöke volt. A Nagel családba beházasodó

Riesz Ignác orvos is virilis tagja volt a győri törvényhatósági bizottságnak, s az apóshoz hasonlóan érdemes tagja a hitközségnek. Anyagilag rendszeresen támogatta a népiskolájukat, s 1873-tól 1906-ig a győri izr. iskolaszék alelnöke volt. (Mindez a gyerekeik későbbi „kikeresztelkedése” miatt érdekes.)

A Riesz-Nagel házaspárnak négy gyermeke született: Frigyes (1880–1956), Marcell (1886–1969), Sándor (1888–1963), Margit (1894–1944). Mindannyian az izraelita felekezetbe születtek. Mind a három fiú középiskolát végzett, Frigyes és Sándor a bencésekhez járt, Marcell a főreálba. Megható olvasni az iskolai almanachok tudósítását, hogy a későbbi matematikus, Frigyes milyen irodalmi pályázatokkal nyert díjat. Hetedikes korában (1895–1896) *Hazafias líránk története*, nyolcadikos korában (1896–1897) *Tompa virágregéi és Emlékbeszéd Vörösmarty felett* című pályaműveit díjazták. A gimnáziumi matematikapályázatokon is nyert, de rendszeresen küldött be matematikai és fizikai megoldásokat a *Középiskolai Matematikai Lapok*ba is. Érettségi után szülei a rangos zürichi műegyetemre küldték, de egy év után átjött a budapesti bölcsészkarra, mert a matematika és a tanári pálya érdekelt. König Gyula, Kürschák József, Beke Manó, Eötvös Loránd és Fröhlich Izidor előadásait hallgatta. Egy évet Göttingenben is töltött, ahol a kor egyik legnagyobb matematikusa, David Hilbert (1862–1943) volt rá nagy hatással. 1902-ben ledoktorált, s 1903-ban megszerezte a matematika–fizika szakos középiskolai tanári oklevelet. Teljesítette az egyéves önkéntesi katonai szolgálatot, s utána helyettes tanárként 1904. augusztus 30-án kezdte tanári pályáját a lőcsei állami főreálban. 1906 szeptemberétől lett rendes tanár. Nem tudjuk, hogy van-e összefüggés a véglegesítés és megkeresztelkedése között. Mindenesetre bizonyos, hogy ebben az évben tért át reformátusnak, bár nem találtuk meg az erre vonatkozó anyakönyvi bejegyzést.

1908-ban sikerült Budapestre helyeztetnie magát. Az 1902-ben megnyílt III. kerületi állami főgimnáziumban lett rendes tanár (1908 – 1911. okt. 4.). Ebben szerepe lehetett annak is, hogy 1907-ben megjelent legismertebb eredménye, az ún. Riesz–Fischer-tétel egy francia matematikai folyóiratban. (A tételt egymástól függetlenül fedezte fel Riesz és Ernst Fischer [1875–1954], az erlangenai egyetem professzora. Riesz dolgozata két hónappal hamarabb jelent meg.) Az 1908-as római Nemzetközi Matematikai Kongresszuson tartott előadásában ő vezette be teljes általánosságban a topologikus tér fogalmát. A híres Riesz reprezentációs tételt tartalmazó cikke pedig 1909-ben jelent meg, szintén francia matematikai folyóiratban. Miközben folyt a habilitációs eljárása, 1911-ben ötödmagával pályázott a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán akkor alapított harmadik matematikai tanszékre. A bizottság előadói első helyen őt javasolták, de többszöri szavazás után végül is Suták Józsefet (1865–1954), a pesti piarista gimnázium szerzetes tanárát terjesztette fel az egyetem kinevezésére. A kolozsvári tudományegyetem matematikai és természettudományi kara 1911. okt. 5-i ülésén viszont egyhangú határozattal meghívta a megüresedett felsőbb mennyiségtani tanszékre nyilvános rendes tanárnak, s egyszersmind felkérte, hogy a tanszéket kinevezéséig mint helyettes tanár lássa el. A minisztérium a helyettesítést október 20-án jóváhagyta. Tekintettel a meghívásra,

a budapesti egyetemen folyamatban lévő magántanári habilitációja nem folytatódott. A kinevezést azonban 1912. ápr. 6-án nyilvános rendkívüli tanárként kapta meg, s csak 1914-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárnak. A matematikai szemináriumnak is egyik igazgatója lett. Az egyetemi tanári szolgálattal párhuzamosan a kolozsvári tanárképző intézet megbízott tanára (1911. szept. 1. – 1917. jún. 17.), majd rendes tanára volt (1917. jún. 17. –). A kolozsvári korszakban is fontos publikációi jelentek meg franciául és magyarul. 1913-ban a párizsi Borel-gyűjteményben adták ki monográfiáját a végtelesen sok ismeretlent tartalmazó lineáris egyenletekről. Ez az első monográfia, amelyik ezt a tárgyat feldolgozza.

Először 1915-ben javasolták az MTA levelező tagjának, majd 1916-ban meg is választották. Ajánlásukban a budapesti műegyetem és a tudományegyetem akadémikus professzorai (Rados Gusztáv, Kürschák József, Fejér Lipót, Beke Manó) Riesz Frigyesnek elsősorban a már említett 1907-es, 1909-es és 1913-as írásait emelték ki, mint becses és tartós eredményeket, amelyek révén bőven rászolgált arra a szép elismerésre, hogy az akadémia levelező tagjává válassza. Az impériumváltás után Riesz az egyetemmel Bp.-re, majd 1922-től Szegedre települt. Ebben a nehéz, átmeneti időszakban látta el a természettudományi kar dékáni feladatait (1921–1922). 1922-ben Haár Alfréd (1885–1933) professzorral megindították az *Acta Scientiarum Mathematicarum* című folyóiratot. A világszínvonalú periodikának nagy szerepe volt a széles körű nemzetközi kapcsolatok, a rendszeres könyvcserék biztosításában. Vekerdí László, a jeles tudománytörténész 1975. évi jubileumi akadémia-történetében a korszak legjelentősebb matematikai vállalkozásának, nagy tudományos „áttörésnek” nevezte a folyóiratot, amely Riesz és Haar nagy felfedezésein alapuló, óriási szakmai tekintélyével már az első években neves külföldi szerzők egész sorát vonzotta. Ugyanakkor a lapban a magyar szerzők is elsőrendű nemzetközi publikációs lehetőséget nyertek. A folyóirat számaiért cserébe külföldi folyóiratokat, fontos könyveket kaptak. A *Matematikai Szeminárium Könyvtára* a harmincas évekre válsztékban és minőségben az ország leggazdagabb matematikai szakfolyóirattárává nőtte ki magát. A folyóirat sikere is hozzájárult ahhoz, hogy a Riesz és Haar professzorok körül kialakuló matematikai iskolát világszerte ismerték és elismerték.

Riesz Frigyes 1922. nov. 27-től a szegedi Orsz. Középiszkolai Tanárvizsgáló Biz. alelnöke volt. Az 1925–1926-os tanévre rektornak is megválasztották. A M. Kir. Középiszkolai Tanárképző Intézet igazgatótanácsának és az Országos Felsőoktatási Tanács természet- és műszaki tud. szakosztályának tagja volt (1935–). 1936-ban megválasztották az MTA rendes tagjává. Ajánlói a matematika és a fizika tudományának magyar kiválóságai voltak: Rados Gusztáv, Tangl Károly, Fejér Lipót, Pogány Béla, Ortvy Rudolf, Kerékjártó Béla és Sz. Nagy Gyula. Kiemelték, hogy a levelező taggá történt választása óta eltelt húsz évben „régébbi fölfedezései olyan mélyreható és nagymérvű irodalmi hatást gyakoroltak, továbbá ez idő alatt annyi újabb, máris a legélénkebb tudományos mozgalmat kiváltott kutatási iránynak tört utat, hogy Riesz Frigyes ma az egész világ matematikusai elsőrendű vezető egyéniségnek ismerik el.” Megemlítik, hogy

a Riesz–Fischer-tétel már korábban is számos nevezetes alkalmazást nyert, most azonban „kiderült, hogy az elméleti fizika Heisenberg-féle quantummechanikája a Schrödinger-félével egyértékű, s e nagy jelentőségű tény bebizonyítására a régi Riesz-féle tétel szolgáltatja az alapot”. Hangsúlyozták, hogy „Riesz Frigyes mint kutató, tanár, folyóiratszerkesztő egész erejét hazája szolgálatába állítja, amelynek ő egyik elsőrendű tudományos büszkesége.”

1936-ban úgy látszott, megnyílik a lehetőség Riesz Frigyes előtt, hogy a fővárosba kerüljön, az ország első egyetemére. A Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti kara felsőbb geometria tanszékéről ugyanis nyugalomba vonult Suták József professzor. A kiküldött nyolctagú bizottság Fejér Lipótot bízta meg a javaslatrétellel a tanszék betöltése ügyében. Ő egy 25 oldalas jelentésben bemutatta a Magyarországon, illetve külföldön működő, elvileg szóba jöhető 21 magyar matematikust. A körkép végén Rieszről állapította meg: „a kiválóak közül is kiválik egy matematikus, akit, ha nézzük tiszta matematikai felfedezései súlyát és ezeknek az idő általi kipróbáltságát, továbbá összes ideartozó érdemeinek sokaságát, ezidőszert semki sem éri utól a többiek közül.” Régi kolozsvári kollégájának, barátjának hétoldalas méltatása után Fejér Lipót azt javasolta, hogy pályázat mellőzésével Riesz Frigyest hívják meg a felsőbb geometria tanszékre. November 4-én a bizottság ezt 7:1 arányban támogatta. A kar azonban 1936. november 26-i ülésén ezt a javaslatot „vita nélkül” 11 igen és 29 nem szavazattal elvetette. Vitában megfogalmazott, leírt ellenérvek hiányában csak egyetlen okra gondolhatunk: Riesz Frigyes zsidó származására, hiszen 1906-ban már tanár volt, amikor megkeresztelkedett. Megfigyelésünk szerint ugyanis a budapesti tudományegyetemen az 1930-as években, már a zsidótörvények előtt leszavaztak minden zsidó származású jelöltet. Olyanokat is, akik tulajdonképpen a későbbi, első és második zsidótörvény szerint nem is számítottak „zsidónak”.

Az 1939. évi IV. tc. („második zsidótörvény”) hatálya alól a 2. § 7. bek. alapján mint egyetemi tanár mentesült. 1943. nov. 8-án szolgálati útlevelet, kiutazási engedélyt és úti segélyt kért, hogy a genfi egyetem rektora és matematikusai kérésének eleget téve 1944 márciusában „vagy ha a megbízóknak a későbbi májusi terminus, melyet egészségi okokból” kért, megfelelné, svájci egyetemeken előadásokat tarthasson. Az utazásra azonban már nem kerülhetett sor. A német megszállás után az 1210/1944. ME-rendelet alapján zsidónak minősítettett, ami sárga csillag viselésével, gettóba zárással s egyszersmind nyugdíjazással járt. Sokan megmozdultak a szegedi egyetemen s Budapesten is a professzor védelme érdekében. A Svéd Követség közbenjárásának is köszönhető, hogy belügyminiszeri jóváhagyással a lakásában maradhatott. A sárga csillagot felvarrta, de mindig felsőkabátot húzott fölé. A 218.028/1944. sz. vallás- és közokt. min. rendelet 1944. aug. 1-jével nyugalomba helyezte. A Lakatos-kormány augusztus 9-i megalakulása után Rakovszky Iván vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Horthy 1944. szept. 13-án legfelsőbb elhatározással a nyugdíjazást hatályon kívül helyezte. Riesz Frigyes és testvére, Sándor a megaláztatások ellenére túlélték a zsidóüldözést, de egyetlen

izraelitának megmaradt testvérük, Margit, nyelvtanár férjével és leányával Auschwitz áldozatai lettek.

Riesz professzor az 1944–1945-ös tanév második félévében a szegedi egyetem rektora lett. Az év végén pedig a budapesti tudományegyetem hívta meg III. számú matematikai tanszékére, amelyre 1911-ben még sikertelenül pályázott. 1947 decembere és 1948 márciusa között három hónapos előadókörutat tett svédországi és dániai egyetemeken. [A programot testvére, Riesz Marcell (1886–1969) szervezte, aki a svédországi Lund egyetemének szintén nemzetközi hírű matematikai iskolát alapító professzora volt.] Díszdoktorrá választotta a szegedi (1946), a budapesti egyetem (1950) és a Sorbonne is (1954). A párizsi ünnepségen a francia köztársasági elnök is megjelent. 1948-ban levelező tagsággal tisztelte meg a Párizsi Természettudományi Akadémia. 1949-től haláláig ő volt a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának elnöke. Magyarországon számos állami elismerésben részesült. 1950-ben a I. Magyar Matematikai Kongresszuson ünnepelték meg 70. születésnapját. 1955-ben azonban elmaradt az ünneplés, mert nem írta alá a nyugat-német felfegyverkezés elleni nyilatkozatot. Megkapta a Kossuth-díj Arany fokozatát (1949) és a Kossuth-nagydíjat (1953). 1952-ben jelent meg franciául a funkcionálanalízisről tanítványával, Szőkefalvi-Nagy Bélával 1946-ban elkezdett, közösen írott könyve, amelyet később kiadtak oroszul (1954), angolul (1955), németül, kínaiul, japánul és 1988-ban magyarul is. A könyv a 20. századi matematika egyik legnépszerűbb, máig széles körben ható monográfiája lett. Ezután már új művet nem publikált. 1955 őszén betegségei elsúlyosodtak. Az elit számára fenntartott Kútvölgyi szanatóriumban hunyt el fél éves betegség után 1956. február utolsó napján. Szűk körű családi református egyházi búcsúztatás után az MTA ünnepélyes szertartással temette díszsírhelyre a Kerepesi úti temetőben.

Nekrológiát a kedves tanítvány, Szőkefalvi-Nagy Béla írta az MTA III. osztályának periodikájában. Az életmű gondos áttekintése után megállapította, hogy Riesz Frigyes „nemcsak a magyar tudományos élet egyik legnagyobb büszkesége, hanem korunk egyik legnagyobb tudósa”. Riesz Frigyes és szintén világhírű pályatársa, Fejér Lipót születésének 100. évfordulóján, 1980-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a Bolyai János Matematikai Társaság a Nemzetközi Matematikai Unio égisze alatt nemzetközi konferenciát tartott Budapesten. A konferencián arról hangzottak el előadások, hogy az általuk kezdeményezett problémákban milyen gyümölcsöző újabb kutatások folynak a világban. Riesz Frigyes a funkcionálanalízis egyik megalapítója. Legnagyobb eredménye a Riesz–Fischer-tétel, de jelentős eredményeket ért el a valós és a komplex függvénytan, a potenciálelmélet, a függvényegyenletek elmélete, a halmazelméleti és a projektív geometria területén is. Szülőházán, a győri Kazinczy utca 20. szám alatti ún. Ecker-házon születésének 100. évfordulóján rá és szintén matematikus testvére, Marcellre emlékeztető táblát helyeztet el a Magyar Tudományos Akadémia és a Bolyai János Matematikai Társulat. 1995-ben Győrben utcát neveztek el róla. Egy 2000 májusában felfedezett kisbolygó is az ő nevét kapta (Frigyesriesz). 2010-ben Magyar Örökség díjat kapott.

FORRÁSOK

A) A családfa elkészítéséhez

Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org

Gyászjelentések: OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

B) Peregrinációs adatok

SZÖGI LÁSZLÓ (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, ELTE Levéltára.

HEGYI ÁDÁM – SZÖGI LÁSZLÓ (2016): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23. Budapest.

C) Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 500 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Egyetemek, főiskolák és középiskolák 1916–1918

1916. 42-353; 42-358; 42-359; 42-361; 42-370; 42-373; 42-374

K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára, Egyetemi Ügyosztály. Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek

1942-1944-1-60784

IRODALOM

Akadémiai tagajánlások 1916. 25–27.

Akadémiai tagajánlások 1936. 34–39.

CSÁKÁNY ANDRÁS – VARGA ANTAL (1999): A szegedi egyetemi matematikai intézetek hetvenöt éve. In SZENTIRMAI LÁSZLÓ (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szeged. 380–397.

DOMINKOVITS PÉTER – HORVÁTH JÓZSEF (2011): *Győr, a modellváltó város 1867–1918. Források a dualizmuskori Győr történetéből*. Győri tanulmányok 33. Győr.

KEMÉNY JÓZSEF (1930): *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr

SZABÓ PÉTER GÁBOR (2010): *A matematikus Riesz testvérek. Válogatás Riesz Frigyes és Riesz Marcell levelezéséből*. Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet.

SZŐKEFALVI-NAGY BÉLA (1956): Riesz Frigyes (1880–1956). *A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei*, 6(2). 143–156.

SZŐKEFALVI-NAGY BÉLA (1980): Riesz Frigyes. *Magyar Tudomány*, 25(4). 261–270.

- SZŐKEFALVI-NAGY BÉLA (1981): Riesz Frigyes élete és személyisége. *Matematikai Lapok*, 29. 1–5.
- URBANCSOK ZSOLT (2014): A Pulitzer család stratégiái a 18–19. században. In GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék. 121–136.
- VEKERDI LÁSZLÓ (1975): Természettudományok és a matematika. In PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 332–338.
- VINCZE ISTVÁN (1991): In memoriam Professor Riesz. *Matematikai Lapok*, 1991(4). 6–14.

III. KOVÁCS I. GÁBOR

AKKULTURÁCIÓ ÉS ASSZIMILÁCIÓ

AZ „ÖSSZEILLESZKEDÉS” VÁLTOZATAI A ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK CSALÁDJAINÁL

FOGALMI KERETEK

Mielőtt időrendben haladva sorra vennénk zsidó származású református professzoraink családjainak áttéréstörténeteit az odavezető út és a későbbi fejlemények ismertetésével, bemutatjuk azokat a fontosabb fogalmakat, társadalomtudományi konstrukciókat, amelyek segítségével a történeteket leírhatjuk és megpróbálhatjuk értelmezni. Kiinduló fogalmaink az *akkulturáció* és az *asszimiláció*, amelyek bár összefüggenek, mégis szükséges hangsúlyoznunk a különbözőségüket is. Kövér György erről már korábban is írt (KÖVÉR Gy. 1977), de az 1990-es évek végén az ELTE Szociológiai Intézetében elkezdett magyar társadalomtörténeti előadásai tankönyvvé formálásakor (KÖVÉR Gy. 1998) a *Kultúra és etnicitás* fejezetben röviden össze is foglalta, amit Milton Gordon sémájából kiindulva fontosnak tartott. A kulturális antropológiában használt „akkulturáció” eszerint „legáltalánosabban véve annyit jelent, hogy a különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során egyik vagy mindkét csoport kulturális alkatában változások keletkeznek. [...] Másfajta jelentéssel bír a strukturális beolvadás, vagyis az asszimiláció kategóriája, amelyet mégsem szokás pontosan megkülönböztetni az akkulturációtól. Az asszimiláció elsősorban egyéni (bár akár tömeges) kilépést jelent valamely csoportkötődésből, rövidebb-hosszabb ideig tartó, akár többgenerációs folyamatot, míg végül az illető személy (akár családtagjaival együtt) befogadást nyer szerzett identitásába, új strukturális pozíció birtokába jut. [...] Az akkulturációs folyamatok előrehaladása nélkül semmiféle asszimiláció nem képzelhető el, az akkulturáció

azonban önmagában nem eredményezi a (gyakran több generáción keresztül húzódo) beolvadást. [...] Szükséges, de nem elégséges feltétele tehát az asszimilációnak” (KÖVÉR Gy. 1998: 140–141). Az akkulturációt a szakirodalomban említik kulturális/mentális/nyelvi hasonulásnak, adaptálódásnak és transzformációnak, az akkulturációs folyamatot pedig szociális közeledésnek, integrálódásnak, betagozódásnak, beilleszkedésnek, reformkori változatban hozzásimulásnak.¹ Halmos Károly a magyar társadalomba beilleszkedni törekvő zsidó Baumgarten család történetéről írva az „összeilleszkedés” fogalmát használja (HALMOS K. 2008: 154–176). Úgy ítéltük meg, hogy – alapul véve Kövér György idézett meghatározását – a „különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során”, amikor az egyik vagy mindkét csoport kulturális alkataban változások keletkezhetnek, számolhatunk mindkét csoport aktivitásával, reagálásával, illetve kezdeményezésével, s ezt a kölcsönös cselekvőséget találóan fejezi ki az összeilleszkedés fogalma. Ezért emeltük be ezt a kifejezést a magyar keresztyénségbe (reformátusságba) betérő zsidó származású egyetemi tanárokról szóló kiadványunk címébe is.

Az aktorok tehát egyik oldalról a magyarországi zsidók, illetve bizonyos csoportjaik, akik történetileg változó módon, valamilyen értelemben adaptálódni igyekeztek a polgárosuló, keresztyén magyar nemzeti társadalomhoz, úgy, hogy maguk is részt vehessenek – saját színeiket is hozzáadva – annak modernizációjában (GYÁNI G. 1999: 323). A befogadó integrációs közeg pedig a szintén változó modernizálódó keresztyén magyar nemzeti társadalom a maga asszimilációs elvárásaival. Ennek a befogadó liberális nemzeti társadalomnak a megerősítő ítélete tehette szilárddá a megszerzett asszimiláns pozíciókat (GYÁNI G. 2002d: 157). De ennek a befogadó közegnek a változó asszimilációs elvárásai játszottak közre a 20. század disszimilációs diskurzusának elindításában is (GYÁNI G. 2013).

Nem tudjuk, és nem is szükséges itt a több mint százéves történetet részletesebben taglalni, de néhány körülményről, fogalomról még szólnunk kell. A történet kezdetén, a reformkor indulásakor fennálló rendi társadalomszerkezet alapidimenziója a keresztyének és nem keresztyének közötti különbségtétel volt. A zsidóság a többségi keresztyén társadalomtól elkülönítve/elkülönülve, jogfosztottságban, strukturálisan alárendelt helyzetben, lényegében páriaként gettólétben élt. Életformáját, teljes életvitelét a hagyományos zsidó vallási parancsolatok szabályozták, amelyek átszöttek a mindennapok kultúráját. A rendies kirekesztéssel együtt ez a vallásilag meghatározott életforma is hozzájárult az elkülönüléshez. A hagyományos zárt zsidó kultúra Magyarországon az 1830-as évek elejéig érintetlen volt (KONRÁD M. 2014: 28). A zsidóság többsége a régi közösségi keretekben, a vallási előírások által megszabott életvitellel élt (BÁNYAI V. 2005:

¹ Az alapfogalmakkal és általában a magyarországi zsidóság akkulturációjával és asszimilációjával kapcsolatban a következő könyveket és tanulmányokat használtuk: FENYVES K. 2010; GYÁNI G. 1999; Uő. 2002a; Uő. 2002b; Uő. 2002c; Uő. 2002d; Uő. 2011; Uő. 2013; Uő. 2015; GYURGYÁK J. 2001; KARÁDY V. 2000; KONRÁD M. 2014; Uő. 2020.

150). Az állampolgári létbe való beemelésükön gondolkodó, munkálkodó keresztény liberális politikai és kulturális elit alapos okkal várt a polgárosodni vágyó zsidóktól nyelvi magyarosodásuk mellett valamiféle vallásreformot, a szigorúan tradícióőrző vallásosságtól való távolodást is. Utóbbit a zsidóság sokáig elutasította (KONRÁD M. 2020), de fokozatos változásokkal a következő nemzedékben, az 1867-es emancipációs törvény utáni zsidó kongresszusig ez részben mégis bekövetkezett. Azért csak részben, mert a közöségek jelentős része nem fogadta el a reformokat. Ez az ortodox irányzat ragaszkodott a hagyományos szokás- és rítusrendhez, amely az egész életet befonta, s az életmódot változtatlanul meghatározta. A reformzsidóság által kiformált neológia (kongresszusi zsidóság) viszont a vallásosságot idővel szinte gyakorlatilag a templomi szertartásokra korlátozta (KARÁDY V. 2005: 65). Az ortodox–neológ megoszlás egyrészt szervezetenként is leképeződött, másrészt területileg különböző irányultságú tömbök alakultak ki. Az ország északkeleti részén, valamint az Alföld északi és keleti területein keleti eredetű, Galíciából s más lengyel területekről, az orosz „letelepedési övezetből” származó ortodoxok éltek, jelentős haszid (ultraortodox) csoportokkal vegyesen. A nyugati országokban és a Dél-Alföldön élők a nyugati, a 18. század végétől megindult zsidó felvilágosodás, a Haszkala által érintett német és cseh–morva területekről vándoroltak be a 18. századtól kezdve, s többségében a neológ irányzathoz csatlakoztak (PREPUK A. 1997: 37–50). Bár a nagy tekintélyű pozsonyi jesiva hatókörében a Pozsony környéki megyék zsidósága a nyugati rabbinikus hagyományt követő – a keletinél rugalmasabb – ortodoxiához tartozott.

Az akkulturáció, a modernizálódó magyar nemzeti társadalomhoz való adaptálódás, hasonulás, illeszkedés egyértelműen a neológ zsidóságot jellemezte. Értelemszerűen közülük kerültek ki azok is, akiket asszimilánsoknak, asszimilánsoknak tekinthetünk. A vallásreform, a szigorúan tradícióőrző vallásosságtól való távolodás mellett, pontosabban e távolodással párhuzamosan a legjellemzőbb, legfontosabb elvárt akkulturációs lépés a jiddis vagy német anyanyelv mellett/helyett a nemzeti nyelv, a magyar nyelv megismerése, elsajátítása volt. Gyáni Gábor véleménye szerint „olyan asszimilációs-akkulturációs eseményről van szó, ami nélkülözhetetlen a zsidó származású magyar állampolgárok teljes értékű befogadásához, hiánytalan társadalmi betagozódásához” (GYÁNI G. 2015: 98). Karády Viktor is úgy fogalmaz, hogy „A liberális nacionalizmus 19. századi uralma alatt a nyelvi elmagyarosodás a társadalmi-kulturális asszimiláció és integráció leglényegesebb aspektusa volt” (KARÁDY V. 2000: 73). A magyar nyelv, a nemzeti műveltség elsajátításának legfontosabb csatornája az iskolarendszer volt. Ezzel is összefügg a zsidó ifjak magas részaránya a középiskolában és az egyetemen. Az iskola arra adott lehetőséget, amire a felemelkedésre, integrálódásra törekvő asszimiláns neológ zsidóságnak a legnagyobb szüksége volt: a magyar nyelv elsajátítására. „Hiszen csak ez alapján kapcsolódhatott be végérvényesen a többségi társadalom kommunikációs világába, s csak így férhetett hozzá a magyar nemzeti műveltség univerzumához” (GYÁNI G. 2002b: 147). Az eredményeket az 1910-es népszámlálás adatai mutatják. Eszerint

Magyarország izraelita felekezetű lakosainak ekkor 76,9 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, s 87,4 százaléka beszélt magyarul (Kovács I. G. 2011: 282–283). 1912-ben a neológ templomok 88 százalékában magyarul prédikáltak (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1914: 458).

Az akkulturáció másik erős mutatója a névhasználat változása, a névmagyarosítások nagy száma.² A keresztény féllal kötött vegyesházasság, amely az új strukturális pozíció megszerzésének, az asszimilációs összeolvadásnak a jelzője lehet, az 1895-ös recepciós törvény előtt nem, vagy csak valamelyik fél áttéréseivel volt lehetséges. Az elérhető adatok szerint ezek az áttéréssel létrejött házasságok, egyáltalán a zsidók áttérése, ami a teljes beolvadást jelentette volna, meglehetősen ritka volt 1895 előtt. Ugyanis a felekezeti státusz volt és maradt a zsidóság identitásának legbelsőbb magja, s a vallásváltás nem számított bevett adaptációs stratégiának. Ennek szorgalmazása keresztény oldalról is csak az első világháború alatt vált gyakoribbá. A zsidóság vallásváltásáról alapos monográfiát író Konrád Miklós is úgy értékelte, hogy korábban a liberális elit „az áttérést nem tartotta az emancipáció, illetve az emancipált zsidóság magyarrá válása, magyarként való elfogadása feltételének” (KONRÁD M. 2014: 80). Az elvárások változása és a történelmi kataklizmák mellett a neológ zsidóság állapotában is kialakult egy olyan jelentős változás, ami adott esetben megkönnyítette az őseiktől örökölt felekezeti kötelék elszakítását. Ez a szekularizáció előre haladó és terjedő folyamata volt. Konrád Miklós sok adattal mutatta be, hogy már a 19. század végére hogyan terjedtek el a szekuláris identitásformák: csökkent a zsinagógába járás, az előírt imádkozás, az étkezési szabályok és szokások megtartása, a szombat megünneplése, ritkultak a bensőséges családi szertartások. A vallás iránti közömbösség főleg a zsidó nagypolgárság és a középosztály körében terjedt, de érintette a neológ városi kispolgárságot és a falusi zsidóságot is. A terjedő vallási közömbösség könnyítette az áttérés melletti döntés által okozható pszichológiai terheket (KONRÁD M. 2014: 23–68). Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy nem csak a neológia, de még a szekularizáció sem vezetett feltétlenül a zsidó identitás minden formájának elsorvadásához.

Ha megnézzük a magyarországi áttérések történelmi dinamikáját, azt látjuk, hogy a lassan, majd gyorsabban erősödő szekularizáció mellett a vallásváltások száma egyenesen lassan, majd gyorsabban emelkedik, de a nagyobb kiugrásokat mindig a zsidóellenesség felerősödése okozza. 1840-től 1880-ig alapjában véve nem jelentős sem az évente áttértek száma, sem ennek a növekedése. Az 1840-es évek elejének kicsit magasabb számait a zsidók térítését célul kitűző Skót Misszió budapesti tevékenységével magyarázhatjuk. Ezenkívül csak 1848-ban volt egy több okkal is értelmezhető áttérési hullám. Az 1882 és 1886 közötti növekedést a tiszaezlári pert körülvevő antiszemita zavargások okozták. A zsidók vallásváltásának 1901-ben megugró növekedését a lassan

² Erről a kérdéstről Karády Viktor és Kozma István készített részletes monográfiát (KARÁDY V. – KOZMA I. 2002).

erősödő zsidóellenesség motiválhatta (WELKER A. 2007; KONRÁD M. 2014: 205–252). Az 1918 és 1920 közötti, a háborús vereség és a forradalmak utáni extrém kitérésű hullám tulajdonképpen már kívül esik a reformátussá lett egyetemi tanáraink áttéréstörténetén. Az utolsó vizsgált áttérésünk éve ugyanis 1906 (Riesz Frigyes). A későbbi fejlemények csak professzoraink későbbi életútjára lehetnek hatással.

A PROFESSZOROK CSALÁDJAINAK ÁTTÉRÉSTÖRTÉNETEI

Az egyetemi tanárok családjainak áttéréstörténeteit értelemszerűen nem feltétlenül a professzorokkal kezdjük, hanem mindig azzal a nemzedékkel indítjuk, amelyikben megtörtént az áttérés. Ennek a nemzedéknek a bemutatásához pedig a legtöbb esetben az ő felmenőikről is meg kell tudnunk bizonyos adatokat. Igyekszünk leírni az áttérésekhez vezető akkulturációs utakat, az összeilleszkedés mozzanatait, a döntő lépés személyes körülményeit, a zsidó–keresztény viszony aktuális állapotát, kulturális és politikai jellemzőit, a motiváló, illetve a kényszerítő tényezőket. Megpróbáljuk megérteni, hogy az áttérők a keresztény felekezetek közül miért a reformátust választották. Fontosnak tartottuk megismerni, hogy az áttérés mennyiben jelentette a református hitélet gyakorlását, s hosszabb távon a református felekezeti-művelődési alakzatba való tartós beépülést. Ez utóbbihoz természetesen az egyetemi tanárok után következő nemzedékek útját is követnünk kell. Ugyanakkor tisztában vagyunk célkitűzéseinknek azzal a korlátjával, hogy felhasznált forrásaink többsége csak külső jelek számba vételére ad lehetőséget. Kevés olyan személyes dokumentumot használtunk fel, amely az identitások érdemi elemzésére adna lehetőséget. Végezetül még azt is szükséges előrebocsátanunk, hogy mivel az áttéréstörténetek egy része a professzori életutakba ágyazódik, bizonyos átfedések, kisebb-nagyobb ismétlődések természetes módon előfordulnak az adattári részben található életútleírásokkal.

Ballagi Aladár (1853–1928) történész professzor apja, Ballagi (eredetileg Bloch) Mór keresztelkedett meg a legkorábban, tehát mindenképpen az ő történetével kell kezdenünk.³ Az ország keleti felében, Zemplén megye északkeleti szélén, közel a galíciai határhoz egy kicsiny ruszin faluban, Inócon/Éralján született 1815-ben hagyományos jiddis nyelvet használó ortodox közösségben. Apja, Bloch Ábrahám Galíciából származott, s a Sztáray

³ Sok szempontból kiemelkedő egyéniség volt, akiről több írás jelent meg, de nem készült róla monografikus feldolgozás. Sőt életútjának sok részletét hiányosan vagy pontatlanul ismerjük. Mostani áttekintésünkhöz a következő írásokat használtuk: BALLAGI A. 1879; BALLAGI A. 1885; BALLAGI A. 1890; BALLAGI A. 1891a; (BALLAGI A.?) 1891b; KENESSEY B. 1891; SZŐTS F. 1907; WAKTOR A. 1995; WAKTOR A. 2006; KOVÁCS Á. 2007; KOVÁCS Á. 2016a; KONRÁD M. 2014. Ezekre csak akkor hivatkozunk külön, ha valamilyen vitatott kérdéstről van szó.

gróf kishaszonbérelője (tulajdonképpen pálinkafőző) volt.⁴ 1821-ben egy tűzvészben mindenüket elvesztették, az árendát sem tudták kifizetni, s az apa egy évre börtönbe került. A nyomorba jutott családot a családfő állandóan vándorolva, zsidó zugiskolákban, héderekben melamedként tanítva igyekezett fenntartani. A hagyományoknak megfelelően saját gyerekeit is bevezette a zsidó tudományokba. Móric – a 15 gyerek közül talán a legidősebb – különös kedvvel szépen haladt a Talmud tanulmányozásában, s mint bócher/talmudtanuló a szent szövegek recitálásával keresett pénzzel járult hozzá a család fenntartásához. Néhány év alatt nagyon sok helyen fordult meg az ország keleti részében: Mátészalka, Kisléta, Búj, Tiszalök, Tiszadob, Kóly, Nagykágya, Nagyszöllős, Ungvár, Sátoraljaújhely, Hajdúsámson, Debrecen, Nagykároly. A hagyományos közösségekben mindenütt a jiddis-deutsch nyelvet használták, s a talmudtanításra készülő Móric is csak ezt tudta. Tizennégy évesen, 1829-től már magasabb szinten, a nagyváradi jesivában tanult, amelyet az ortodox irányultságú Josef Rosenfeld nagyváradi rabbi (1803–1839) vezetett. 1831-ben került az ország nyugati felébe. Ekkortól folytatta zsidó tanulmányait Pápán a Beth Hammidrasban. Az 1749-ben alakult virágzó pápai hitközségben több mint ötven évig, 1781-től 1837-es haláláig a morvaországi származású, a „felvilágosult” irányzathoz tartozó Efraim Wolf Rappaport volt a rabbi. Neki köszönhetően lett országos híru a pápai jesiva (KOMORÓCZY G. 2016: 165), amelyik Szófer Mózes (1769–1839) ortodox pozsonyi jesivája után a legnépesebb volt Magyarországon. A tizenhat éves Bloch Móricnak itt volt az első jelentősebb találkozása felekezete reformirányzatával, amely nyitottabb volt az európai kultúra és műveltség felé. Egyúttal itt érezkelhette az ortodoxok és a reformirányzat küzdelmét is. Itt élt a Dunántúl legnagyobb zsidó közössége, amely a város lakosságának már negyedét tette ki. Ez a közösség Jakab Réka alapos monográfiája szerint mélyen beágyazódott a városi társadalomba, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és kulturális szempontból is. Jelentősen előrehaladtak az akkulturáció útján, s a reformkor vége felé a református kollégium diákságának már közel egynegyedét a zsidó gyerekek adták (JAKAB R. 2014).

Bloch Móric, hogy megélhessen, 1832-ben a pápai jesivából magánnevelőnek ment a zsidó közösségbe a Fejér megyei Móra, majd a Nyitra megyei Nagysurányba. Utóbbi helyen kapcsolatba került a keresztény kultúra világával is. A surányi plébános révén görög és latin könyvekhez jutott hozzá, s megismerkedett a görög és a latin nyelvvel. Az 1835–1836-os tanév közben – magyarul még nehezen fogalmazva – levelet írt a Pápai Református Kollégium igazgató-tanárának, Tarczy Lajosnak (1807–1881), hogy felvételt kérje a kollégiumba. Levizsgázott a gimnáziumi anyagból, s így beiratkozhatott a bölcsészeti osztályba (KÖBLÖS J. 2006: 846). Ez volt az első találkozása a protestáns keresztyénséggel, s jelentősen fejlődött a magyar nyelvtudása is. A kollégiumban elvégezte a bölcsészetet, s így továbbléphetett a felsőoktatásba. Matematikai és geometriai

⁴ Ez a Ballagi Aladár által írott életrajzokban nem szerepel, csak a Kenessey Bélától származó nekrológban. Ez a foglalkozás magyarázza, hogy miért éghetett le mindenük (KENESSEY B. 1891: 1149).

tudásra is szert tehetett, mert 1837-ben Pestre költözve sikerrel tette le a felvételi vizsgát a Pesti Tudományegyetem Bölcsészeti Kara mellett működő Mérnöki Intézetben, az Institutum Geometricumban. Beiratkozása ebbe a világi intézménybe azt is jelentette, hogy elfordult korábbi életcéljától, a rabbiságtól. Közben intenzíven igyekezett tökéletesíteni magyar nyelvtudását. A pesti lapokban a németen kívül már magyar nyelvű cikkei is megjelentek. Keserű csalódása volt azonban, hogy hiába tanult szorgalmasan, izraelita vallása miatt szigorlata nem sikerülhetett. A magyar világi társadalomba való beilleszkedési szándéka rendi akadályba ütközött. 1839-ben Párizsba ment mérnöki tanulmányokat folytatni. Itt írta 1840-ben – saját akadályoztatása által is motiválva – *A zsidókról* című könyvét, amely Pesten jelent meg, s fő célja az volt, hogy a zsidók egyenjogúsítása érdekében befolyásolja a magyar közvéleményt a kérdés országgyűlési tárgyalása előtt, s támogassa a szabadelvű tábor törekvéseit. Az írással nemcsak a zsidók emancipációjának lett szószólója a zsidóság részéről, hanem azt is hangoztatta, hogy a magyar társadalomba való beilleszkedéshez szükséges a zsidóság magyarosodása, a magyar nyelv megtanulása is.

Eötvös József hívására 1840-ben hazatért, hogy a zsidók magyarosításának ügyét szolgálja. A nyelvi és kulturális asszimiláció segítése érdekében héberből magyarra fordította, s kétnyelvű kiadásban, jegyzetekkel ellátva kiadta a zsidó ifjúság számára *Mózes öt könyvét*, s közreműködött egy magyar nyelvű zsidó imakönyv elkészítésében is. A *Pentateuchus*nak még csak az első része jelent meg, amikor 1840-ben a szabadelvű akadémiai elit javaslatára huszonöt évesen, első zsidóként az MTA levelező tagjává választották. Ami azonban a felekezeti státusz megváltoztatását illeti, még 1841 elején is, amikor az ország egyik legnagyobb vagyonú zsidó vállalkozója, Wodiáner Sámuel a vállalkozói lehetőségeit és társadalmi integrációját korlátozó zsidó hitről áttért a református vallásra, az átlépést „aljas gyávaságnak minősítette” (KONRÁD M. 2014: 336–337; KOMLÓS A. 1997: 51). A vallásváltás a zsidóság körében később sem tartozott ugyan az általános adaptációs stratégiák közé (GYÁNI G. 2002a: 147–148), de az 1840-es években a pesti zsidó értelmiségi elit körében volt egy kisebb áttérési hullám, ami protestáns vonatkozásban összefüggött a Skót Misszió pesti megtelepedésével (FORGÁCS GY. 1941: 412–429).⁵ A missziót a mélyen vallásos pietista evangélikus Mária Dorottya württembergi hercegnő (József nádor harmadik felesége) hívta Pestre 1840 tavaszán. A skót presbiteriánus egyház zsinatának határozatával létrehozott zsidómissziói bizottság három misszionáriusa 1841 augusztusában érkezett Pestre azzal a céllal, hogy a zsidókat a keresztény hitre térítse, s a racionalizmus által uralt protestáns egyházakat evangéliumi szellemen megújítsa. Bloch Móric, akinek a bibliafordítását a nádor és felesége korábban jelentős összeggel támogatta, Mária Dorottya révén kapcsolatba került a misszióval. 1842 februárjától szerepelnek az egyik misszionárius jegyzeteiben olyan beszélgetések,

⁵ A misszió munkáját újabban Kovács Ábrahám dolgozta fel több írásában (Kovács Á. 2006: 709–720; Uő. 2007: 109–125).

amelyek szerint Bloch úgy nyilatkozott, hogy „hite Krisztusban talált nyugalomra”, s a „Szentírás az igazság egyetlen forrása, egy az Isten három személyben”. Ennek alapján a misszionáriusok – akik a keresztelest mindig hitbeli megtéréshez kötötték – Ballagi Mórt saját megtérítettjeik listáján is számontartották, annak ellenére, hogy 1843-ban Németországban keresztelekedett meg (Kovács Á. 2007: 115–117).⁶ 1842 második felében Mária Dorottya támogatásával Tübingenbe ment az evangélikusok által kedvelt jóhírű egyetemre bölcsészetet és teológiát tanulni. 1842-től bölcsészetet hallgatott, s bölcsész doktorátust is szerzett. Csak megkeresztelekedése után, 1843. július 4-én iratkozott be a teológiai karra. A Tübingen közeli Notzingenben kereszteleték meg az evangélikus egyházban⁷ 1843. május 28-án.

Eddigi tudásunkat pontosítja, és a Skót Misszió szerepét is igazolja az áttérésben egy németországi zsidó forrás, amelyik Notzingen zsidó történetével foglalkozik.⁸ Eszerint a keresztelest Christoph Friedrich Haas (1802–1882) notzingeni lelkész végezte, aki korábban a Bázeli Misszió megbízásából az örmények, a tatárok és a perzsák között végzett missziós munkát. A forrás a Christian Gottlob Barth (1799–1862) életéről szóló, 1869-ben megjelent könyvből idéz (WERNER K. 1869: 93). Barthról tudni kell, hogy Württembergben a 19. századi keresztény újjászületés egyik atyjaként tartják számon, aki Skóciában megismerte az Evangélikus Szövetséget, s Németországban létrehozta a nagyhatású Calwer Verlag evangéliumi kiadót. Az írás szerint a megkeresztelekenni kívánó Blochot egy skót misszionárius küldte ajánlólevéllel Barth-hoz, aki azonban akkor nem tartózkodott Calwban. Ezért a történet elbeszélője – Barth munkatársa – Haas tiszteleteshez, a volt misszionáriushoz irányította, aki Blochot a keresztelelőre előkészítette, s később megkeresztelte. A keresztyanya, Mária Dorottya anyja, Henrietta hercegnő (1780–1857) volt, akit a leírás szerint ugyanúgy érdekelt ez a tehetséges ember, mint a lányát, Mária Dorotttyát. A keresztpai tisztet a történet leírója, Karl Werner látta el. Írása így mindenképpen hitelesnek tekinthető. Kétségtelen tehát, hogy Bloch az egyik pesti skót misszionárius ajánlólevelével kereste a skóciai evangélikál mintát követő, missziós lelkületű Christian Barthot.

A megkeresztelekedés motivációját nemcsak a kortársak vitatták, hanem ma is diszkusszió tárgya. Áttérése után Bloch levélben szólította fel példájának követésére a pesti

⁶ Kilenc évvel fiatalabb öccse, aki 1842 novemberében még Bloch Leopold néven írta alá a pápai kollégiumban az iskolai törvényeket, valóban a Skót Misszió révén keresztelekedett meg 1843 decemberében, s a keresztségben nyerte a Károly nevet.

⁷ Ballagi valójában protestánsnak tartotta magát, s amikor például 1851-ben a szarvasi evangélikus tanárságból meghívták tanárnak a kecskeméti református főiskola teológiai intézetébe, úgy működött immár reformátusként, hogy semmilyen formális lépést nem tett. Gyermekei születési anyakönyvében sem szerepel az apa felekezeti hovatartozása. Szarvason 1846-ban és 1851-ben csak azt írták, hogy „liceumi oktató”, illetve „oktató”. Kecskeméten 1853-ban, hogy „ref. kollégiumi tanár”. Csak az anya után katolikusnak keresztelezt Josephine lánya anyakönyvébe írta be a plébános 1849 áprilisában, hogy az „apa: ref”.

⁸ Lásd: Notzingen (Kreis Esslingen). Jüdische Geschichte, http://www.alemannia-judaica.de/notzingen_juedgeschichte.htm (Letöltés ideje: 2021. június 22.)

zsidó hitközséget. Erre reagált az akkor még nagykanizsai rabbi, Löw Lipót (1811–1875), s úgy ítélte meg, hogy Bloch áttérését nem hitbeli meggyőződés váltotta ki, hanem mint a legtöbb áttért zsidónál, az a vágy, hogy „polgári létet” vásároljon magának. Felismerte úgymond, hogy hiába lett akadémikus, eredeti hitében maradván nincs előtte más lehetőség, mint egy tanítói állás egy zsidó községben (KONRÁD M. 2014: 324). Ballagi Aladár apja életrajzában 1879-ben azt írta, hogy apja amiatt a csalódása miatt idegedett el felekezetétől, hogy a pesti hitközség nem támogatta komoly összeggel messze mutató terveit, kezdeményezését egy magyar nyelvű rabbiképző felállítására. Önző, kasztszerűnek minősített elzárkózásukat úgy értelmezte, hogy nem hajlandók közeledni a magyar társadalomhoz (BALLAGI A. 1879: 20; KONRÁD M. 2014: 324–325).⁹ Kovács Ábrahám, aki nagy körültekintéssel, sokoldalúan vizsgálta Bloch Móric megkeresztelkedésének okait, indítékait, arra az eredményre jutott, hogy nem ment át a Skót Misszió által elvárt evangéliumi megtérésen. Tübingeni tanulmányai idején pedig a Ferdinand Christian Baur (1792–1860) nevével fémjelzett történetkritikai, bibliakritikai iskola hatására kristályosodott ki teológiai liberalizmusa, amely összhangban társadalmi liberalizmusával, a magyarosodás, a nyelvi, kulturális és vallási asszimiláció útját jelölte ki. Nem karrierje miatt, de lehetőségeit szem előtt tartva keresztelkedett meg. „A fiatal ember egyértelműen meglátta a kibontakozó lehetőséget és meg is ragadta azt” (KOVÁCS Á. 2007: 117–120). Azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy vallásváltoztatása tudatos asszimilációs döntés volt. Érzelmi azonosulással is megélte, teljes erkölcsi integritással, egzisztenciálisan is vállalta a kilépést a korábbi csoportkötődésből. Szerencsés módon ez együtt járt az új strukturális pozícióba való befogadással, illeszkedéssel. Hazatérve, 1844 őszétől ugyanis egy keresztyén intézmény, a szarvasi evangélikus líceum megbecsült, buzgó tanára, sőt igazgatója lett. Ezt nevezi Halmos Károly a Baumgarten család integrációs lépéseinek sorra vételekor a professzionalizáció révén történő összeilleszkedésnek egy értelmiségi hivatásban (HALMOS K. 2008: 171). Hozzátehetjük, hogy ennek volt határozott rendi dimenziója is, hiszen a rendeken kívüli zsidó státuszából a keresztyén honorácior státuszába lépett át.

Szarvashoz kötődik Bloch Móric házassága is, amit általában az asszimiláció fontos lépésének tartunk. A szellemi különbségek ellenére (WAKTOR A. 1995: 52–53) a szerelmi vonzalom természetesen ebben az esetben sem zárható ki, mégis a párválasztás itt tudatos illeszkedési mozzanatnak (is) látszik. A keresztyén honorácior státuszába került líceumi tanár rendileg még egyfeljebb lépett azzal, hogy egy római katolikus nemes leányt vett feleségül. Kistrákói és királylehotai Lehoczky Ida apja Békés megyei tisztségviselő, főszolgabíró és táblabíró volt, aki egy középkori eredetű Turóc megyei családból származott. A menyasszony anyja, Novák Jozefa pedig jómódú szamosújvári nemesített örmény családból származott. Az anyós egyik fiútestvére Békés megyei vármegyei

⁹ Konrád Miklós helyesbíti Ballagi Aladár „asszimilációs” konstrukciójának néhány részletét. A kezdeményezés például nem rabbi-, hanem tanítóképzőről szólt, s a pesti hitközség jegyezte a legnagyobb összeget, de tény, hogy összességében nem érkezett elegendő felajánlás a tervezet.

alispán, a másik a Wenckheim család uradalmi ügyésze, a harmadik császári és királyi őrnagy. Leánytestvére férje pedig az a báró Vécsey Pál, akinek Kossuth Lajos fiatalon a jogtanácsosa volt, majd, mint távollevő főrendnek, az ő képviselőjében vett részt az 1832–1836-os országgyűlésen. A társasági elfogadottság, a kapcsolatok építése, az életformák közelítése, a kulturális hasonulás szempontjából döntő jelentősége volt ennek a házasságnak. Csak példaként említjük, hogy a házaspár első gyermekének, az 1846-ban született Lászlónak Rosty Albert, az 5500 holdas birtokos, Eötvös József, valamint Trefort Ágoston apósa és báró Vécsey Mária voltak a keresztszülei.

Halmos Károly a nemzeti azonosulást is az asszimiláció döntő mozzanataként említi, s ennek részeként a nyelvi hasonuláson túl hangsúlyozza a sorsközösség tudatának kialakulását és elfogadását (HALMOS K. 2008: 172). Utóbbira jó példa Ballagi Mór szerepvállalása a szabadságharc idején. Ennek nyitányaként testvérel, Károllyal együtt nevüket 1848-ban Ballagira változtatták (*Századunk...* 1893: 17). A harcok idején Mór először a Békés megyei nemzetőrség táborigazgatója, majd 1848 októberétől Görgey mellett hadnagy, főhadnagyi rangban tábornoki fogalmazó volt. Végül 1849 júniusától századosként a hadügyminisztérium elnöki osztályának titkára lett. A nemzet nagy vállalkozásának, próbatételének kohójában edződött tanárt az önkényuralom Szarvasra internálta, a tanítástól eltiltotta, és rendőri felügyelet alá helyezte.

Ballagi/Bloch Mór története egy szinte tökéletes asszimiláció mintapéldája. Életének későbbi alakulását, nagyszabású szervező, egyházépítő és tudományos munkásságát a továbbiakban nem részletezzük, de a bevezetőben jelzett kérdésünkre, hogy a protestánsá/reformátussá lett família hogyan illeszkedett a református felekezeti-művelődési alakzathoz, még röviden választ kell adnunk. Tudjuk, hogy a családot alapító Ballagi Mórt 1851-ben meghívták tanárnak a kecskeméti református teológiai főiskolára. Majd 1855-től a pesti Egyesült Protestáns Teológiai Tanintézet (később pesti református Teológiai Akadémia) tanára volt, s az intézmény teológiai irányának meghatározója 1877-es nyugalomba vonulásáig. A protestáns teológiai irodalom egyik megindítója, a szabadelvű irányzat közlönyének, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*nak 1858-tól 1888-ig a szerkesztője, a Protestáns Egylet kora teológiai liberalizmusának vezéregyénisége volt. Nem egyszerűen illeszkedett választott egyházához, hanem azt saját meggyőződése szerint formálni igyekezett. Ahogy a Ballagi teológiai gondolkodásáról több tanulmányt író Kovács Ábrahám megállapította: „tevékenysége meghatározóan befolyásolta a magyarországi ref. egyház teológiai arculatát” (KOVÁCS Á. 2016a: 7), beleértve a visszahatásként is keletkezett belmissziói mozgalmat és a debreceni újortodoxia második generációjának evangéliumi megújítását. Összességében ilyen módon magának Ballagi Mórnak az élete, munkája a református felekezeti-művelődési alakzat történetileg változó univerzumának szerves része.

Családjá további sorsáról, leszármazottairól is elmondhatjuk, hogy ebben az univerzumban maradtak. Leányát, Ballagi Jozefint az anyja után ugyan katolikusnak keresztelték, de a nemesi származású református Illyés Károly kúriai bíróhoz, a marosszéki ref.

egyházmege gondnokához ment férjhez. Fiuk, Illyés Géza (1870–1951) református vallású egyetemi tanár volt a budapesti orvosi karon, s az MTA tagja. A Ballagi-fiúk mind a hárman – a joghallgatóként fiatalon elhunyt László is – a budapesti ref. gimnáziumban tanultak. Géza (1851–1907) az MTA tagja, a sárospataki református jogakadémia kiváló tanára, a kollégium közigazgatója, az egyházi ügyek buzgó munkása volt. Felesége, gyermekei és unokái is reformátusok (FINKEY F. 2019: 129–145).

A harmadik fiú, *Ballagi Aladár (1853–1928)*, akiből 1883-ban, 30 évesen a budapesti tudományegyetemen az újkori egyetemes történelem professzora lett, pályája elején a budapesti ref. gimnáziumban és a sárospataki ref. főiskolán tanított. Gyakori szerzője volt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*nak, tanácsbírája a dunamelléki ref. egyházkerületnek, s haláláig buzgó gondnoka Budapesten a Kálvin téri parochiális résznek. Korán elhunyt első felesége, a félárva Bauer Ottilia az Országos Nőképző Egyesület iskolájának tanulójaként 13 évesen tért át izraelita felekezetéből reformátusnak, a református igazgatónő keresztanyaságával. Második felesége, aki eredetileg katolikus volt, a házasságkötés után fél évvel áttért a református egyházba. Gyermekeik közül Tibor fiuk (1883–1914) – aki fiatalon hősi halált halt az első világháborúban – természetesen a budapesti ref. gimnáziumban tanult, s annak a Szilassy Aladár (1847–1924) közigazgatási bírónak a leányát vette el, aki egyik kezdeményezője és odaadó munkása volt a református egyházat megújító belmisszióknak. István fiuk (1893–1955) orvos és egyetemi magántanár lett. Az ő gyermeke Ballagi Farkas (1941–), aki Ballagi Mór dédunokája, s a rendszerváltás után megszervezte az újjáéledt Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület nyugat-dunántúli tagozatát. 1970-ben született Áron fiát pedig a Magyarországi Református Egyház 2021 elején megalakult zsinata tagjává választották. Ballagi Mórtól Ballagi Áronig, az ükunokáig a Ballagi családból folyamatosan voltak buzgó tagjai a magyar református egyháznak, akik benne éltek a református felekezeti-művelődési alakzat világában.

Ballagi Mór 1843-as áttérése után időrendben a két Fröhlich professzor családjának 1851-es megkeresztelkedése következik. Ballagi Mór történetéhez képest ez kevésbé közzismert, s a maga idejében sem keltett ahhoz hasonló közéleti hullámokat. A kulcsszereplő mindazonáltal itt is a Skót Misszió.

Fröhlich Izidor (1853–1931), aki 1878-tól 25 évesen a budapesti tudományegyetem elméleti természettan/fizika professzora lett, 1853 januárjában már református családban született. Szülei ugyanis 1851. február 18-án keresztelkedtek meg már meglévő három fűgyermekükkel együtt. Az apa, Fröhlich Jakab (a keresztségben Vilmos) 1816 körül született a Csehországi Wobor/Obory helységben. (Nagyjából egyidős Ballagi/Bloch Mórral.) Nem tudjuk, mikor jött Magyarországra, Pestre, mindenesetre 1842-ben már Pesten kötött házasságot az 1819-ben Pesten vagy Óbudán született izraelita vallású Lederer Katalinnal. Első gyermekük, Fröhlich Izráel (később a keresztségben Róbert) 1844 márciusában született. A Kálvin téri református anyakönyvben ezt olvashatjuk az

öttagú család 1851. február 18-i kereszteleési bejegyzése végén: „Tanúk, keresztyák s anyák. Wingate Vilmos tisztelendő úr, Szabad Skót egyházi lelkész, Brunsvick Teréz grófnő, Smith Róbert úr Szabad Skót egyházi pap, Lederer Gedeon Róbert úr, Tauber Joahim úr”. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a Fröhlich családot a Skót Misszió munkatársai misszionálták. A megkereszteltek a szokott módon a keresztszülők nevét kapták: az apa a Vilmos, a legidősebb fiú a Róbert, a kisebbek a Gedeon, illetve a Joahim nevet.

Már Ballagi Mór áttérése kapcsán szót ejtettünk a Mária Dorottya nádorné által Magyarországra hívott Skót Misszióról. A pietista evangélikus württembergi hercegnő amíg tehetette, támogatta a zsidók térítése mellett a protestáns egyház megújítását is segítő evangélikál misszionáriusok tevékenységét.¹⁰ (Az ő vallásos köréhez tartozott egyébként az itt keresztszülőként szereplő római katolikus Brunsvick Teréz grófnő is.) A misszió működésének eredményeként a pesti zsidó értelmiségi és gazdasági elit körében kisebb áttérési hullám indult, főleg a zsidó hitközség egyik előljárójának, Saphir Israel Sándornak 1843. évi belülről átélt vallomások megterése, áttérése, hitvallásának sokszorosított terjesztése, s a Saphir család több tagjának áttérése után. Az ennek hatására áttértek számát közel ötven főre teszik (KOVÁCS Á. 2006: 898). A misszió révén áttértek száma összességében nem volt magas,¹¹ de mindig nagy súlyt fektettek a komoly vallási meggyőződésre, a megtérés szándékára. Ilyen, korábban megtért volt a Fröhlich-család egyik keresztpapja, Lederer Gedeon Róbert is, akit Saphir Sándor áttérése után 1844 júliusában Smith Róbert tiszteletes keresztelt meg. Foglalkozását, képzettségét nem ismerjük pontosan. Egy adat szerint 1846-ban a magyar középponti vasút építkezésén dolgozott, mint munkavezető (MIKLÓS I. 1937: 107). Kétéves képzés után vidéki zsinagógákban végzendő missziós munkára bocsátották ki. 1851 után Angliába, majd az Egyesült Államokba ment. Keresztény missziós társaságok szolgálatában végzett térítő munkát. Ez a Lederer Gedeon Róbert Fröhlich Vilmos feleségének, Lederer Katalinnak a testvére, s feltehetőleg a család megkeresztelkedésének egyik előkészítője volt.

Fröhlich Vilmos áttérés előtti foglalkozását nem ismerjük, de 1851 után már mindig egyházi szolgálatban állt. Fiai iskolai anyakönyvi bejegyzései szerint volt iskolaszolga az evangélikus gimnáziumban, egyházi szolga a pesti német reformátusoknál, három évig árvaházi szolga a Protestáns Árvaháznál, majd az 1864-ben leányegyházként megalkuló pesti német református egyháznál Kirchendiener/egyházfi 1888-ig. Egyházfíként szerepelt a budapesti cím- és lakásjegyzékekben is. 1896 júliusában a Német Református Leányegyház Bethesda Kórházában hunyt el. Bizonyosan nem volt tanult ember, de szinte egész felnőtt életét tanult keresztyén emberek alárendeltségében, közvetlen közellükben töltötte, ami erős hatással lehetett mentalitására, családjá életvitelére és aspirációira is. Fröhlich professzor tanítványa, Rybár István a mesteréről mondott akadémiai

¹⁰ Férje, József Nádor halála után 1847-ben Metternich Bécsbe rendelte.

¹¹ 1841-től 1919-ig 316 főt számolt össze Forgács Gyula (1879–1941), aki a Skót Misszió lelkésze s a belmissziói megújulási mozgalom egyik meghatározó alakja volt (FORGÁCS Gy. 1941: 413).

emlékbeszédében ezt írta a tízgyerekes Fröhlich családról: „Istenfélő vallásos szellem uralkodott a családban. Naponként olvasták a Bibliát. A tiszta családi légkör s a Biblia tanításai, amelyeket a gyermekek magukba szívtak, volt a talaj, melyből egyenes puritán jellemük kifejlődött” (RYBÁR I. 1936: 1–2). Az áttért család keresztyénsége a Skót Misszióban fogant, de az ápoló s a gyermekeket is nevelő közösség már a misszióval sok szálon összeszótt Németajkú Ev. Ref. Leányegyház volt. A Saphir Izrael Sándor megtérése után áttért zsidók többsége ehhez a közösséghez csatlakozott. Sokszor gyermekeik keresztszüleinek egy része is a megtértek/áttértek köréből került ki (KOOL A. 1995: 110). Fröhlich Izidor például 1853-ban a keresztnévét keresztapjától, dr. Zuckerkandl Izidor orvostól kapta, aki feleségével együtt 1850-ben keresztelkedett meg.¹²

A Németajkú Leányegyház első önálló lelkésze 1863-tól a Skót Misszió vezetője, König Rudolf lett. Az ökumenikus szellemben működő gyülekezetnek egyik meghatározó, s mindvégig fontos kezdeményező, meghatározó tagja volt több német pietista evangélikussal együtt az eredetileg evangélikusnak keresztelt grazi lelkészfiú, Biberauer Tivadar is (1829–1913). Amint a gyülekezet életéről könyvet és több tanulmányt író Kovács Ábrahám fogalmazott, lelki ébredésért imádkoztak, hogy ne csak névleges keresztyének legyenek a gyülekezeti tagok, hanem hitüket megvalló, missziói munkát is végző hitre jutott emberek. Elindították a társadalmi missziókat, a legény- és leányegyleti munkát, az árvagondozást, az özvegyek támogatását, a Biblia- és iratterjesztést, a Skót Misszió iskoláit és a Bethesda kórházat (KOVÁCS Á. 2016b: 3–24). Ebben a lelki környezetben nőtt fel a gyülekezet egyházfíának, Fröhlich Vilmosnak a tíz gyermeke. A hat fiú közül öt érettségizett. Az idősebbek a hatosztályos pesti evangélikus gimnáziumban kezdték tanulmányaikat, s a nyolcosztályos, egyértelműen magyar levegőjű reformátusban érettségiztek. A fiatalabbak mind a nyolc osztályt a református gimnáziumban végezték. Róbert, a legidősebb (1844–1897) lelkészi oklevelet szerzett (Budapesten és Bázelen tanult), segédlelkész, majd tanár volt a pesti református gimnáziumban, de legtovább a pesti evangélikus iskolában tanított. Ókortörténettel foglalkozott, egyetemi magántanár, az MTA levelező tagja és főkönyvtárnoka lett. Leánya, Teodóra (1875–1929) választmányi tagja volt a Lorántffy Zsuzsanna Egyletnek, amelynek célja „az egyház szolgálata, a keresztyén erkölcsi és hitélet fejlesztése volt elsősorban nők és gyermekek között a könyörülő és segítő szeretet gyakorlása által” (GÉRA E. 2006b: 1015). Izidor többi testvére közül Fülöp (1856–1898) gépészmérnök, vasúti főtiszt, Adorján (1858–1899) református elemi iskolai tanító lett. A lánytestvérekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Fanni (1851–) lánya, Prém Margit a Skót Misszió Polgári Leányiskolájának az igazgatója volt a két világháború között. 1945-ben az Újpest-Újvárosi Ref. Egyházközségnek családi házat adományozott, amelyet később templommá alakítottak (MILLISITS M. 2006: 460). Erzsébet (1854–) polgári iskolai tanárnő volt, s testvérel, Krisztinával (1863–)

¹² Az magyarázza Fröhlich Izidor „zsidósan hangzó” keresztyén keresztnévét, hogy keresztapja – orvos lévén –, megkeresztelkedésekor nem akarta megváltoztatni eredeti „doktori nevét”. Zuckerkandl doktor egyébként később missziós munkát végzett Bukarestben és Törökországban.

mint a Skót Misszió iskolájának volt diákjai 1000 pengős alapítványt hoztak létre, amelynek kamatait régi iskolájuk szegénysorsú, jó tanuló református diákjainak osztották ki évente (KOVÁCS Á. 2006: 908).

Fröhlich Izidor 1870-ben érettségizett a pesti református gimnáziumban. Érettségije után a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán, s a műegyetemen, valamint két évig állami ösztöndíjjal a berlini egyetemen tanult. Eötvös Loránd munkatársaként kezdte pályáját, s huszonöt évesen, 1878-ban lett a pesti egyetem nyilvános rendkívüli tanára. Csak rendes tanári kinevezése után, 1885-ben házasodott meg. Választotta az evangélikus Krolupper Irma, akivel a németajkú ref. gyülekezet Hold utcai templomában a Skót Missziót is vezető König Rudolf lelkész eskette össze. A menyasszony anyja evangélikus volt, az apja pedig csehországi születésű római katolikus német. Krolupper József eredetileg osztórák államvasúti hivatalnok volt, aki aztán jólmenő vasúti jelzőlámpa-, fém- és bádogárugyárat alapított. Fröhlich professzoréknak négy gyermekük született. Loránd (1891–1954) református főorvos volt Budapesten. A három lány közül Vilma (1886–1966) férje, Tolnay-Knefely Ödön (1886–1966) a bácskai protestáns német közösségből származott, cservenkai születésű evangélikus, s Keszthelyen tanult gazdász volt. Tolna megyében vásárolt nagyobb birtokot, amelyet mintagazdasággá fejlesztett. A szekszárdi evangélikus egyház felügyelője, a tolnai evangélikus egyházmegye világi közbírája volt. A legkisebb lány, Margit (1893–1980) férje, Heisler Ottó (1897–1970) is bácskai német evangélikus gazdász volt, aki Tolnában lett földbirtokos. A különösnek tetsző házasságok egyik magyarázata az lehet, hogy Fröhlich Izidor egyik testvére, Adorján Bácskában a torzsai német nyelvű ref. iskola kántortanítója volt. Emellett általánosabb összefüggés is lehet a pesti Német Református Leányegyház és a bácskai német protestáns felekezeti sziget között, ahol a 18. századi telepítésnek köszönhetően több helységben német reformátusok és evangélikusok erős közösségei éltek együtt. 1894-ben például a pesti német reformátusok új lelkésze előadókörutat tett a bácskai német protestáns helységekből, hogy diakonisszákat toborozzon a Bethesda kórházba (GÉRA E. 2006a: 951).

Itt érdemes szólnunk arról is, hogy a keresztyénné lett Fröhlich család újabb nemzedékei is kitarítottak az először megtértek hitében, de míg a protestáns öntudatú Ballagi Mór utódai egyértelműen reformátussá lettek, a Német Leányegyház protestáns ökömenéjében élő Fröhlichéknél inkább megmaradt a nyitottság. A nyelvi magyarosodásuk is másképpen alakult. A szülők, Fröhlich Vilmos és felesége megtanultak magyarul, de családi nyelvnek megmaradt a német. A gyászjelentéseknek is volt magyar és német verziójuk. A fiúk, de a lányok is az iskolában természetesen jól megtanultak magyarul, de gyülekezetük miliője német nyelvű volt, s a fokozatos magyarosodás ellenére is még sokáig két nyelvű. Ezekkel a körülményekkel is összefüggő, hogy a párvalasztásban gyakori a német és az evangélikus házastárs választása. A középső lány, Ilona (1888–1972) férje pedig 1911-től a német háttérű római katolikus Lappert Rezső (1879–1957) fővárosi műszaki főtanácsos lett, aki nevét 1937-ben magyarosította Lángra.

A buzgó katolikus férj, a Kelenföld-Lágymányosi Katolikus Kör választmányi tagja kedvéért Ilona is katolizált.

Szintén ehhez a Fröhlich családhoz tartozott *Fröhlich Pál* (1889–1949), aki 1924-től a kísérleti természettan/fizika professzora volt a szegedi tudományegyetemen. Apja, Fröhlich Adorján 1858-ban már reformátusnak született a megkeresztelkedett Fröhlich Vilmos és Léderer Katalin fiaként. Ő a tanítói pályát választva – amint már írtuk – a Bácskában levő Torzsa német nyelvű reformátusainak volt a kántortanítója élete végéig. (Ez a helyválasztás is jelzi a család tovább élő kétnyelvűségét.) A helybeli, torzsai német reformátusok lelkészének leányát vette feleségül. A feleség apja, Kármán Pál (1820–1903) egy sokgenerációs református lelkészi dinasztiából származott. Egyenesági leszármazottja volt a losonci ref. gimnáziumot 1731 és 1760 között felvirágoztató Kármán Andrásnak (1705 k. – 1761) és Gyöngyösi Árva Pál (1668–1743) kassai prédikátornak, aki Kassáról elúzva később az odera-frankfurti egyetem teológia professzora lett. Kármán Pál tiszteletes – akinek két testvére is harcolt az 1848–1849-es szabadságharcban – 52 évig pásztorolta a torzsai német reformátusokat. Felesége, Allnut Rebeka révén ő is kapcsolódott a Skót Misszióhoz, mert az eredetileg baptista hölgy (egy baptista prédikátor leánya) az óbudai hajógyár angol igazgatójának rokona volt, s ehhez a körhöz tartozott. Egyébként már idősebb Kármán Pál is a magyarországi reformátusság sajátos színét jelentő bácskai német reformátusok lelkésze volt Újverbáson 1815-től 1854. évi haláláig. Összességében elmondhatjuk, hogy az 1851-ben zsidó felekezetétől elszakadó, megtért/áttért Fröhlich család ágazatai beleilleszkedtek a református felekezeti-művelődési alakzatba, s annak a német reformátusság és az evangélikus protestantizmus felé nyitott változatához tartoztak. Különböző református/protestáns egyházi ügyek hűségesei voltak.

A zsidó származású református egyetemi tanárok közül kronológiailag a következő átterő család a Vámbéry. *Vámbéry Ármin* (1832–1913) a pesti tudományegyetem bölcsészkarának első zsidó származású egyetemi tanára volt. A kiegyezés után, Eötvös József kultuszminisztersége idején, 1868. április 4-én lett a keleti nyelvek nyilvános rendkívüli tanára. A Vámbéry család áttéréstörténetének szerkezete erősen különbözik mind a Ballagi, mind a Fröhlich család modelljétől. A Ballagiakhoz azonban két vonatkozásban hasonló a kiindulópont. Egyrészt Ballagi Mór és Vámbéry Ármin is az akkultúrációtól érintetlen, északkelet-magyarországi, illetve nyugat-magyarországi ortodox közegben született. Másrészt mindkettőjüknél volt családi előzménye az intellektuális pályának. Itt is, ott is a hagyományos zsidó tudományokat valamilyen szinten művelő apát találunk. Ballagi apja vándortanítóként zsidó zugiskolákban melamedként tanított, s fiát is ő vezette be a zsidó tudományok alapjaiba. Vámbéry apja viszont rabbihelyettesi állásra is pályázó tudós talmudista volt, de korai halála miatt közvetlen hatása nem lehetett fiára, csupán az anyai rajongó emlékezésen és a géneken keresztül. Vámbéry rendkívüli pályát futott be a pozsonyszentgyörgyi szegényes szülőháztól az elismert, világhírű orientalista tudós rangjáig. Dédapja Bamberg városából jött Magyarországra. Apja a

zsidó tudományok elvont világában élő, álmodozó, rajongó kitűnő talmudista volt, akit azonban az élet rákényszerített a házaló kereskedésre. Korai halála után a morvaországi Lundenburgból származó fiatal anya újból férjhez ment, s Dunaszerdahelyre költöztek. Kocsmával, majd házaló piócakereskedéssel próbálkoztak.

Vámbéry leírása szerint ez a világ, ahonnan indult egész életrendjével, vallásos világgal a leghagyományosabb zsidó ortodoxia volt, a tiszta hamisítatlan középkor maradványa. Önéletírásában maga Vámbéry sorolja fel azokat a lépcsőket, amelyek kivezettek ebből az akkulturációtól érintetlen közegből (VÁMBÉRY Á. 1905).¹³ A meghatározó lépcsők döntő részben a keresztény iskolák voltak. Nyolc éves koráig még hagyományos zsidó iskolába, a héderbe járt. Itt a héberül való olvasásra, a szöveg fordítására, Mózes öt könyvének és a próféták könyveinek ismeretére, magyarázatára, recitálására, a helyes vallásos zsidó életvitel szabályaira tanították a gyerekeket. A vallás zsinórmértékkel szolgált az ifúnak teljes életvitelére vonatkozóan, miként egyék, igyék, álljon, aludjon, ruházkodjon, hogyan gondolja a testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a világ jelenségeivel. Ennek a teljes, kerek, zárt világnak a megbontása, az akkulturáció azzal kezdődött, hogy édesanyja világi, orvosi pályáról álmodva beíratta a dunaszerdahelyi evangélikus elemi iskolába, s ezzel megkezdődött az ismerkedése a keresztény világias műveltséggel. Vámbéry saját öregkori emlékezése szerint a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá, előítéletmentesebbé tette. Mire a barmicvóra sor került, vallásos hite még nem rendült meg, de a szertartásbeli parancsok megszegése már nem töltötte el olyan aggodalommal, mint korábban. Ez az akkulturációs folyamat, a teljes életvilágot meghatározó zsidó vallásosságtól való távolodás folytatódott a pozsonyszentgyörgyi piarista kisgimnázium két éve, a pozsonyi bencés nagygimnázium három éve, valamint a pozsonyi evangélikus líceum egy éve alatt. Időközben minden vallással kapcsolatban kételyei támadtak, a vallás dolgai iránt tulajdonképpen közömbössé vált.

A továbbiakban Vámbéry izgalmas életútjából csak az 1864-es vallásváltoztatásig vezető utat foglaljuk össze röviden. A megszakított gimnáziumi tanulás után főleg keresztény körökben forgolódva nyelvi magánoktatással kereste kenyerét. Folyamatos tanulás-sal számos európai nyelv mellett a török, arab és perzsa nyelvet is elsajátította. Ballagi Mór pártfogó közvetítésével megismerkedett Eötvös Józseffel, akinek az anyagi támogatásával 1857-ben Konstantinápolyba ment, ahol nyelvtanítással is foglalkozva fontos kapcsolatokat szerzett, s megismerte a keleti élet sajátosságait, szokásvilágát. Megjelent első műve, a német–török zsebszótár. Az MTA levelező tagjává választotta, s támogatásukkal keletre indult, hogy felkeresse a magyarok rokonait és őshazáját. Mohamedán dervisnek öltözve kalandos úton Teheránig jutott. Közép-Ázsia földrajzáról, néprajzi viszonyairól angol nyelvű útleírásokat készített. Londonban, ahol érdeklődtek a terület iránt, 1864-ben előadásokat is tartott. A bécsi udvari körök is pártfogolták Vámbéry pesti egyetemi tanári kinevezésére vonatkozó kérését. A Pázmány Péter által alapított

¹³ A folyamat jelzésénél ennek az önéletírásnak a szövegére támaszkodunk.

egyetem azonban, figyelmen kívül hagyva a Mária Terézia-féle királyi újraalapítást, magát változatlanul katolikus jellegűnek tartva, nehézségeket támasztott az izraelita tudós kinevezésével szemben.¹⁴ Ebben a helyzetben Vámbéry meglepő módon nem katolizált, hanem a Kálvin téri református anyakönyv szerint Török Pál püspök szolgálatával 1864. december 30-án áttért a liberális és nemzeti szellemű, s a legmagyarabbnak tartott református felekezetbe Ballagi Mór egyszemélyes tanúskodása mellett. A felekezetváltásban bizonyosan szerepet játszott az ultramontánizmussal szembeni elutasító érzése, de talán az is, hogy az őt más ügyekben is támogató idősebb barát, Ballagi ezt az áttérést tudta a legegyszerűbben megszervezni régi barátjával, a szabadelvű Török Pállal. Vámbéryt az áttérést követően 1865 júliusában nevezte ki a király a bölcsészkarra, egyelőre a keleti nyelvek nyilvános tanítójának.

Első ránézésre ez az áttérés a kinevezés érdekében hozott egyszerű pragmatikus döntésnek látszik. Konrád Miklós a zsidók vallásváltásáról írott – már idézett – alapos monográfiájában differenciáltabb eredményre jutott. Az önéletírásból s más forrásokból az látható, hogy Vámbéry életében többször reflexíven foglalkozott áttérése kérdésével. Egyértelmű, hogy agnosztikus volt, a vallást álszentségnek tartotta. Azt állította, hogy a modern ember nem lehet vallásos, s büszke volt alkut nem ismerő szabad gondolkodására. Egy, az 1880-as években keletkezett német nyelvű kéziratában, s egy 1882-ben álnéven megjelent, de bizonyosan általa fogalmazott írásban a hitetlen zsidóknak mindazonáltal azt ajánlotta, hogy térjenek át, s társuljanak a hitetlen keresztényekkel, mert csak keresztényként küzdhetnek hatékonyan az „ultramontán aspiratiók” ellen, s hosszabb távon egy olyan világért, „ahol nincs vallás, felekezet, felekezeti előítélet”. (Ismerteti KONRÁD M. 2014: 355–356.) Konrád Miklós értelmezése szerint tulajdonképpen a magyarként való elismerésre vágyott, s úgy ítélte meg, hogy a befogadás csak áttérés révén kényszeríthető ki. Konrád következtetése, hogy „Vámbéry írásaiban az áttérés egyszerre jelent meg egy hideg fejjel hozott, logikus és gyakorlatias lépésként, illetve a zsidó léttel járó fájdalmas kitisztottságnak remélhetően véget vető eszközként [...] a modern ember racionális argumentációjával akarta tudatos-tudattalan elfedni a zsidó stigmától való menekülése és a magyarságba való befogadása vágyát” (KONRÁD M. 2014: 353–357). Erősen megfontolandónak tűnik ez a finom elemzés. Így viszont, ha tanulmányunk egyik kiinduló kérdésére keressük a választ, hogy miként viszonyult a reformátusnak áttért Vámbéry a református felekezeti-művelődési alakzathoz, akkor azt mondhatjuk, hogy a református egyházat egy vallási tartalom nélküli formális keretnek, liberális intézménynek fogta fel, s legfeljebb az ultramontánizmus elleni harc alkalmas eszközének tartotta. A formális előírásoknak megfelelően az egyházi adót a nyilvántartások szerint mindenestre rendszeresen minden évben befizette. Házasságát is a Kálvin téri gyülekezetben jegyezték be az 1868. április 4-i nyilvános rendkívüli tanári kinevezése után, április 28-án.

¹⁴ A budapesti tudományegyetemre csak az izraelita felekezet recepciója előtti évben, 1894-ben, Eötvös Loránd kultuszminisztersége idején nevezték ki az első izraelita vallású egyetemi tanárt, Szászy-Schwarz Gusztáv jogász személyében (Kovács I. G. 2012: 152–153).

Felesége, az evangélikus vallású 18 éves Rechnitz-Arányi Kornélia lett, akinek az apja Rechnitz János pesti zsidó orvos, anyja pedig Joachim Johanna, egy köpcsenyi jómódú zsidó gyapjúkereskedő lánya volt. (Johanna testvére, Joachim József az evangélikus hitre tért, Németországban élő világhírű hegedűművész volt.) Rechnitz doktor és felesége, Joachim Johanna 1849 júliusában kétéves Kornélia lányukkal együtt keresztelkedtek meg a Deák téri német evangélikus gyülekezetben. Joachim Johanna második férje, a Rechnitz-gyerekek nevelőapja azonban az erősen katolikus Arányi Lajos orvosprofesszor lett.¹⁵ Vámbéry Ármin esküvőjén a Kálvin téren a lelkészi szolgálatot Szilády Áron, a tudós kiskunhalasi református lelkész végezte, aki az orientalista tudományok révén volt Vámbéry bizalmas barátja. Az egyik tanú szerepét ismét Ballagi Mór töltötte be. A házasságból egyetlen gyermek származott, akit annak rendje-módja szerint a pesti Kálvin téri református gyülekezetben kereszteltek meg Rusztem névre. Keresztszülei a politikában, a közgazdasági és a kulturális életben egyaránt befolyásos református Csengery Antal (1822–1880) és felesége, valamint az evangélikus Pulszky Ferenc gyermekei, Pulszky Ágost (1846–1901), a későbbi jogi kari egyetemi tanár és Pulszky Polixénia (1857–1921), a Pulszky szalon „háziasszonya” voltak. Ezen kívül a későbbi VII. Edward angol király, még trónörökösként.

Az 1872-ben született *Vámbéry Rusztem (1872–1948)* is egyetemi tanár lett. Az októberi forradalom időszakában, 1919. január 22-én nevezte ki az egyetemi tanács tiltakozása ellenére az azon a napon hivatalba lépő Kunfi Zsigmond kultuszminiszter a budapesti jogi kar újonnan alapított kriminológia tanszékére. Vámbéry Ármin egyébként nehezen törődött bele, hogy fia a Trefort utcai állami mintagimnázium után a jogi pályát választotta. 1894-ben Budapesten végzett, majd a hallei és a genfi egyetemen is folytatott tanulmányokat, s 1903-ban már a büntetőjog magántanára volt. Ügyvédként kezdett, de csak három évig működött ezen a pályán. 1899-ben állami szolgálatba lépett, s az igazságügy-minisztérium törvényelőkészítő osztályán dolgozott, 1912-ben már ítélőtáblai bírói minőségben. A feleséget állítólag Vámbéry Ármin nézte ki a fiának (SÁRKÖZY M. 2013). A budapesti liberális református elitbe beágyazott Vámosy családból, Vámosy Károly (1848–1912) udvari tanácsosnak a m. kir. kúria ügyvédi tanácsa tagjának, a budapesti ref. egyház presbiterének, majd főgondnokának a leányát, Vámosy Olgát szemelte ki. Vámosy Károly bátyja, Vámosy Mihály a budapesti ref. gimnáziumot igazgatta. Olga anyja, Csengery Leona (1860–1947) pedig Csengery Antal lánya volt, s lánytestvéreinek férjei mind befolyásos férfiak: Wlassics Gyula miniszter, egyetemi tanár, Heinrich Gusztáv egyetemi tanár, tudomány- és kultúraszervező, később az MTA főtitkára. A fiatalokat maga Vámbéry Ármin mutatta be egymásnak a Dunakorzón. A szóbeszéd szerint később megbánta kezdeményezését (talán túl vallásosnak találta a Vámosy családot?), de már késő volt, a fiatalok egymásba szerettek. Az esküvő

¹⁵ Ez magyarázza, hogy Rechnitz-Arányi Kornélia két testvére is piarista rendtagként tanított különböző piarista középiskolákban.

természetesen a Kálvin téren volt. Ruzstem 1900-ban, immár házas emberként kötelességszerűen elkezdte fizetni az egyházi adót is. Két fiuk született, az idősebb, György 1905-ben, öccse, Róbert 1907-ben, akiket természetesen reformátusnak kereszteltek.

Ha röviden áttekintjük Vámbéry Ruzstem életét, nem találjuk nyomát annak, hogy a legfontosabb formális keretek fenntartásán túl bármi jelét adta volna a református egyházhoz való ragaszkodásának. 1913-ban, apja halála évében egyébként kilépett az állami szolgálatból, s liberális jogi szakfolyóiratot szerkesztett, de a *Huszedik Század* című polgári radikális folyóiratnak is egyik meghatározó alakja volt. Az 1914 júniusában megalakult Országos Polgári Radikális Párt alelnökévé választotta. (A párt programjában többek között az egyházi javak szekularizálását követelte.) 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja volt. Miután 1919 januárjában Kunfi Zsigmond az egyetemi autonómia megkerülésével a jogi kar egyetemi tanárának nevezte ki, Jászi Oszkár, az egyetemi ügyek kormánybiztosa február 7-én a kar dékánjává is kinevezte. A proletárdiktatúra idején, április 24-én a közoktatásügyi népbiztosság ezt megerősítette, s Vámbéry tagja lett az egész egyetemet irányító hattagú bizottságnak. A tanácsköztársaság célkitűzéseit és egyházellenes (likvidáló) tevékenységét ismerve, amelyekkel Vámbéry Ruzstem is közösséget vállalt, talán nem alaptalan arra gondolni, mintha a fiú az apja elméleti szinten megpendített gondolatainak radikálisabb, programszerűen szervezett változatát vállalta volna fel. Vámbéry Ármin már idézett elgondolása volt, hogy a hitetlen zsidók térjenek át, s társulva a hitetlen keresztényekkel hatékonyan küzdhetnek egy olyan világért, „ahol nincs vallás, felekezet, felekezeti előítélet” (KONRÁD M. 2014: 355–356). A diktatúra bukása után egyébként Vámbéry Ruzstem megbízását az egyetemi testületek törvénytelennek nyilvánították. Ügyvédként működött tovább, többek között az 1920-as népbiztos-perben és az 1935-ös Rákosi-perben. Szerkesztette a polgári radikális hagyományokat folytató *Századunk* című társadalomtudományi folyóiratot. 1938-ban Londonba, majd az Egyesült Államokba emigrált, ahol részt vett a magyar demokratikus emigráció tevékenységében. 1947-től washingtoni magyar nagykövet volt, amiről 1948-ban lemondott. György fia, aki magyar regényeket fordított németre, fiatalon egy bécsi kórházban halt meg. Az ifjabb Róbert (1907–1999) tehetséges színházi ember, librettista, dramaturg volt. Húszévesen egy berlini színház igazgatója lett, s közreműködött Bertolt Brecht és Kurt Weil *Koldusoperájának* ősbemutatóján. 1933 után Párizsban, majd 1938-tól az Egyesült Államokban élt. A Columbia Egyetem drámai tanszékén tanított. Később feleségével és anyjával Kaliforniában telepedett le. Gyermeke nem született (SÁRKÖZY M. 2014). Nincs nyoma, hogy ennek az utolsó Vámbéry generációnak bármely vallási közösséggel kapcsolata lett volna.

Lánczy Gyula (1850–1911) 1886-ban pályázat útján nyerte el a kolozsvári tudományegyetem bölcsészkarán az egyetemes történelem tanszék professzori állását. Az egyetemi autonóm testületek javaslata és a kultuszminisztérium felterjesztése alapján 1886. december 22-én nevezte ki Ferenc József a református vallású Lánczyt. Vele kapcsolatban

legelőször azt kell tisztáznunk, hogy mióta tartozott a zsidó származású Lánczy Gyula a református felekezethez. Halmos Károly, aki Gyula testvérének, Lánczy Leó bankvezérnek a legalaposabb kutatója, a leszármazottaktól kapott információk alapján azt feltételezte, hogy a fiúkat apjuk már az 1850., illetve az 1852. évi születésükkor megkereszteltette, talán a Skót Misszió térítésének hatására (HALMOS K. 2004: 180). Korábbi írásunkban a gimnáziumi anyakönyvek alapján más időpontra tettük az áttérést (KOVÁCS I. G. 2012: 80, 152). Gyula 1860-tól 1866-ig tanult a hatosztályos pesti evangélikus gimnáziumban. Az 1865/66-os tanévre való beiratkozásig vallása következetesen „mózesi zsidó”-ként szerepel az iskola anyakönyveiben. 1866-tól a gimnázium két utolsó osztályát a pesti ref. gimnáziumban végezte – itt is érettségizett –, s itt már mint „ref. vallású magyar” van bejegyezve. Azóta mindkét fiút valóban megtaláltuk a pesti izraelita anyakönyv „Szülöttek Lajstromában”. A későbbi áttérés bejegyzése azonban sem a pesti, sem az óbudai ref. anyakönyvben nem található. Valahol máshol kerülhetett rá sor, de az 1866-os időpont bizonyosnak látszik.

Röviden be kell mutatnunk azt a zsidó családot, ahová Lánczy Gyula 1850-ben született. Az eredeti családi név a Lazarsfeld volt, s a nyugat-csehországi Postelbergből származtak. Itt élt a dédapa is, aki dohánykereskedő volt, s a nagyapa is, aki szeszkereskedéssel foglalkozott. Itt született az apa 1814-ben, s mind a tizenöt féltestvére is. Egészen biztos, hogy nem csak Lánczy Gyula apja, Lazarsfeld Adolf jött Pestre 1843-ban, hanem valamikor a nagyapa, Lazar Raphael Lazarsfeld (Postelberg, 1792 – Pest, 1864) is, akinek Lazarsfeld L. R. und Söhne névvel a Branntwein-, Liqueur- und Essigerzeuger cége volt itt. Nem azonos időpontban, de az apa legalább kilenc testvére szintén Magyarországon, főleg Pesten telepedett le. Többségük itt házasodott vagy ment férjhez, s a párjaik többségükben magyarországi hitsorsosok voltak. Az apa is itt talált feleséget az óbudai születésű Pollak Katharina személyében, s utána lényegében szeszkereskedéssel foglalkozott. Tehát igen kiterjedt, német nyelvterületről származó, jiddisül és németül beszélő, különböző kereskedelmi tevékenységekkel foglalkozó hagyományos zsidó családról van szó. Úgy tűnik, hogy ebből a nagy családból elsősorban a legidősebb fiú, Lánczy Gyula apja tett lépéseket a magyarosodás, a beilleszkedés irányába. Magyarországon eleinte egy keresztény, katolikus vállalkozó üzletvezetője, majd cégtársa lett. Egyedül ő magyarosította a nevét gyermekeivel együtt Lánczyra a magyar függetlenség felvirradásával bíztató 1861-es esztendőben. Fiait közeépiskolákban taníttatta. Gyulát magyar nyelvű protestáns gimnáziumokba íratta. A még nem nagykorú fiúk 1866-os vallásváltoztatása sem történhetett az ő hozzájárulása nélkül.¹⁶ (Az időpontban azonban szerepe lehetett annak, hogy a nagyapa nem sokkal ezelőtt meghalt.) Féltestvérei családjainak a gyászjelentései viszont még a századvégén is német nyelvűek vagy kétnyelvűek voltak.

¹⁶ Maga Lánczy Adolf és felesége azonban izraelita halotti anyakönyvi bejegyzésük szerint halálukig megmaradtak izraelitának.

Lánczy Gyula magyarosodásában döntő szerepe volt a nyolcéves gimnáziumnak s a jogi kari négy évnék. A református gimnáziumban már az önképzőkör lapjának egyik szerkesztője volt. Egyetemistaként pedig rendszeresen írt cikkeket különböző lapokba a magyar történelem és irodalom kiemelkedő alakjairól. Ügyvédi vizsgát is tett, de nem gyakorolta. A zsidó származásúak közül az első egyike volt, aki az illeszkedés próbájaként 1872-ben állami hivatalban helyezkedett el. A református Kerkápoly Károly (1824–1891) pénzügyminisztériumában segédfoglalmazóként kezdte pályáját. 1874-ben már fogalmazóként lépett át gr. Szapáry Gyula (1832–1903) belügyminisztériumába. Ott szolgált 1880-ig, tehát azután is, hogy 1875-től lényegében maga Tisza Kálmán, mint miniszterelnök vezette a belügyet is. A miniszteriális állami hivatal fogalmazójának lenni több volt, mint egy értelmiségi hivatásban való összeilleszkedés. Az itteni feladatok és a mindennapi társas érintkezés teljes kulturális és életvilágbeli adaptációt, s talán bizonyos határok között világnézeti azonosulást is igényelt. Cserébe a teljes szociális integráció és asszimiláció lehetőségét kínálta. Ennek kicsit szabadabb folytatása volt, hogy Lánczy Gyula 1881 és 1884 között mérsékelt ellenzéki programmal képviselő lett, amivel kapcsolatban háromévesi képviselőházi szocializációról és a nemzeti sorsközösség tudatának a vállalásáról is beszélhetünk (HALMOS K. 2008: 171–172). Mindemellett még nyitott volt az életpálya, hiszen a tudomány művelése is érdekelt: társadalomtudomány/politikatudomány/történelem. Államtudományokból doktorált, s a politika magántanára lett. A megelőző évek adaptációjának, integrációjának, a kiegyezés kori politikai establishmentbe való betagozódásának is szerepe volt abban, hogy az útkeresés után lehetőséget kapott arra, hogy a kicsit talán még műkedvelőnek tűnő, de sokoldalú, nyelveket beszélő magántudósból végül kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanárrá professzionalizálódhatott. Amikor 1890-ben átpályázott a budapesti egyetemre, a pesti kar csak harmadik helyen jelölte, Csáky Albin kultuszminiszter javaslatára mégis őt nevezték ki. Budapesten ő lett a történeti szeminárium igazgatója. 1897-től tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak is. Mindezt összességében tiszteletreméltó asszimilációs teljesítménynek, s a befogadó közeg által megerősített eredménynek tekinthetjük.

1883 végén megházasodott. Egy akkulturálódott szegedi neológ földbirtokos, háztulajdonos, városi virilista lányát, Vajda (Weisz) Ellát vette feleségül, aki férje kedvéért tért át a református felekezetre. A szegedi reformzsidóság egyébként a dél-alföldi neológ vallási tömb legnagyobb hitközségét alkotta (KARÁDY V. 2000a: 59–92). Lánczy Gyulának az egyházához való viszonyáról keveset tudunk. Mindenesetre tudjuk, hogy Kolozsvárról Budapestre költözve évente rendszeresen befizette az egyházi adót a Kálvin téren. Ugyanezt tette testvére, Lánczy Leó bankvezér is, akiről azonban még azt is tudjuk, hogy a budapesti ref. egyház presbitere (1903–1921), sőt a fasori református gyülekezet főgondnoka volt. A fasori templom építésére 8000 koronát adott, s ő adományozta az orgonát is. Halmos Károly szerint „társasági életében jelentős szerepet játszottak választott felekezetének tagjai” (HALMOS K. 2004: 194). Korábban izraelita felesége a vele kötendő házasság kedvéért tért át reformátusnak. Gyerekek nem születtek. Érdemes még számba

vennünk, hogy mit tudhatunk viszont, legalább formailag, Lánczy Gyula gyermekeinek a református felekezethez való viszonyáról. A családfáról leolvashatjuk, hogy mind az öt gyerekének a párja római katolikus lett, s a lányok reverzálist is adtak.

A Lánczy fiúk 1866-os megkeresztelkedésében nem játszott szerepet kényszerítő tényező, az előrejutáshoz közvetlenül kapcsolódó elvárás. Szerepe lehetett a protestáns iskolai indoktrinációnak, s minden bizonnyal a racionális kalkulációnak, a várt és remélt emancipációtól függetlenül előre tekintő pragmatizmusnak is. Az áttérésnek nem látásának sem megtérésre utaló jelei, sem drámai mozzanatai. Nyugodt, kiegyensúlyozott, fokozatos illeszkedéseket látunk, drámák és mélységek nélkül. A református felekezethez tartozás átörökítése azonban gyenge lábakon állt.

Verzár Frigyes (1886–1979) 1918. szeptember 18-án mint reformátust nevezte ki nyilvános rendes tanárnak IV. Károly király az 1914-ben megnyitott Debreceni Tudományegyetem 1918 végén induló orvosi karára az általános kór- és gyógytan tanszékre. Pályáját követve azonban sokszor támadt az a benyomásunk, hogy zsidó származásúként tartották számon, s bizonyos helyzetekben így is kezelték.¹⁷ A professzor közvetlenül az orvosi egyetem elkezdése előtt, 1904. szeptember 1-jén tanára javaslatára változtatott nevet. Eredeti családi neve, a „zsidósan hangzó” Weisz volt, de 1886. szeptember 18-án reformátusnak született, s szeptember 24-én jegyezték be megkeresztelését a Budapest-Kálvin téri református egyházközségben Frigyes Walter Filep keresztnevekkel. Apja itt dr. Weiss Sámuel Gotthold Gusztáv Pál református gyakorló orvos, anyja Pffeiderer Iréne Lujza szintén református. Frigyes öccsének 1888-as, szintén Kálvin téri keresztelői bejegyzésében az apa: Weisz Gusztáv Gotthold Sámuel. A *Budapesti Cím- és Lakásjegyzék*ben és orvosi nyilvántartásokban további variációk vannak az apja nevére vonatkozóan: Weisz S. Gustav, Weisz G. Sámuel. A bécsi egyetem orvosi karára 1879-ben iratkozott be 22 évesen, mint „Weiss Samuel Gustav ev. deutsch”. Az orvosi diplomát is itt szerezte 1884-ben. Bécs előtt 1878-tól egy évet a tübingeni orvoskarra is járt, mint Weiss Gustav, akinek az apja Kaufmann. Gyanítható volt, hogy az apa keresztnevhasználatának bizonytalanságait az eredeti zsidó név s a keresztségben kapott új keresztnevek okozzák. Szerencsénkre a tübingeni egyetem anyakönyvében napra pontos születési dátum is szerepel, s ennek köszönhetően meg is találtuk a születési bejegyzését a pesti izraelita anyakönyvben Samuel névvel. Apja foglalkozása: Produzentenhändler/terménykereskedő. (Az apa neve Fülöp volt, ahogyan unokája harmadik keresztneve is.) A megkeresztelkedését azonban Budapesten sem az evangélikus, sem a református anyakönyvben nem találtuk. Ez történhetett Bécsben, de Württembergben is. Ez utóbbi verziót erősítette, hogy 1878-ban már a tübingeni egyetemen is a keresztségben kapott Gusztáv nevet használta. Sokat segített, amikor megfajítottuk feleségének, Pffeiderer Lujza Irénnek a

¹⁷ 2012-es könyvünk megírása idején, biztos adatok hiányában még nem szerepelt a zsidó származású professzorok között (Kovács I. G. 2012).

származását is. Ő a württembergi Korntalban született 1861-ben. Apja Johannes Gottlob Pfeiderer (1825–1897) protestáns teológus, tanár, aki Waiblingenben egy evangélikus cserzővarga fiaként született, s a schöntali professzor, Gottlieb Christian Kern (1792–1835) lányát vette el feleségül. 1848-tól évtizedekig Württembergben a jó hírű korntali evangélikus fiúiskola igazgatója volt. 1886-ban innen hívták meg az 1884-ben alapított bonni Johanneum inspektorának. A Johanneum Evangelistenschule volt, amelyet Theodor Christlieb (1833–1889) bonni evangélikus professzor és a Deutsche Evangelizationsverein alapított. Az intézmény célja az volt, hogy Németországban a szekularizált tömegek modern újraevangélizálásához és a világban az evangélium terjesztéséhez jól felkészült laikus evangélizátorokat képezzenek (VOIGT K. H. 2008). A megkeresztelkedett/megtért Weisz Gusztáv ebbe a missziós lelkületű családba házasodott.

Egyelőre nem tudjuk biztosan, hogy mi módon alakulhatott ki kapcsolatuk. Mindenesetre gyermekeik születése kapcsán támadt az a gyanúnk, hogy Weiss Sámuelnek régebbi érintkezése lehetett Budapesten a Skót Misszióval. Ugyanis első gyerekküket, Weisz/Verzár Frigyest 1886-ban a misszió vezetője és a németajkú leányegyház lelkésze, König Rudolf keresztelte. A második gyermeket is König tiszteletes keresztelte, s a keresztszülők között ott volt a misszió következő vezetője, Gladischefsky Károly is. Visszatérve Johannes Pfeiderer korntali iskolájára, tudjuk azt is, hogy ez bentlakásos intézmény volt. Egyrészt távoli országokból is küldték ide gyermekeiket azok a misszionárius szülők, akik pietista nevelést akartak adni fiaiknak, másrészt magának az intézményt vezető Pfeiderernek voltak kifejezetten toborzó útjai többek között Magyarországon is (VOIGT K. H. 2008: 250). Némi kombinációra ad lehetőséget, hogy Weiss Gusztáv az orvosi kar első évét a württembergi Tübingen egyetemén végezte, s csak aztán ment át Bécsbe. Ráadásul az egyetemkezdekéskor már 21 éves volt. Azért is gondolhatunk a korntali intézetre, mert idehaza nem találjuk a szóba jöhető gimnáziumok diákjai között. A későbbi apósról, a korntali igazgatóról, majd a Johanneumnak nevezett laikus evangélizátorképző inspektoráról, a már idézett K. H. Voigt írása nyomán tudhatjuk, hogy fontos alakja volt Württembergben a 19. század második felében intenzíven munkálkodó újpietista ébredési áramlatoknak. Kétszer is járt Amerikában, ahol különböző protestáns missziós irányzatokat tanulmányozott. Nyitott volt a felekezetközi párbeszédre, híve volt a protestáns keresztyének közötti egységnek, együttműködött baptistákkal, metodistákkal, szabadegyházi közösségekkel, missziós vállalkozásokkal is (VOIGT K. H. 2008: 262–288).

Későbbi bizonyítékunk is van arra, hogy Verzár Frigyes szüleinek, a Magyarországon élő Weisz–Pfeiderer házaspárnak folyamatos volt a kapcsolata azzal a protestáns ébredési mozgalommal, amelyhez Johann Gottlob Pfeiderer tartozott. A Licht in Osten Missionsbund *Dein Reich komme* című folyóiratának 1929. évi egyik számában bukkantunk rá Paul Achenbach baptista evangélizátor beszámolójára, amelyben négy hetes magyarországi látogatásának naponkénti programjairól számol be, ahol a szabadegyházi kötődésű Csia Lajos (1887–1962) református lelkész volt a kísérője. Az ötödik nap estéjén

a Deák téri evangélikus templomban tartott előadás után a Csia házaspárral együtt vacsorameghívást kaptak a „Doktor med. Weiss–Pfleiderer házaspártól”. A beszámoló itt melegen emlékezik meg arról, hogy a meghívó házaspár házában gyakran megfordult Dr. Baedeker is. Frederick William Baedekerről (1823–1906) van szó, aki az 1860 körüli megtérése utáni évtizedekben végigevangélizálta Oroszországot a Szahalin-szigetig bezárólag. Amikor már nem tudott tovább utazni keletre, az örmény és az orosz testvérek jöttek hozzá Budapestre, ahol a Weisz-Pfleiderer házaspár otthonában fogadta őket, s új feladatokat és szolgálatokat bízott rájuk (ACHENBACH P. 1929: 118–119). Achenbach előadóújtján néhány nap múlva Debrecenben az egyik előadáson Verzár professzor testvére tolmácsolt. Az evangélizátor másnap reggel a klinikán látogatta meg Verzár Frigyes. Verzár Frigyes apjának áttérésevel kapcsolatban van még tisztázni való, de valószínűleg besorolhatjuk őt is a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház közvetítésével komolyan megtértek sorába. (Gyászjelentésén is van olyan formula, amely nem szokványos az átlagos ref. gyászjelentéseken: „nehéz szenvedés után az Úrban elhunyt”). A család mindenesetre a Hold utcai Pesti Németajkú Evangélium szerint Reformált Leányegyházban volt gyakorló egyháztag, amely leányegyház a század végéig személyileg is szoros kapcsolatban volt a Skót Misszióval. A Biberauer Tivadar és a Németajkú Leányegyház által alapított Bethesda Kórház ügyeiben a századforduló után is találkozunk Verzár Frigyes apja, Weisz Gusztáv Sámuel szerepével. Amikor a kórház működésében zavarok támadtak, a leányegyház presbitériuma 1903-ban őt kérte fel az orvosi szolgálat szakmai ellenőrzésére. 1904-ben pedig tagja volt annak a vegyesbizottságnak, amelyet a budapesti anyaegyház és a német leányegyház hozott létre a kórházi problémák tisztázására (GÉRA E. 2006a: 953–954). Kérdés, hogy Weisz doktorék miként illeszkedtek a református felekezeti-művelődési alakzathoz. A keresztelesek, esküvők, temetések kétségtelenül a református egyház keretén belül történtek, de emellett a protestáns ökumenikus nyitottság is jelen volt kapcsolatrendszerükben. (Gyászjelentésén is szerepel egy egyszerű kereszt.)

Verzár professzor a középiskolát 1896-ban a nagyapja által alapított korntali evangélikus intézményben kezdte. Az első év befejezése után azonban – pár hónappal Pfeiderer nagyapja halála előtt – hazajött, s az érettségiig a budapesti evangélikus gimnáziumban tanult. Apja hivatását folytatva a budapesti orvoskaron végzett. A haditengerészetnél teljesítette egyéves önkéntes katonai szolgálatát. Németország és Anglia több tudományos intézetében járt tanulmányúton. 1913-ban nem fogadta el egy híres bostoni intézet vezető állását, mert idehaza akart szolgálni. Az 1914-es mozgósítástól kezdve katonaeorvosként szolgált a kárpáti fronton, majd Debrecenben főhadnagyként katonai bakteriológiai laboratóriumot vezetett. Jó kapcsolatokat ápolt a város vezetésével, s intenzíven részt vett a kálvinista Róma kulturális és társadalmi életében. 1918-ban a Debreceni Református Kollégium alapjaira épülő új debreceni egyetemen katedrát kapva meghatározó szerepe volt a debreceni orvoskari telep kiépítésében, az élettani és általános kórtani intézet megszervezésében, a debreceni orvosi iskola megalapozásában, a kísérletes orvostudomány

meghonosításában. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kérésére megszervezte a tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézetet, ahol vezető beosztásban volt 1937-ig. 1930-ban elnyerte a bázeli egyetem élettani tanszékét, de ezt először ideiglenesen foglalta el. Csak azután véglegesítette, hogy 1931-ben sikertelenül pályázott a budapesti általános kórtani tanszékre. A kari ülések jegyzőkönyveinek elemzése alapján megállapítható, hogy a fővárosi orvosi kar többségének a pályázó zsidó származásával kapcsolatos előítéletes, elutasító magatartása miatt nem kaphatta meg ezt a tanszékét. A sikertelenség (lényegében az asszimiláció megkérdőjelezése) nem akadályozta meg abban, hogy világhírű tudósként Bázelen is szoros kapcsolatban maradjon hazája tudományosságával. 1948-ig minden évben szerzett ösztöndíjat Bázelen a fiatal magyar kutatóknak. A második világháború után, mint a Verein für die Freunde Ungarns tagja aktív szerepet játszott a Magyarországra irányuló segélyakciók szervezésében. Az 1960-as évektől ismét többször jött Magyarországra. Magyar identitása, hazájához való ragaszkodása egyértelmű.

1914 decemberében már fronton harcoló tartalékos hadnagyként kötött házasságot. Felesége a zsidó származású Bien Olga pedagógus lett, aki pontosan egy évvel a házasság előtt tért át a református vallásra. Ez talán arra is utalhat, hogy nem csupán gyors, formális áttérés volt a leendő házastárs kedvéért. Verzár professzor keresztyén lelkületét bizonyítja, hogy Bien Olga 1922-es súlyos balesete után élete végéig odaadóan gondoskodott tolószékre kényszerült feleségéről. Verzár professzor második felesége 1938-tól a bázeli egyetem élettani tanszékén dolgozó skóciai származású, s talán presbiteriánus Edith Jean MacDougall biokémikus volt. Ebből a második házasságból két gyermek született, akiknek vallási kötődését nem ismerjük.

König Gyula (1849–1913) még nem volt egészen 25 éves, amikor 1874. november 28-án izraelita felekezetüként nyilvános rendes tanári kinevezést kapott a királytól az 1871-ben egyetemi rangra emelt műegyetem III. számú matematikai tanszékére. Ő volt a műegyetem első izraelita professzora. Akadémiai emlékbeszédében 1915-ben Rados Gusztáv úgy méltatta, hogy König Gyula „a Bolyaiak óta hazánk legtehetségesebb, érdemekben és sikerekben leggazdagabb kutatója volt a matematikai búvárlat terén” (RADOS G. 1915: 1). König Gyula 1849-ben született Győrben olyan zsidó kereskedő családban, amelyik a város egyik legrégebbi zsidó családja volt. A győri püspök, mint kegyuraság 1791-ben engedélyezte 30 család letelepedését a püspökség tulajdonán, Győrszigeten, ahol hamarosan zsidó hitközség alakult ki, amelyik 1795-ben már zsinagógát épített. Ennek a közösségnek volt tagja König professzor nagyapja, König Mózes Simon is,¹⁸ akinek a testvére, König Ábrahám Wolf sokáig a hitközség elnöke volt. König Mózesnek három fia született, akik 1840 után – amikor az országgyűlési törvény lehetővé tette a zsidó vallásúaknak a szabad lakhatást, élve a lehetőséggel – megtették az első akkulturációs lépést: a győrszigeti „gettóból” beköltöztek a városba. Adolfnak (1822–1888), aki kereskedéssel

¹⁸ A családtörténet leírásához felhasználtuk a következő művet is: KEMÉNY J. 1930: 101–102.

foglalkozott, a Hild utcában több háza volt. 1862-ben hitközségi elnök is lett, de aztán 1871-ben az ő vezetésével vált ki a kongresszusi hitközségből az ortodox irányzat, amelynek iskolaépítését is nagy adománnyal támogatta. Eközben megvette Creneville grófnő ferencháza-árpási birtokát, s ennek révén két megyének lett a virilistája. Ferencházán kastélyt s hozzáillő parkot építtetett. Ő tehát ortodox létére a birtok mentén és a nemesi életformához közelítve igyekezett illeszkedni a magyar társadalomba (HALMOS K. 2008: 171–172). A másik két testvér – Lajos és Zsigmond – a neves boldogasszonyi rabbi fiának, Freyer Ábrahámnak egy-egy lányát vette feleségül. Freyer Ábrahám kitűnő képzést kapott a zsidó tudományokban a nikolsburgi és a prágai jesivában, utána azonban még világi tanulmányokat is folytatott a prágai politechnikumban. A Pozsonyban 1818-ban alapított első magyar zsidó iskolának, a Primärhauptschulenak lett reformszellemű első vezető tanítója. Az ő családjába való beházasodások a szigorú hagyományoktól való óvatosságot távolodás egyik lépésének tekinthetők. Lajos (1820 k.–) divatáru-kereskedő volt, aki Szigetből először a Baross utcai Wellner-házba költözött, majd Bécsbe települt. Zsigmond – professzorunk apja – tekintélyes fűszer-nagykereskedő volt s tagja az új győri zsinagóga építésére létrehozott bizottságnak. Norinbergi áruval kereskedett, de váltóüzlettel is foglalkozott, s a városban több házat birtokolt.

Egyetlen gyermeküket, Gyulát nem erőltették az üzleti pályára, a családi kereskedés folytatására. Felismerve tehetségét, érdeklődését, tudományos pályára szánták. Ezt az édesanyja is támogatta, aki maga is intellektuális miliőben nőtt fel. A helybeli bencés gimnáziumba írárták be, ami döntő lépés volt az akkulturáció útján. Az egyetemi tanári professzióval szisztematikusan foglalkozva úgy látjuk, hogy a tehetséges zsidók tudományos pályára mentén való illeszkedése a nehézségek ellenére sokszor vezetett sikeres megoldásokhoz. König Gyula a klasszikus magyar gimnáziumnak köszönhetette gazdag műveltségét, finom nyelvi kifejezőkészségét, tökéletes magyarságát s magyar identitása formálódását. A bécsi, berlini és heidelbergi egyetem több karán megfordult, mire a természettudományok s főleg a matematika révén rátalált a maga útjára. Miközben szülei Bécsbe költöztek, ő idehaza sikeresen emelkedett a tanári pályán. A pesti tudományegyetem 22 évesen habilitálta magátanárává, s a műegyetemen 25 évesen lett nyilvános rendes tanár. A nemzetközi tudomány mezején sikereket aratott, de fontos nemzeti feladatokat is vállalt a modernizálódó magyar oktatásügyben. A matematikaoktatás reformálását célzó nemzeti bizottság elnökeként kidolgozta a gimnáziumi matematikai oktatás új tantervét, s gimnáziumi tankönyvsorozatot is készített. Egyik kezdeményezője volt a középiskolai tanulmányi versenynek. Tagja volt az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak. Elfogadott, tekintélyes szellemi vezető, öt évig dékán a műegyetem mérnöki és építészeti szakosztályánál, az Akadémia levelező tagja, kitüntettetje. A matematika és a természettudományok területén Eötvös Loránddal együtt meghatározó személyiségnek számított.

Izgalmas kérdés, hogy vajon miért, mikor és hogyan adta fel izraelita vallását. A mikor kérdésére sikerült pontos választ adni a Budapest Kálvin téri református anyakönyv

egy évtizedének szisztematikus átnézésével. Felesége, a művelt Oppenheim Elíz (1862–1916) is izraelita volt, jómódú bornagykereskedő és szőlőtulajdonos családból származott. Az 1880-as évek elején házasodtak össze. Első gyermekük, György 1883 júniusában született, s meglepő módon egy segédlelkész reformátusnak keresztelte meg a Kálvin téren anélkül, hogy a szülők izraelita vallását beírta volna. A keresztszülők, Szilágyi Dezső egyetemi tanár, a mérsékelt ellenzék országgyűlési képviselője, a dunamelléki ref. egyházkerület világi főjegyzője, az evangélikus Pulszky Ágost egyesült ellenzéki országgyűlési képviselő, egyetemi tanár és felesége, Figdor Hermina, valamint Pulszky Polixénia, Ágost testvére (Pulszky Ferenc politikus, múzeumigazgató és művészettörténész gyermekei), végül b. Müller Karolina (?).¹⁹ A második fiút, Dénest is a Kálvin téren keresztelték 1884 novemberében. A keresztelő lelkész ez alkalommal maga a pár hónapja beiktatott püspök, Szász Károly, aki korábban a kultuszminisztérium miniszteri tanácsosa volt, s a kulturális életnek is meghatározó szabadelvű tényezője. Gondosan beírta a megjegyzés rovatba: „E gyermek a szülőknek tanúk előtt kifejezett határozott kívánságára kereszteltetett meg.” A keresztszülők Pulszky Ágost és felesége, valamint b. Müller Karolin voltak. A dátumok alapján azt lehet feltételezni, hogy a tiszteszlári per s az azt körülvevő antiszemita mozgások, illetve az izraelita–keresztény polgári házassággal kapcsolatos törvényjavaslat elbukásának hatására döntöttek a szülők előrelátóan gyermekeik megkereszteltetése mellett. Mindkét gyermek megkereszteltetése egy statisztikailag érzékelhető kisebb kitérés hullám idejére esett.

Marad az a kérdés, hogy a bencéseknél érettségizett Kőnig miért a reformátusokat választotta. A döntés politikailag és világnézetileg motiváltnak tűnik. A támogató keresztszülők mindenesetre mind liberális protestánsok voltak. A Pulszky-szalomból és a szabadkőművesség holdudvarából jöttek, pontosan jelezve Kőnig Gyula beágyazódását a magyar szellemi, politikai elitbe (MERÉNYI H. 2004: 331–349). Néhány év múlva, 1889-ben a szülők is megkeresztelkedtek. A döntés háttéréről sajnos közelebbit nem tudunk. A keresztelő Szász Károly püspök a bevett formulával 1889. június 12-én azt jegyezte be az anyakönyvbe, hogy „Kellő előkészület után megkereszteltetett.” A tanúk Gyulai Pál főrendiházi tag és Pulszky Ágost voltak. Tény, hogy Kőnig professzor megkeresztelkedése után lett a műegyetem rektora (1891–1893), az MTA rendes tagja (1890), a III. osztály titkára (1894), igazgató tag (1910), a középfokú kereskedelmi iskolák egyesítését irányító kormánybiztos (1895), miniszteri tanácsos (1896), az Országos Közoktatási Tanács előadó tanácsosa (1898–1909), a nemzeti elit társas érintkezése egyik fontos intézményének, az Országos Kaszinónak a tagja és a Pro litteris et artibus érdemjelvény kitüntettetettje. Feltehető persze, hogy mindezeket esetleg elérhette, megkaphatta

¹⁹ Talán érdemes megjegyezni, hogy erre a református keresztelőre néhány hónappal Kőnig professzor édesanyja, a kilencgenerációs rabbicaládból származó Freyer Mina halála után került sor.

volna – talán az Országos Kaszinó tagság kivételével²⁰ – egyébként is. Hiszen a Trefort 1888-as halála utáni időszak kultuszminiszterei nagyobb kapukat nyitottak a tehetséges zsidó és zsidó származású tudósok előtt, s a közhangulat is változott. A következő 10-15 évben például többen jutottak közülük egyetemi katedrához, mint a megelőző 40 évben összesen (KOVÁCS I. G. 2012: 152–154). Konrád Miklós is azt állapította meg, hogy a neológ „felekezeti sajtó tükrében ez az évtized tekinthető a dualizmus aranykorának” (KONRÁD M. 2014: 125).

König Gyula egyébként a századforduló után már nem csak a természettudományok területén számított tekintélynek. 1898-ban megválasztották a Franklin Kiadó igazgatósági tagjának, majd 1904-ben vezérigazgatójának. Szellemi vezetésével és gyakorlati irányításával a kiadó a magyar könyvtermelés legfontosabb tényezőjévé vált. A kulturális életben, a magyar irodalomban és a tudományosságban meghatározó szerepe lett a kiadó színvonalas könyveinek, nevezetes sorozatainak, sajtótermékeinek. König Gyula túl minden adaptálódáson, integráción és összeilleszkedésen, a magyar szellemi élet és művelődés legjobbjaival, kiemelkedő egyéniségeivel működött együtt a korszerű és egységes nemzeti művelődés szolgálatában. Halála után tudományos, művelődésszervező és közéleti szerepéhez méltó módon emlékeztek nagyszerű személyiségére. Három évtized múlva azonban döbbenetes memento lett König professzor fiainak a sorsa. Idősebbik fia, György közoktatásügyi tisztviselő s reményteljes irodalomtörténész volt, de korán elvesztette szeme világát. A fiatalabb fiú, König Dénes kitűnő matematikusként magántanár és intézeti tanár volt a műegyetemen. A matematikai közéletben fontos pozíciói voltak, de egyetemi tanárságot nem kapott. 1944-ben tragikus módon mind a két fiú öngyilkos lett, egyikük a német bevonulás, másikuk a nyilaspuccs után. Ezzel a tragédiával, ami utólagosan kérdőjelezte meg az asszimiláció sikerét, utódok nélkül ért véget a König család református ágának története.

Fellner Frigyes (1871–1945) 48 éves volt, és felekezete szerint református, amikor lemondott banki vezérigazgatói állásáról, s 1919. december 30-án kinevezték az újonnan alapított tudományegyetemi közgazdasági kar nyilvános rendes tanárának a közgazdaságpolitika és pénzügytan tanszékre. Fellner professzor egyébként mindkét ágon zsidó kereskedőcsaládból származott. Apai nagyapja Aradon, majd Békéscsabán működött. Az apa, Fellner Manó Békéscsabán született, de aztán Gyulán tevékenykedett sikeres terménykereskedőként. (Tudjuk, hogy a Békés és az Arad megyei zsidóság is a dél-alföldi neológ tömbhöz tartozott.) Az 1867-es párizsi világkiállításon is részt vett, és ezüstérmet nyert a kiállított búzája. Ugyanebben az évben kötött házasságot Kramer Zerlinával, egy pesti zsidó ruhakereskedő lányával. 1871 áprilisában modern gesztussal a *Békés* című

²⁰ Az Országos Kaszinó – amelyet „Gentry Kaszinónak” is neveztek – ugyanis soha egyetlen zsidó felekezetű személyt sem választott tagjai közé. Áttért zsidót, illetve zsidó származásút viszont igen. Konrád Miklós számítása szerint König Gyula halála évében, 1913-ban a 2036 tag között körülbelül 36-an voltak zsidó eredetűek (KONRÁD M. 2014: 168).

lapban köszönt el gyulai ismerőseitől. Frigyes fia júliusban már Pesten született. Az apát a „földészek” kárára forgatott váltóügyei miatt a gyulai törvényszék 1875-ben három év börtönre ítélte. 1878 után Budapesten a lakásjegyzékek üzletvezetőként, kereskedőként és szabómesterként is jegyzik. Tulajdonképpen egy kereskedéssel is foglalkozó szabóműhely üzletvezetője volt. Sikerült új pályát építenie, s környezetében felekezettől függetlenül elismerést és bizalmat szereznie. Aktivitásával elérte, hogy közszereplő lett a kerületi közéletben. 1888-tól 1894-ig a fővárosi törvényhatósági bizottságnak választott tagja volt. Stabilan az akkori IV. kerületi Kecskeméti utcában és környékén lakott. 1881-ben Frigyes fiát a közeli református gimnáziumba íratta be, aki 1889-ben ott is érettségizett. Itt számos olyan kapcsolatot teremtett, akikkel későbbi pályáján, az egyetemen, a tudományos, pénzügyi és politikai életben együtt tudott működni. A jogi kar elvégzése után 1896-ban a sokoldalú politikus és közgazdasági szakember, Hieronymi Károly (1836–1911) magántitkára lett. Amikor Hieronymi a Magyar Agrár- és Járadékbank élére került, Fellner is magával vitte, aki fokozatosan emelkedett a ranglétrán, s komoly kapcsolati hálót épített ki. Nem lehet kizárni, hogy talán előrehaladása érdekében keresztelkedett meg a gimnazista korából is jól ismert Kálvin téren 1903. május 26-án, 32 évesen. Egyik tanúja Hegedüs Lóránt (1872–1943) gazdaságpolitikus, országgyűlési képviselő, egykori jogi kari diáktárs, aki egy évvel járt alatta a református gimnáziumban. A másik tanú Pap József (1861–1942), a budapesti ügyvédi kamara titkára, egyetemi magántanár volt. 1914-ben már az Agrárbank ügyvezető igazgatója volt. Elismert szakembernek számított, aki németül, angolul és franciául is tárgyalóképes volt, s a kormány képviselőletében rendszeresen részt vett és előadott a nemzetközi statisztikai társaság, az Institut de Statistique ülésein. Tagja volt az Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanácsnak és a Pénzintézeti Központ választmányának.

1907-ben egy 1500 holdas birtokos és ügyvéd római katolikus árva leányát vette feleségül, akivel egy utcában lakott. Mivel reverzális is adott, 1908-ban született egyetlen fia, ifjú Fellner Frigyes is katolikus lett. Felesége 1910-ben meghalt, de nem házasodott újra. A fia gondozását és nevelését nővérére bízta, aki az ő tanúskodása mellett 1912-ben megkeresztelkedett reformátusnak. Sőt ugyanazon a napon anyját és apját is – közel a hetvenhez – megkeresztelték a Kálvin téri református egyházközségben. A keresztelést az az id. Szabó Aladár (1860–1944) lelkész végezte, aki a magyarországi belmissziói mozgalom egyik legbuzgóbb munkása volt. Így arra is gondolhatunk, hogy ezek az áttérések mégsem lehettek teljesen formálisak. Egyébként Fellner Frigyes már 1909-ben is keresztapa volt két húga Kálvin téri megkeresztelkedésénél. Amikor Fellner Frigyes 1915-ben az MTA levelező tagjává választották, az Akadémiának leadott önéletrajzában különböző tudományos és társadalmi, közéleti funkciói mellett azt is megemlítette, hogy „a budapesti református egyház parochiális tanácsának tagja”.²¹ Később Budára költözve a Budai Református Egyházközség presbitere is volt 1937-től.

²¹ Akadémiai Levéltár I. fondcsoport, K 1235:5.

A világháború alatt jelentős szerepet játszott az átmenetgazdaság ügyvitelében. Tagja volt a hadügyminisztériumban alakult hadigazdasági tudományos bizottságnak. 1917-ben „a közgazdaság terén szerzett érdemei elismeréseként” kapott magyar nemességet és németvölgyi előnevet. A zsidóság magyar társadalomba való illeszkedése ilyen módjának ez az egy esete fordul elő a most tárgyalt 9 professzori családnál. Igaz, hogy Fellner volt az egyetlen, akinek a tevékenysége a közgazdasági élethez, pénzügyi, banki szolgálathoz kapcsolódott. (Egyébként a gazdasági élet elitjének peremvidékén mozogva maga is jelentős vagyont gyűjtött.) 1920-ban a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a béketárgyalások pénzügyi anyagának előkészítését végző bizottság elnökévé nevezte ki. Ez ugyanúgy a nemzeti sorsközösség vállalásának kifejeződése volt, mint a világháború alatti gazdaságszervező tevékenysége, vagy a két világháború között a különböző állami testületekben, tanácsokban való részvétele. Együttműködési készségét s a vele kapcsolatos állami, közéleti bizalmat is mutatja, hogy 12 különböző állami testületnek, tanácsnak volt a tagja az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanácstól, a Hites Könyvizsgálókat Képesítő Bizottságon és az Országos Ösztöndíjtanácson át a Szerzői Jogi Szakértő Bizottsáig és az Országos Közlekedési Tanácsig. Ez nyilván rendkívül sokszínű kapcsolati hálót jelentett. 1920-ig tagja volt egyébként a Corvin Mátyás szabadkőműves páholynek, s főtitkára (1908–), majd alelnöke (1916–) az ezzel bizonyos mértékig összefüggő Szabad Lyceum Tudományt és Ismereteket Terjesztő Társulatnak, 1920 után pedig a Rotary Clubnak. (Ez nem áll ellentétben református presbiterségével, hiszen közismert a fővárosi református elit szerepe is a szabadkőművességben.) A felsőház póttagjává 1927-ben választotta meg a közgazdasági kar, 1938-tól 1941-ig pedig rendes tag volt, ami mindenképpen csúcsa egyéni asszimilációs útjának.

Fiának, a közgazdasági pályán szépen haladó ifj. Fellner Frigyes műegyetemi magántanárnak az 1940. évi korai halála megtörte. A törvényeknek megfelelően 1941-ben hetvenévesen nyugdíjba ment. (Ezért mondott le felsőházi tagságáról, hiszen addig az egyetemet képviselte a törvényhozás második kamarájában.) A zsidótörvények hatálya alól, mint egyetemi tanár mentesült, sőt Horthy kormányzótól személyre szóló mentesítő levelet is kapott. 1944. március 19-én azonban a bevonuló németek azonnal letartóztatták. Valószínűleg nem egyszerűen zsidó származása miatt, hanem inkább a közgazdasági életben és a közéletben betöltött fontos szervező szerepe, hazai és külföldi kapcsolathálója miatt. Ennek ellenére ezt a végkifejletet a korábbi sikeres asszimiláció utólagos megkérdőjelezésének is tekinthetjük. Előbb a hanzendorfi, majd a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol éhen halt, „fáradtan elaludt”. Ezzel a tragédiával lezárult a magyar református keresztyénségbe illeszkedő Fellner család sorsa is. Éber Antal, a Közgazdasági Társaság elnöke nekrológiájában a mauthauseni fogolytárs, Rátkai Károly (1885–1964) újságírónak azt a véleményét idézte fel, hogy Fellner Frigyes „jókedélyű, kedves istenfélő ember volt” (ÉBER A. 1946: 22).

Riesz Frigyes (1880–1956) világhírű matematikus – 1912-től kolozsvári egyetemi tanár – ugyanúgy győri zsidó családból származott, mint az egy nemzedékkel fiatalabb Kőnig Gyula matematika professzor. Nagyapja, Riesz Manó a Veszprém megyei Bakonyszombathelyen született 1800 körül, majd Takácsiban volt kereskedő. Valószínűleg házaló és boltos kereskedelemmel foglalkozott. A nagypapa felesége viszont az Esterházyak védnöksége alatt virágzó, népes gyömörei hitközségből származó Pulitzer Fáni volt, akinek családja a dél-morvaországi Pullitz településről vándorolt be. A nagyszülők az 1860-as években már Győrben éltek. A nagypapa a jól jövedelmező váltóüzlettel és jelzáloghitelezéssel is foglalkozott. A gyorsan fejlődő, modernizálódó város integrációs közegeiben a keresztény társadalommal való fokozott interakciók következtében is a család előre haladt a nyelvi, a kulturális és a mentális akkulturáció útján. Fiukat, a még Takácsiban született Riesz Ignácot (1843–1918) 1853-ban iratták be a győri bencés gimnáziumba, amelynek a tanítási nyelve a magyar maradt az önkényuralom idején is. Az iskolai almanach szerint a Riesz fiú nem zsidó osztálytársait két kivétellel magyarként tartotta számon az intézmény. Így Ignác is könnyen tökéletesíthette magyar nyelvtudását. Érettségi után viszont Bécsben szerzett orvosi diplomát 1866-ban. Így magyarul és németül is egyaránt tudnia kellett. Egyébként az orvosi pálya volt az első diplomás professzió, amelyet a zsidó ifjak már II. József óta elérhettek. Szülei városában, Győrben telepedett le, és sikeres orvosi praxist folytatott. Már 35 éves volt, amikor 1878-ban elvette a 20 éves Nagel Szidóniát, Nagel Béni (1824 k. – 1898) sikeres győri terménykereskedő leányát. Nagel Béni a kereskedelmi utak mentén fekvő Nyitra megyei Nagytapolcsányból származott, s 1852-ben Makó egyik legjelentősebb zsidó nyerstermény-kereskedő családjából házasodott (URBANCSOK Zs. 2014: 121–136).²² A házasságkötésük után a gabonakereskedelem egyik központjában, Győrben telepedtek le. Társalapító és elnök volt a Győri Kereskedelmi Bankban is. Nagel Benő akkulturációs mintájában jelentős szerepe volt annak, hogy mint virilista és törvényhatósági bizottsági tag részt vett Győr közéletében, fontos döntésekben, s ezáltal kapcsolati hálója kibővült a helyi keresztény vezető réteg tagjaival. Ugyanakkor pozíciókat vállalt a hitközségben is (templomépítő bizottság, pénztáros), sőt 1874-től 1891-ig a győri-győrszigeti egyesült hitközség megbecsült elnöke volt (KEMÉNY J. 1930: 104; DOMINKOVITS P. – HORVÁTH J. 2011: 142–143). A Nagel családba beházasodó Riesz Ignác orvos is virilis tagja volt a győri törvényhatósági bizottságnak (DOMINKOVITS P. – HORVÁTH J. 2011: 142–143). Rendszeresen támogatta a hitközség népiskoláját, s 1873-tól 1906-ig a győri izr. iskolaszék alelnöke volt. Nem szakadt ki hagyományos felekezeti/etnikai közegéből, hanem neológ vallási/kulturális közösségével egy ritmusban illeszkedett/adaptálódott, sok tekintetben hasonult a körülvevő keresztény életvilághoz.

²² A makói családnak már volt egy tanult tagja, Nagel Emil (1817–1892) katolizált orvos személyében, aki a kolozsvári orvos-sebészeti akadémia tanára volt.

A Riesz–Nagel házaspárnak négy gyermeke született: Frigyes (1880–1956), Marcell (1886–1969), Sándor (1888–1963) és Margit (1894–1944). A három fiú középiskolát végzett Győrben. Frigyes és Sándor a bencésekhez járt (ahova már az apjuk is), Marcell a főreálba. Figyelemre méltó olvasni az iskolai almanachok tudósítását, hogy Frigyes milyen hazafias magyar irodalmi pályázatokkal nyert díjakat több éven keresztül (SZABÓ P. G. 2010: 11). Szülei a rangos zürichi műegyetemre küldték, de egy év után szuverén döntéssel átjött a budapesti bölcsészkarra, mert a matematika és a tanári pálya érdekelt. Egy évet Göttingenben is töltött. Ledoktorált, megszerezte a középiskolai tanári oklevelet, s önkéntes katonai szolgálata után helyettes tanárként kezdett tanítani a lőcsei állami főreálban. Az önkéntes katonai szolgálat vállalásához – az érettségi után vagy a pályára lépés előtt – a keresztény középosztály fiai adták a példát. Ez a kissé rendies mintázatú intézmény, amely minden középiskolát végzett előtt nyitva állt, s a tartalékos tiszti rang (tiszti kardbojt) megszerzésével járhatott, segítette a benne résztvevők társadalmi összeilleszkedését, az integrációt is. 1906 szeptemberétől lett rendes tanár. Nem biztos, hogy volt összefüggés a megkeresztelkedés és a véglegesítés között, de tény, hogy ebben az évben tért át reformátusnak, bár nem találtuk meg az erre vonatkozó anyakönyvi bejegyzést. Figyelemre méltó adalékkal s egy lehetséges új szemponttal szolgált Riesz Frigyes kikeresztelkedésével kapcsolatban Péter Zoltán, a lőcsei evangélikus polgárcsaládból származó marosvásárhelyi matematikatanár. 1956-ban Riesz professzor halála évében Péter Zoltán apja, a *Matematikai Lapok*ban a Riesz nekrológja melletti fényképen felismerte egykori lőcsei tanárát, s a következőket fűzte hozzá: „Járt hozzánk is a családba, udvarolt a nővéremnek, Jolánnak, de apus nem adta hozzá, mert kikeresztelkedett zsidó fiú volt” (PÁTER Z. 2006: 238).²³

Testvére, a szintén matematikusnak készülő Marcell 1909. április 29-én Budapesten a Kálvin téren tért át, korábban áttért egyetemi társai tanúskodásával. A másik testvér, a jogásznak készülő Sándor 1910. február 4-én szintén a Kálvin téren keresztelkedett meg diáktársa kíséretében. A testvérek kereszteléskor betöltött életkora csökkenő: 26, 23, 22. Talán a család is elfogadóbb (beletörődőbb?) lett. Mind a három áttérés a Függetlenségi Párt vezetésével működő koalíciós kormányzás időszakára esett. A hazafias közhangulat sodrásának, a közhangulat elvárásának vagy nyomásának talán volt szerepe a sorozatos döntésekben. Átolvasva a két matematikus testvér már idézett levelezéskötetét, az a benyomásunk, hogy nem érdemes összefüggést keresni a megkeresztelkedés és egy közvetlenül remélt előnyszerzés között. A döntés megalapozottsága ennél mélyebbnek látszik. A Riesz család az apa és a nagypapa egyébként neológ hitközségi szerepvállalása ellenére sok tekintetben akkulturalódott. A fiatalabb generációnál a gimnáziumnak és az

²³ Riesz Frigyes egyébként soha nem házasodott meg, azt hangoztatva, hogy a matematika magas szintű művelése és a házasság nehezen összeegyeztethető dolgok (SZABÓ P. G. 2010: 23). A történetben szereplő Péter Jolánt egyébként az OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye segítségével 1938-ban, mint gyászoló családtagot báró Marenczinéként azonosítottuk. Gudenus János József adattárában viszont nem szerepel (GUDENUS J. J. 1993: 265–268).

egyetemnek is megvolt ebben a további szerepe. Jellemző, hogy két Riesz fiú esetében is diáktársak voltak a megkeresztelkedés tanúi. Nincs jele, hogy mélyebb vallási motiváció, meggyőződés, hit mozgatta volna őket. Inkább arról lehet szó, hogy nem akartak különbözni. Olyanok akartak lenni, mint a többi magyar ifjú. Illeszkedni szerettek volna a nemzeti társadalomhoz. A hazafias álláspontjuk megfigyelhető a levelezésekben az első világháború alatt, Kolozsvár román megszállásakor, s Trianon után is.

Riesz Frigyes legismertebb tudományos eredménye a Riesz–Fischer-tétel még középiskolai tanár korszakában, 1907-ben jelent meg egy mértékadó francia matematikai folyóiratban. Az 1908-as római Nemzetközi Matematikai Kongresszuson is fontos előadást tartott. 1912-ben nevezte ki a király a kolozsvári egyetem felsőbb mennyiségteni tanszékére. Az impériumváltás után a Szegedre települő egyetem természettudományi karának első dékánja volt. Néhány év múlva pedig a rektori tisztet is betöltötte. Nemzetközi elismertségű matematikai folyóiratot alapított kollégáival, s megalapozták a szegedi matematikai iskolát. Magát Riesz Frigyest az egész világ matematikusai vezető egyéniségként tartották számon. A nagy áttörést hozó szegedi műhelyt Klebelsberg kultuszminiszter is kiemelten támogatta. Riesz Frigyes minden elismerést és támogatást megkapott. Fontos pozíciókat bíztak rá a középiskolai tanárképzés irányításában: alelnöke volt a szegedi Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak (1922–), tagja a Középiskolai Tanárképző Intézet igazgató tanácsának (1935–) és a Felsőoktatási Tanácsnak, s rendes tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának (1936). Amikor azonban 1936 végén úgy látszott, hogy lehetősége van a fővárosba kerülni, csalódnia kellett. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának erre a célra alakult szakbizottsága 7:1 arányban még azt javasolta, hogy pályázat nélkül hívják meg a felsőbb geometria tanszékre. A kari ülés azonban ezt 29 nem szavazattal, 11 igen ellenében vita nélkül elvetette. Elhangzott érvek hiányában is egyértelműnek látszik, hogy ennek hátterében a Riesz professzor zsidó származása miatti elutasítás állhatott. Családja s egyéni élete egész asszimilációs teljesítménye kérdőjeleződött meg a megváltozott közhangulatban. Később a német megszállás után a holokauszt erőterében Frigyes és testvére, Sándor a durva megaláztatások ellenére túléltek a zsidóüldözést, de izraelitának megmaradt testvérük, Margit szintén izraelita nyelvtanár férjével és leányával Auschwitz áldozatai lettek. Riesz Frigyes, aki 1945-től budapesti egyetemi tanár volt és számos elismerést kapott, 1956 februárjában hunyt el. Temetéséről testvére, Sándor számolt be a Svédországban élő Marcellnek. Azt írta, hogy „az Akadémia által megszervezett parádés szertartás” előtt volt „a nagyon egyszerű és nagyon megható egyházi búcsúztatás”. Hozzáfűzhetjük, hogy a hit útjai gyakran kifürkészhetetlenek.

Kerekjártó Bélát (1898–1946) – eltérve az időrendtől – azért hagytuk a végére, mert az ő története egy lényeges szempontból eltér az összes többi itt tárgyalt esettől. A tizenegy professzor közül ugyanis hatnak mindkét szülője izraelitának született, s közülük négyenél meg is maradtak eredeti felekezetükben. Négy másik esetben csak az apák voltak

eredetileg izraeliták, s ők később áttértek reformátusnak. Kerékjártó professzor az egyetlen, akinek csak az anyja született izraelita vallásúnak.

A család apai ágon az 1686-ban címeres levelet és vetsei előnevet kapott Kerékjártók egyenesági leszármazottja. Nemzedékről nemzedékre a feleségek is a dél-borsodi református kishemes famíliákból származtak. A dédszüelőkig menően nemesi közbirtokosok voltak a nemesi dominanciájú Mezőcsát, Tiszakeszi és Hejőpapi községekben. Az apa, Kerékgyártó Károly (1853–1907), aki fiatalon tanúja volt a családi földek elvesztésének, a sárospataki református kollégiumban tanult, s a miskolci ref. gimnáziumban érettségizett. Rendhagyó módon nem a sárospataki teológiára iratkozott be 1872 októberében, hanem a budapestire, hogy más irányokba is tájékozódni tudjon. Több évig volt a budapesti tudományegyetem s a műegyetem hallgatója is, de diplomát nem szerzett. A pénzügyminisztériumban az állandó kataszteri felügyelőségen dolgozott, majd a főváros szolgálatában a főszámvevőségen műszaki számtisztként, illetve számvizsgálóként.

A főváros több kerületében megfordult változó lakásokban. Már 41 éves volt, amikor 1894 októberében egy VII. kerületi lakásához közeli zsidó kávéház, Holczer Károly 26 éves lányát, Bertát feleségül vette. Korábban egyébként lakott abban a házban is, amelyikben Berta anyja vitt egy szatócsboltot. Holczer Berta 1868-ban Mezőtúron az izraelita vallásban született. A családi emlékezet szerint fiatalabb korában valamilyen keresztény intézetben is tanult. Valószínűleg itt sajátíthatta el az irodalmi német nyelvet, s itt tanulhatott zongorázni is. 1894-ben már közel volt a kötelező polgári házasság intézményének törvénybe iktatása, de még egy évvel voltak a zsidó–keresztény házasságot lehetővé tevő zsidó recepció előtt, így a házasság csak áttéréssel jöhetett létre. A vőlegény, aki századokra visszamenően református felekezeti endogámiában élt hagyományos közösségből származott, fontosnak tarthatta, hogy felesége az ő felekezetéhez tartozzon, s leendő gyermekei ebben a kötelékben maradjanak. Holczer Berta így 1894. október 4-én megkeresztelkedett a Kálvin téri református egyházközségben. A keresztelés egyik tanúja maga a leendő vőlegény volt, a másik az egyházfi. Az esketésre a keresztelés után alig három hét múlva, a szabályos háromszori kihirdetés után került sor. Az egyik tanú egy Holczer Arnold nevű kereskedő volt (nem közvetlen családtag), a másik megint az egyházfi. A házaspárnak két lánya és egy fia született. Kerékjártó Béla, a középső gyerek 1898-ban még Budapesten született, de aztán a család Újpestre költözött. Az apa fiatalon, 1907-ben meghalt, s a gyerekeket az immáron református Holczer Berta nevelte fel. Rajta múlt, hogy átörökíti-e a magyar református identitást. Az 1928-ban született unoka, ifj. Kerékjártó Béla emlékezete szerint nagyanyja semmilyen vallási gyakorlatot nem folytatott. Az egyházi intézmények azonban, úgy látszik, pótolták a hiányzó szülői aktivitást. A rohamosan fejlődő Újpesten, ahol a századforduló táján a negyvenezer körüli lakosnak közel egytizede református volt, az 1873-ban létrehozott fiókegyház 1895-ben anyaegyházá alakult. Ekkortól 1918-ig Mády Lajos alapító lelkész szolgált itt, aki zsinati tag is volt. Az iskolákban folyt a református hitoktatás, beleértve a helyi állami főgimnáziumot is, ahol Kerékjártó Béla érettségizett. Valamilyen mértékben a tudós nagybácsi, vetsei Kerékgyártó Elek (1847–1925) is besegített a

református hagyomány, a jó értelemben vett nemesi önérzet megőrzésében. Kerékgyártó Elek a család első tanult embere, aki Miskolcon és Sárospatakon tanult, bölcsészdoktor, polgári iskolai igazgató, tankönyvíró és irodalomtörténész lett. Olyan példakép volt a családban, aki hatással lehetett az apára, Kerékgyártó Károlyra s a fiára, Kerékjártó Bélára is. A családi kapcsolat élő lehetett, nem véletlenül hívták Kerékjártó Béláék Elek nagybácsi lányát és férjét első gyermekük keresztszüleinek 1926-ban.

Kerékjártó Béla, miután 1916-ban kitüntetéssel érettségizett, a budapesti tudományegyetemen, a műegyetemen és Berlinben matematikát és fizikát tanult. Első, máris figyelmet keltő matematikai dolgozata a tudomány gyorsan fejlődő új területéről, a topológiából a *Mathematische Annalen*ben jelent meg. Ennek kéziratát még egyetemi hallgatóként 1918. március 18-án szignálta. Itt családneve ősi nemesi változatához tért vissza, s nemesi származását is feltüntette: Béla von Kerékjártó. Innentől kezdve német nyelvű publikációit szerzőként mindig így írta alá. Ezt szimbolikusnak is tekinthetjük: a tudományos pálya kezdőpontján jelezte, hogy a két lehetséges családi hagyomány közül melyik folytatójának tekinti magát. (Ugyanakkor édesanyját egész életében fiúi szeretettel vette körül. Erről naplójának bejegyzései bőségesen tanúskodnak.)

1920 februárjában doktorált, 1922. január 16-án a szegedi egyetemen az analízis és geometria magántanára lett. 1925-ben, 27 évesen nevezte ki a kormányzó a szegedi Ferenc József tudományegyetem geometria és ábrázoló geometria tanszékére nyilvános rendkívüli tanárnak. Amikor egyes professzorok a kinevezés előtt hazafias szempontból kifogásolták külföldi útjait, hosszabb külföldi tartózkodásait, akkor a támogató kollégák ezt írták: „Kerékjártót, aki régi érdemes család tagja [...] személyes érintkezésünkből is ismerjük és becsüljük és tartjuk olyan jó hazafinak mint Karunk bármely tagját.” A világszerte ismert szegedi matematikai iskola legfőutabbi tagja volt, jónevű egyetemek vendégtanára, rangos nemzetközi tudományos társaságok tagja. Német, angol, francia és olasz nyelven egyaránt képes volt előadni. 1934-ben tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia. 1938-ban meghívták a budapesti tudományegyetem felsőbb geometria tanszékére.

Még 1924-ben házasodott meg, amikor a göttingeni egyetem mellett működő könyvesbolt és kiadó tulajdonosának a lányát, a 18 éves evangélikus Kronbauer Liselottet vette feleségül, aki vele jött Magyarországra, megtanult magyarul, s felvette férje református vallását. Ami Kerékjártó Béla világnézeti orientációját illeti, arról sokat elárul 1934 tavaszán tartott rektori tanévzáró előadásának záró mondata: „Valóban a genius, mely a világot alkotta s törvényeivel kormányozza, végtelen, s az emberi elme képessége korlátos.” Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a vallásos hitével és vallási gyakorlatával kapcsolatban figyelembe vehetjük a professzor Németországban élő 93 éves fiának, ifj. Kerékjártó Bélának az emlékeit is.²⁴ Kisgyermekkoráról azt írta, hogy normális polgári életet éltek vallásos szokásokkal, keresztény ünnepekkel és esti imával. Az

²⁴ Ifj. Kerékjártó Béla e-mailben részletekben küldött emlékezései leírva megtalálhatók az ELTE Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történelmi Szociológia Tanszékének Polgári kori magyar tudáselit archívumában Kerékjártó professzor neve alatt.

1938-cal kezdődő későbbi fővárosi évekről részletesebben is beszámolt. Eszerint vasárnaponként – Budán lakva – mind a négyen a Böszörményi úton vettek részt az istentiszteleten, legtöbbször Szabolcska László szentbeszédével. Itt a budahegyvidéki gyülekezetben volt Kerékjártó Margit és ifj. Kerékjártó Béla konfirmációja is. Kerékjártó professzor igényes volt a szentbeszédet illetően, s ezért a Szilágyi Dezső teret (Haypál Béla) úgymond inkább mellőzték, de néha a Kálvin térre is elment, hogy Ravasz Lászlót hallhassa. „Láthattuk, érezhettük, tudhattuk, hogy apánk, aki külsőségekre nem hajlott, hitével református gyökereit komolyan vette. Ez a hit számomra később még sok fejtörést okozott, míg el nem fogadtam, hogy a hit ajándék, amit minden szellemi fejlődésen túl meg lehet tartani. [...] Abban egészen biztos vagyok, hogy apám vallásos hite nélkül nem tudta volna azokat a reményeit (mind halálíg) fenntartani, amiből a szükséges erőt mérítette.” Fia szerint: „Mindenkivel udvarias és barátságos volt, aki jó szándékkal közeledett hozzá. Szerénysége és puritánsága állandóan hatott ránk.” „Tőle soha nem hallottam elégtételre vagy bosszúra vágyást, kárörömet, meg nem bocsátást.”

Kerékjártó professzor a keresztyén magyar polgár útját választotta, s ugyanakkor tulajdonképpen zárójelbe tette, sőt elfedte anyai zsidó származását. Több zsidó származású ismerőse viszont a háború alatt támogatást kért tőle főleg kiutazási ügyekben, bízva abban, hogy a háború előtti években, mint a Szellemi Együttműködés magyar nemzeti bizottságának tagja, kultúrdiplomáciai tevékenységével kapcsolatokat építhetett ki a magyar kormányzat bizonyos tényezőivel. Kerékjártó Béla ezekben az esetekben mindig igyekezett segíteni. A háború után támogatta az akadémia megújításáért, demokratizálásáért küzdő Szent-Györgyi Albert erőfeszítéseit. Halála, illetve a fordulat éve után a kiépülő pártállam tényezői családját, fiát, lányát, feleségét lényegében kiszorították az országból. Németországban élő gyermekeinek utódai nem születtek.

AZ ÁTTÉRÉSTÖRTÉNETEK DIMENZIÓI

Ha végigtekintünk az egymás után sorjázó családtörténetekbe ágyazott áttérésváltozaton, akkor azonnal tehetünk néhány általános észrevételt. Bárki is volt az egyes történetek kiindulópontjánál, végül minden esetben a zsidó származású tudományos elitnek a polgárosodó keresztény magyar nemzeti társadalomba való integrálódásáról volt szó. Ballagi Aladár, Fröhlich Izidor, Vámbéry Ruzstem és Verzár Frigyes professzoroknak az apja, Kerékjártó Bélának az anyja, Fröhlich Pálnak a nagyapja keresztelkedett meg. Vámbéry Ármin, Lánczy Gyula, König Gyula, Fellner Frigyes és Riesz Frigyes professzorok pedig maguk tértek át a református felekezetbe. Az is nyilvánvaló, hogy különböző volt ugyan az integrálódás ritmusa, de mindenképpen többgenerációs folyamatokról beszélhetünk. Harmadik megállapításunk pedig az, hogy bár természetes módon találunk azonos vagy hasonló elemeket az összeilleszkedésekben, mégis minden eset egyedi, más-más konfigurációban állnak össze a történések.

Könnyen áttekinthető, hogy a kilenc megkeresztelkedő zsidó családból hétnek a felmenői nyugati irányból, német, cseh és morva területekről érkeztek a Magyar Királyságba, kisebb részben a 18. század végén, nagyobb részben a 19. század első felében. Egyedül a Ballagi (Bloch) haszonbérlo, pálinkafőző család jött Galíciából, a keleti ortodox zsidóságból. Kerékjártó professzor anyai ágának, a Holczereknek az eredetét pedig nem ismerjük biztosan, de gyanítjuk, hogy ők is nyugatról jöttek. A többség tehát a 18. század végétől megindult zsidó felvilágosodás, a Haszkala által érintett területekről származott. Ez azt is jelenti, hogy a beköltözés után is ennek a régióknak a zsidóságával tartottak fenn változatos rokoni/házassági, üzleti, esetleg szellemi kapcsolatokat. Így ezen a csatornán eljuthattak hozzájuk hírek, információk a Berlinből induló, formálódó reformokról. Valami szerepe ennek is lehetett abban, hogy később inkább a neológiával tartottak. A nyugati eredetűek közül egyedül a Vámbéry (Wamberger) család származott a rabbinikus hagyományt később is követő Pozsony környéki ortodoxia közegeiből.

A megtelepedés utáni első nemzedék foglalkozásáról nincsenek pontos ismereteink, de azt tudjuk, hogy többségében földesúri uradalmak védnöksége alatt faluban, mezővárosban, város melletti telepen elkülönítve éltek. A reformkorban és a neoabszolutizmus idején – a fel nem derített Fröhlichek kivételével – kereskedelemmel foglalkoztak. Vámbéry Ármán szülei házalókereskedéssel igyekeztek fenntartani magukat. Őt család viszont inkább nagykereskedőnek tekinthető. Hárman termény-/gabonakereskedők voltak: Weiss/Verzár, Riesz/Nagel, Fellner (az elítéléséig). A Lánczy/Lazarsfeld família szeszeskereskedéssel, a Kőnigek nagykereskedőként fűszerrel, norinbergi áruval foglalkoztak. A győri Kőnig és Riesz család elmozdult a jelzálog- és a váltóüzlet, sőt a banki tevékenység irányába is. Kőnig professzor nagyapja az 1791-ben a Győr melletti Szigetben letelepített 30 család egyikében született. 1840 után, amikor a törvény lehetővé tette a zsidóknak a lakhatást a szabad királyi városokban, boltjukkal és a távolsági kereskedelmet is folytató vállalkozásukkal beköltöztek a város közepén vásárolt házba. Riesz nagyapja és a családba beházasodó Nagelek kicsit később, az 1860-as években telepedtek le Győrben, ahol patinás, régi házakat vásároltak meg. Kőnig professzor apja tovább lépett, és később Bécsbe költözött, a Riesz és a Nagel család viszont beépült a győri polgárság soraiba. Párhuzamosan azzal, hogy a neológ izraelita hitközségnek buzgó támogatói, tisztviselői voltak, a városi közéletben is szerepet játszottak, mint a törvényhatóság virilis tagjai.

A másik hét professzori család koncentrációs pontja viszont Pest volt már az 1850-es évektől. Ballagi Aladár apja, Ballagi Mór, mint a református teológiai akadémia tanára, 1855-től élt itt. Fröhlich Izidor apja (egyben Fröhlich Pál nagyapja), aki az 1840-es évektől pesti lakos, az 1850-es években a pesti evangélikus gimnáziumban volt iskolaszolga. Lánczy (Lazarsfeld) Gyula apja 1845-től pesti pálinkakereskedő nagykereskedelmi engedéllyel és szeszgyárnok. Verzár (Weiss) Frigyes nagyapja a pesti izraelita anyakönyv szerint 1857-ben Produzentenhändler/terménykereskedő. Fellner Frigyes apja, az 1840 körül született Fellner Manó, Békés megyei sikeres gabonakereskedő volt, s 1871-ben

jött Gyuláról Pestre. Kerékjártó Béla anyai nagyapja az 1870-es évek második felében költözött fel Mezőtúrról Budapestre, ahol kávésként működött, de a feleség nevén is volt egy szatócsbolt. Vámbéry Ármin már a 1850-es évek közepén Pesten volt, s később az utazásaitól eltekintve itt élt. Végeredményben az áttérő családok a Ballagiak kivételével városiak voltak.²⁵ A professzorok felmenői többségükben a polgárosodó városi zsidóság középrétegéhez, kisebb részben pedig a zsidó kispolgársághoz tartoztak. Maguknak a most vizsgált áttéréseknek a közege pedig kifejezetten a magyarosodó és modernizálódó főváros volt. Ez még akkor is így van, ha Ballagi Mór és nagy valószínűséggel Verzár Frigyes apja, Weiss Gusztáv Sámuel is ténylegesen Württembergben hajtotta fejét a keresztvíz alá, Lánczy Gyula és Riesz Frigyes megkeresztelkedésének a pontos helyét pedig nem tudtuk kideríteni.

Vámbéry, König és Riesz professzorok ugyan a Dunántúli Református Egyházkerület területén születtek, de az ő áttérésük is a Dunamelléki Egyházkerület központjához, Budapesthez kapcsolódott, ahol lassan, de folyamatosan növekedett a reformátusok számaránya a 19. század elejének 1 százalékáról a dualista kor végének 10 százalékáig (NAGY Á. 2006: 83). A reformátusok részarányának növekedése Budapesten persze még nem indokolja, hogy a kereszténység felé forduló zsidók egy része miért éppen ezt a felekezetet választotta, hiszen például az 1869-es népszámlálás szerint Pest szabad királyi városban az 5 százalék körüli arány azt jelentette, hogy minden huszadik ember volt református. Figyelembe véve azonban az 1880-as népszámlálás anyanyelv szerint részletezett adatait is, az 1869. év pesti reformátusainak több mint 90 százaléka volt magyar anyanyelvű. Ugyanez az arány viszont a pesti római katolikusoknál és az evangélikusoknál 50 százalék alatt maradt. Becslésünk szerint így 1869-ben a pesti magyar anyanyelvűek között 13 százalék volt református, azaz minden nyolcadik.²⁶ Nem akarjuk ennek, a még mindig alacsony arálynak a jelentőségét eltúlozni, csak arra szerettünk volna rámutatni, hogy mivel az integrálódni akaró zsidók elsősorban a magyarsághoz szerettek volna hasonlítani, vonzerőt jelenthetett számukra a reformátusok magyarul beszélő, „a magyar vallás” imázsát sugárzó felekezete. Természetesen joggal feltételezhetjük, hogy a már nem államvallásnak számító, de többségi katolikus felekezet hegemoniájának és az evangélikusok polgári jellegének (sőt akár német nyelvűségének) is megvolt a maga vonzása. Tényszerűen azonban jelenlegi ismereteink szerint, az eddig felderített 51 polgári kori zsidó származású keresztény egyetemi tanár között 30 fő volt római katolikus (59%), 14 református (28%) és hét evangélikus (14%). Ez a felekezetek országos részarányához képest a római katolikusoknál 1,25-szoros, az evangélikusoknál 1,75-szoros, a reformátusoknál pedig 1,9-szeres felülreprezentációt jelent. Ez utóbbi felülreprezentáltság

²⁵ Győr és Pest mellett még Vámbéry kicsinyke szülővárosának, Dunaszentgyörgynek is szabad királyi városi rangja volt. 1840 előtt egyébként a hazai zsidóság többsége falvakban élt, nagyrészt egy-két családos szórványokban. 1835-ben csak 11 százalékuk lakott szabad királyi városban vagy 10 ezer fő feletti mezővárosban (BÁNYAI V. 2005: 105).

²⁶ NAGY Á. 2014: 85. és KOZMA I. 2014: 130. alapján számított, becsült adatok.

mindenképpen bizonyítja a reformátusok magyar imázsának vonzását ebben a körben.²⁷ A dualizmus évtizedeiben ezen túlmenően számolhatunk a református politikai elit döntő részének szabadelvű nemzeti liberalizmusával is, mint a felekezetválasztás lehetséges motivációjával. Vámbéry áttérése kapcsán említettük is az ultramontanizmussal szembeni elutasító érzését, amikor a liberális Török Pál püspöknél intézte az áttérését Ballagi segítségével. Fiának is jó okkal lehetett az egyik keresztapja Csengery Antal. Később pedig Rusztem felesége lett Csengery unokája. Kőnig Gyula politikai beágyazódásának szintén szerepe volt abban, hogy egy liberális püspök, Szász Károly keresztelte meg, s egyik keresztapja Gyulai Pál volt.

Mint említettük, a magyarsághoz történő hasonulás, illeszkedés elvárt, legfontosabb elemének a magyar nyelv elsajátítása számított, s ez a másik oldalról is remélt integráció legfontosabb aspektusa volt. Mindennek pedig az új nemzedékek számára leghatékonyabb csatornája az iskola volt. Az 1780 és 1850 közötti magyarországi elemi szintű zsidó iskolaügyről Bányai Viktória végzett lenyűgözően alapos feltáró kutatást (BÁNYAI V. 2005). A hagyományos zsidó iskolarendszeren, a hédereken kívül foglalkozott a II. József 1783-as zsidó türelmi rendelete után létesített nyilvános zsidó iskolákkal, s megállapította ezek hálózatának továbbélését. Bemutatta a községi iskolákat, valamint a magántanítók és a házitanítók kiterjedt rendszerét. Bizonyította, hogy a németországi Haszkala Prága közvetítésével komoly hatással volt a magyarországi zsidó oktatás minden formájának modernizációjára, a világi ismeretek tanításával, az irodalmi német nyelv használatával a jiddissel szemben, és a latin betűs alfabetizáció terjesztésével. Úgy látta, hogy bár az 1840. évi országgyűlés a zsidóságnak csalódást okozott az egyenjogúsítás elmaradása miatt, mégis új távlatok nyíltak: immár elérhető célként tűnt fel az egyenjogúsítás. A modernizáció egyik fontos alakja Schwab Löw pesti rabbi így hirdethette meg 1840-ben, hogy a zsidó iskolareform célja már nem egyszerűen a korszerűsítés, hanem a hazafiúi nevelés, a magyar nyelvhasználat terjesztése, a nyelv tanítása, sőt ahol lehet, tannyelvként való bevezetése, a magyar kultúra megismertetése (BÁNYAI V. 2005: 132–143). Pesten is működött nyilvános zsidó iskola, amelyik szerepet játszott a magyar nyelv művelésében. Nem tudjuk, hogy ide jártak-e, de itt is tanulhattak volna Fröhlich Izidor idősebb testvérei, vagy a Lánczy/Lazarsfeld fiúk és Verzár professzor apja, Weiss Salamon. De az is lehet, hogy az utóbbi két családban a jómódú és integrálódni akaró gondos szülők olyan házitanítót fogadtak, aki a németen kívül magyarul is tudott, s tanította a világi tudományokat is. Mindenesetre előkészültek a magyar nyelven tanító gimnáziumra is.

²⁷ Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy az áttértek fenti felekezeti megoszlása jelenlegi tudásunkat tükrözi. 2012-es könyvünk adataihoz képest ugyanis a református családfák alapos felderítése közben találtunk négy újabb, addig nem ismert zsidó származású egyetemi tanárt. A római katolikus professzorok valamennyi családfája viszont még nincs készen ilyen alaposítással, tehát közöttük is találhatunk újabb zsidó származásúakat, s ez módosíthat valamit az arányokon (KOVÁCS I. G. 2012: 152–162).

1840-től Győrben is működött zsidó községi iskola (BÁNYAI V. 2005: 128). Alapítója az a Freyer Salamon Jakab győri/győrszigeti főrabbi (1839–1860), aki a magyar nyelvű prédikáció egyik úttörője volt, s rajta van Kőnig Gyula professzor családfáján, mint az anyai nagyapa testvére. A nagyapa pedig nem más, mint az 1818-ban alapított első magyar/zsidó iskola, az 1830-ban nyilvánossági jogot nyert pozsonyi Primärhauptschule vezetője, Freyer Ábrahám, aki kilencgenerációs rabbicsaládból származott. A prágai jesivában és ezen kívül a Politechnikumban is tanult. Prága ekkor a zsidó tudományok fellegvára volt, s a berlini Haszkala eszméit szelídített formában közvetítette az egész Habsburg birodalom zsidóságának. Ezt tette Freyer Ábrahám is a reformer szellemű, világi tudományokat is oktató pozsonyi iskola vezetőjeként. Az ő egyik lányát vette feleségül Kőnig Gyula apja. (A másik lányt pedig az apa testvére.) Még az is lehet, hogy a nagy tudású reformer nagyapa – aki 1865-ig élt – taníttatta is az 1849 decemberében született unokát. 1848-ban ugyanis a pozsonyi pogromban feldúlták iskoláját, s ezután már nyugdíjazva Győrben lányainál lakott. Kőnig Gyulát jómódú szülei valószínűleg művelt, magyarul is tudó, világi tudományokat is tanító, reformer szellemű házitanítóval készíttethették fel a győri bencés gimnáziumban folytatandó magyar nyelvű tanulásra. Különben nem lett volna már gimnáziumi első osztályának 55 diákja közül „kitüntetéssel elsőrendű” a második helyen, s később, a kor szokása szerinti rangsorolással osztályelső (*Tudósítvány*... 1860: 39).

Hivatkozva Bányai Viktória zsidó oktatásügyről szóló már idézett kismonográfiájára is, arra szeretnénk utalni, hogy jelentős akkulturáció és modernizáció, lassú magyarosítás ment végbe a zsidó oktatás teljes spektrumában a hédertől a nyilvános és községi iskolákon át a magán- és házitanítók rendszeréig. A zsidó írott kultúra és írásbeliség mély történeti gyökerei mellett ez a reformkortól erősödő akkulturáció és modernizáció is előfeltétele volt annak, hogy a zsidó ifjak a magyar középiskolákban 1865 és 1870 között már a diákok 10 százalékát adhatták.²⁸ Ezt az akkulturációs, magyar nyelvtudást is fejlesztő munkát folytatta intenzíven a középiskola. Kőnig Gyula áttéréstörténetében már kiemeltük, hogy a klasszikus magyar középiskolának köszönhette gazdag műveltségét, tökéletes magyarságát és magyar identitása formálódását. Most magyar identitását újra szeretnénk hangsúlyozni. Nagykereskedő szülei az 1870-es években Győrből Bécsbe tettek át székhelyüket. Gyula fiuk a német nyelvnek is tökéletes birtokában a bécsi, berlini, heidelbergi egyetemek kiválósága, reményteljes tudósa volt. Mégis Magyarországot választotta, életét a magyarországi matematikai kultúra felemelésének, majd a Franklin Társulatnál a korszerű és egységes nemzeti művelődés szolgálatának szentelte. Ugyanígy a nemzeti műveltség elsajátítását, a magyar identitás kialakítását emelhetjük ki a győri bencés gimnázium későbbi neveltjénél, Riesz Frigyesnél is. A gimnáziumi évkönyvekből tudhatjuk, hogy a matematikai pályadíjak mellett hazafias líránk történetéről, majd Tompa Mihályról és Vörösmartyról írott pályaműveivel nyert díjakat. Szülei a híres

²⁸ Ez az arány 1871 és 1875 között megközelítette a 15 százalékot, 1876-tól 1918-ig pedig egyenletesen 20 százalék körül mozgott (Kovács I. G. 2011: 302).

zürichi műegyetemre küldték, de hazajött, hogy a budapesti tudományegyetemen matematikatanárnak tanuljon, s később a világhírű szegedi magyar matematikai iskola egyik alapítója volt. Levelezése szerint polgári gondolkodása mellett egész életében – a nagy kataklizmák idején is – magyar nemzeti érzelmű maradt.

A gimnázium szerepe a magyar nyelv és a nemzeti műveltség elsajátításában jelentős volt többi professzorunk életében is. Vámbéry Ármint már idéztük azzal kapcsolatban is, hogy a keresztény gimnáziumok, a pozsonyszentgyörgyi piarista, a pozsonyi bencés és a pozsonyi evangélikus iskolák hogyan vezették ki az akkulturációtól érintetlen, bezárkózó zsidó ortodoxia világából, s hogy a keresztény iskolatársakkal való érintkezés hogyan tette szabadabbá, előítéletmentesebbé. Hozzátehetjük, ezek az iskolák segítették a társas együttéléssel kapcsolatos viselkedési asszimilációt is. Pesten a Fröhlich fiúk és a Lánczy testvérek az evangélikus kisgimnáziumban kezdték a középiskolát, s a református gimnáziumban fejezték be. Verzár Frigyes egy évet a württenbergi Korntal bentlakásos evangélikus iskolájában töltött – ahol az apja is tanult –, de aztán a pesti evangélikusok főgimnáziumába iratkozott át. Egyikőjüknek sem volt magyar anyanyelvű sem az apja, sem az anyja, csak tanulgatták a magyart, a fiúk azonban a gimnázium segítségével már tökéletesen bírták a magyar nyelvet, s otthonosak voltak a magyar kultúrában. A későbbi generációkból Fellner Frigyes nyolc évig a pesti református főgimnázium diákja volt. Vámbéry Rusztemet szabadgondolkodó apja az állami tisztviselői elit egyik kedvelt intézményébe, a Trefort utcai állami mintagimnáziumba íratta. Az 1898-as születésű Kerékjártó Béla, aki Újpesten lakott, a helyi állami gimnáziumban tanult. Valamennyiük esetében már természetes volt a tökéletes magyar nyelvtudás.

A négy esetből, ahol az apák tértek át, két apa nem járt gimnáziumba. Egyikük, Ballagi (Bloch) Mór története egészen különös. Húszéves koráig csak a zsidó iskolarendszerben tanult és tanított. 18 évesen ment a pápai jesivából nevelőnek a Nyitra megyei Surányba. A helybeli plébános adott a kezébe latin és görög könyveket, amelyekből másfél év alatt önálló tanulással elsajátította a gimnáziumi tananyagot. Magyarul is önállóan tanult az elavult Verseggy grammatikából. Még bizonytalan magyarsággal írt levelet a pápai református kollégium igazgatójának, Tarczy Lajosnak. Levizsgázott a gimnáziumi tananyagból, s beiratkozott a kollégium bölcsészeti tagozatára. Az ott töltött nem egészen két tanév meghatározó lett az életében. Az erős magyar közegben az addig magyarul zavartan makogó, viselkedéshiányos izgága ifjú a magyar nyelvben is sokat fejlődött, s viselkedésében is megtanult illeszkedni környezetéhez.²⁹ Itt alapozódott meg későbbi erős magyarságtudata. De a leginkább lenyűgöző az, hogy a magyar nyelv tudós mestere lett. Lefordította *Mózes öt könyvét*, magyar grammatikát írt a németeknek olvasókönyvvel, magyar–német és német–magyar zsebszótárt, nagyszótárt és kereskedelmi szótárt adott ki. Elkészítette *A magyar nyelv teljes szótárát*. Magyar

²⁹ A marcali rabbi fiának, a felekezetét megtartó Marczali Henrik történésznek is meghatározó élménye volt a Pápán töltött három év az érettségi előtt.

nyelvészeti kérdésekről több előadást is tartott az Akadémián. Egyetemi tanár fiának, Ballagi Aladárnak már anya- és apanyelve volt a magyar, s ő is nagy ambícióval foglalkozott magyar nyelvészeti problémákkal.

A magyar nyelv elsajátítása mellett az akkulturáció, az illeszkedés másik fontos és leggyakoribb mozzanataként a névhasználat változását és a névmagyarosítást szokták említeni. Családjainknál azt tapasztaltuk, hogy a hagyományos zsidó névhasználati formák már a reformkorban eltűntek, legfeljebb a rokonság rabbi tagjainál fordultak elő. Az izraelita anyakönyvekben egyértelmű a II. József által bevezetett névhasználati forma: német jellegű családnév s mellette német személynevek, köztük persze gyakran jellegzetes zsidó nevek (Jakab, Gedeon, Ábrahám, Izrael, Mózes, Benjámin, Salamon). Érdekesen alakult a névválasztás a Kőnig családnál. Az anyai dédapa, Freyer Izrael, az anyai nagyapa Freyer Ábrahám, az apai nagyapa Kőnig Mózes. Az 1820-as években született apa és testvérei németesen: Sigismund, Ludwig, Adolf. Az apa 1849-ben már magyarul Zsigmondként szerepel. A későbbi Kőnig professzornak 1849 decemberében „A környülméletkedésről vezetett jegyzőkönyvbe” az akkor felvett névként Jula van bejegyezve, ami kicsit furcsán, de már egyértelműen a divatossá váló magyar Gyulát jelenti.³⁰ Akik megkeresztelkedtek, többnyire új keresztény keresztnevet kaptak, ami szokás szerint megegyezett valamelyik keresztszülő nevével. A felnőttek közül viszont a tekintélyesebbek megtarthatták régi nevüket. Így maradt Vámbérynak az Ármin, Kőnignek a Gyula név, de Fellner Frigyesnél és Riesz Frigyesnél is maradt a régi keresztnév. A megkereszteltek egy része vegyesen, sőt változó módon vegyesen használta eredeti zsidó és újonnan szerzett keresztény személyneveit. Említettük Verzár Frigyes apjának az esetét, aki a Weiss Gusztáv Sámuel nevet variálta, s így figyeltünk fel zsidó származására.

A professzorok kilenc eredeti családnévéből csak négyet változtattak meg. Az első névváltoztató azonos az első megkeresztelkedővel, Bloch Mórral, aki 1848-ban hazafias állásfoglalásként a Ballagi névre magyarosította a nevet testvérével együtt. A következő magyarosító Vámbéry, aki első műve, az 1858-ban Isztambulban kiadott török–német szótára szerzőjeként az addigi neve, Wamberger Hermann helyett leleményesen a Vámbéry Ármin nevet tüntette fel, s attól kezdve minden külön eljárás nélkül ezt használta. Lazarsfeld Gyula 1861-ben a nemzeti reménykedés idején apjával és testvérével együtt magyarosított Lánczyra.³¹ Verzár Frigyes apja, amikor az 1870-es években megkeresztelkedett – valószínűleg Württembergben –, családi nevét (Weiss) nem változtatta meg. Kicsiny a példatárunk, de van olyan benyomásunk, hogy akik komolyan megtértek, általában kevésbé tartották fontosnak a névváltoztatást. Mindenesetre a megtért Fröhlich család sem változtatott nevet.³² Weiss doktor fia 1904-ben mégis azért változtatott

³⁰ A Gyula régi magyar személynevet a 19. században frissítették fel, és tévesen a Julius névvel azonosították.

³¹ Az 1850. évi születésekor őt Juliusként jegyezték be a pesti izraelita anyakönyvbe.

³² Kőnig Gyula és Fellner Frigyes sem változtattak nevet. Valószínűleg azért sem, mert ezen a néven lettek ismertek a tudományban.

nevet, mert az egyetem elején professzora erre bízta, mondván, az orvostudományban Weiszként nem fog előre jutni.³³

A magyar identitás, a nemzeti azonosulás, a magyarsághoz való illeszkedés kérdésköréhez tartozik a magyarnyelvűség és a magyar névhasználaton kívül a nemzet nagy ügyeihez való kapcsolódás, a nemzeti sorsközösség vállalása. Ennek élén vitathatatlanul Ballagi Mór 1848–1849-es szereplését láthatjuk, aki a Békés megyei nemzetőrség tábori hírnökségétől a hadügyminisztérium elnöki osztályának századosi rangú titkárságáig és Világosig kitarzott. A neoabszolutizmus idején s a protestáns pátenz körüli harcokban is vitézkedett, s 1861-ben képviselőnek is megválasztották. A közösségi felelősségvállalást, a politikai szereplést Aladár fia is folytatta: függetlenségpárti képviselő (1906–1910) s a fővárosi törvényhatósági bizottság választott tagja lett (1897–1912). Néha túlzásokba eső, kérlelhetetlen hazafi volt. Nagyon különböző ügyek és minőségek, de mégis a nemzeti sorsközösség vállalásához kapcsolható Vámbéry Ármin erőfeszítése a magyar östörténet kérdéseinek tisztázására, Lánicz Gyula állami hivatalvállalása és képviselőisége, König Gyula tevékenysége a magyar matematikai kultúra fejlesztésére, Fellner Frigyes működése a világháborús átmenetgazdaság körül, s a magyar statisztika színvonalas nemzetközi képviselője, Verzár szerepe a magyar biológiai alapkutató intézménye, a tihanyi Biológiai Intézet létrehozásában, Riesz Frigyes teljesítménye a világhírű szegedi matematikai iskola megteremtésében, Keréjkártó Béla hozzájárulása a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatainak újrászövésében az első világháború után és a második világháború előtti kultúrdiplomáciai tevékenysége.

A haza önzetlen szolgálatát jelentette a középosztályi ifjak egyéves önkéntes katonai szolgálata is. Professzoraink közül részt vett ebben a fiatal Fröhlich Izidor, Verzár Frigyes és Riesz Frigyes is. Utóbbi áttéréstörténeténél már említettük, hogy ez a kissé rendies mintázatú intézmény jól szolgálta a minden rendű, rangú és felekezeti középosztályi fiatalok összeilleszkedését. Fröhlich Izidor Bosznia-Hercegovina okkupációjában vett részt, Verzár és Fröhlich Pál pedig az első világháborúban teljesített frontszolgálatot.

A fogalmi keretek felvázolásánál szó volt arról, hogy a vegyesházasság döntő mozzanata lehet az asszimilációnak, azaz az egyéni kilépésnek a csoportkötődésből, s ugyanakkor segítőtje az új strukturális pozíció megszerzésének, a befogadásnak, végeredményben a strukturális beolvadásnak. Egyértelmű, hogy ha a házasságokkal ilyen perspektívában szeretnénk foglalkozni, akkor figyelemmel kell lennünk az áttérő apák és egyetemi tanárrá lett fiaik, valamint az életük különböző szakaszaiban áttért professzorok és az ő gyermekeik házasságaira is. Ahogy ezt a mondatot leírtuk, világossá vált, hogy a házasságokat csak az egyes áttérésekkel szoros összefüggésben érdemes tárgyalni. Sőt célszerű ezzel a tematikával összekötni azt a harmadik kérdést is, hogy az áttérés mennyiben jelentette a református hitélet gyakorlását, s a család hosszabb távon is beépült-e a

³³ Az ifjú egyetemista ravasz módon egy abszolút örmény névre „magyarosított”, de 1931-es pesti egyetemi tanári pályázatánál nem éppen jóakarattal, mégiscsak előpiszkálták apja Weisz nevét.

református felekezeti-művelődési alakzatba. Az áttéréstörténetek részletes prezentálásánál sok mindent leírtunk ezekről az esetekről, majd alfejezetünk bevezetésében visszatekintve megállapítottuk, hogy mindegyik történet egyedi. Most a három fenti problémát összefogva mégis megpróbálunk kisebb-nagyobb típusokat képezni, s néhány összefüggést felmutatni.

Először azzal a négy családdal foglalkozunk, ahol a későbbi egyetemi tanárok valamelyik szülője volt az áttérő. Már említettük korábban, hogy közülük Kerékjártó Béla anyjának a története biztosan teljesen egyedi ebben a körben. A Ballagi, a Fröhlich és a Verzár/Weisz családok áttérésében viszont van közös elem. Egyrészt ezek az első esetek (1843, 1851, 1870-es évek),³⁴ másrészt mind a háromnál szerepe volt a zsidómisszió céljával Pestre települt Skót Misszió térítő munkájának. Fröhlich Izidor professzor apját, anyját és négy idősebb testvérét a misszió két lelkésze keresztelte meg 1851-ben. Rajtuk kívül keresztszülő volt Brunszvik Teréz grófnő és két korábban áttért/megtért atyafi, egyikük az anya testvére. A professzor akadémiai búcsúztatásából is tudjuk, hogy a családban istenfélő szellem uralkodott, naponta olvasták a Bibliát és közösen imádkoztak. Az öt életben maradt fiú az evangélikus, illetve a református gimnáziumban tanult. Mindannyian református lányt vettek feleségül. A legidősebb református teológiát végzett, majd református lelkész, később református és evangélikus gimnáziumi tanár lett. Egy másik fiú református elemi iskolai tanító volt, s református lelkész lányát vette feleségül. Az ő fiuk, Fröhlich Pál lett a család másik egyetemi tanára. Két lány reformátushoz ment férjhez, egyikük egy lelkészhez. A másikuk lánya a Skót Misszió polgári leányiskolájának lett az igazgatója. A két másik lány, akik nem mentek férjhez, nagy alapítványt tettek a Skót Misszió iskolája jól tanuló református diákjai számára. Végeredményben az 1851. évi áttérés után a Fröhlich család tagjai hitre jutott, hitüket megvalló, missziói munkát végző keresztyének lettek, akik egyértelműen a református felekezeti-művelődési alakzat pietista beállítottságú tagjai voltak.

A harmadik generációban ehhez képest egy kis eltolódás történt. Fröhlich Izidor professzor német eredetű evangélikus feleséget választott, aki egyébként ugyanahhoz a Hold utcai gyülekezethez tartozott. Három gyerekük közül kettő, az evangélikus egyházban is szerepet vállaló délvidéki német – de elmagyarosodott – evangélikus birtokoshoz ment férjhez. A következő nemzedékhez tartozó Fröhlich Pál felesége római katolikus volt, de reverzálist adott, s így egyetlen lányuk református lett. Ő azonban római katolikus orvoskollegájához ment férjhez. Ami azonban a leglényegesebb, hogy miután a Fröhlich család megkeresztelkedett, a 10 gyerek, az unokák és a felderíthető dédunokák között talán csak egy olyan házasság volt, ahol kikeresztelkedett zsidó volt a házastárs. Klasszikus értelemben csak református – római katolikus vegyesházasság fordult elő, ha eltekintünk a protestáns beházasságoktól. Azonban több nemzedék házasságainak az áttekintése azt bizonyítja, hogy az eredetileg zsidó Fröhlich család

³⁴ Bár Verzár apját, Weiss Gusztáv Salamont Vámbéry és Láczy megelőzi (1864 és 1866).

a megtérés/áttérés után házasságaival tökéletesen beolvadt, asszimilálódott a keresztyén magyar nemzeti társadalomba.

A Ballagi család, Ballagi/Bloch Mór esetében is bizonyítottnak látjuk a Skót Misszió közreműködését, hiszen a lelki beszélgetések alapján ők adtak ajánlólevelet a württembergi pietista keresztyén újjászületés meghatározó személyiségeként számontartott Christian Gottlob Barthoz, aki Skóciában ismerkedett meg az Evangelical Alliance missziós munkájával, s innen származhatott kapcsolata a Pesten működő misszionáriusokkal. Csak Barth távolléte miatt küldte a munkatársa a Magyarországról jött Blochot a korábban ázsiai missziós munkát végző Christoph Friedrich Haas notzingeni lelkészhez, aki elő is készítette őt a kereszttelésre. Ráadásul a kör bezárul azzal, hogy a württembergi kereszttelőn a magyarországi pártfogó, a Skót Missziót Pestre invitáló Mária Dorottya anyja, Henrietta hercegnő volt az egyik keresztszülő. Kortárs zsidó írástudók kétségbe vonták, hogy az áttérést hitbeli meggyőződés váltotta volna ki. Az utókor alapos és tudós teológus elemzője, Kovács Ábrahám is arra az eredményre jutott, hogy Ballagi nem ment át a Skót Misszió által elvárt megtérésen (KOVÁCS Á. 2007). Többek között azzal érvelt, hogy tübingeni tanulmányai alatt Christian Baur történet- és bibliakritikai iskolájának a hatására alakult ki teológiai liberalizmusa. Erre azt az észrevételt tehetjük, hogy Ballagi elmélyültebb protestáns teológiai indoktrinációja a tübingeni hittudományi karon, az időrend szerint a megkeresztelkedése után történt. Lelki és intellektuális alkatához, társadalmi liberalizmusához kétségtelenül jobban illeszkedett a racionálisabb teológiai liberalizmus, ami mellett aztán élete végéig kitartott. A Ballagi áttéréssel is részletesebben foglalkozó Konrád Miklós elemzése végén annyit enged meg, hogy „Végül az sem kizárt, hogy Bloch áttérése legalább részben őszinte vallási meggyőződésből fakadt”, s a liberális protestantizmus iránti vonzalma közrejátszhatott áttéréseben (KONRÁD M. 2014: 326). Megismételve saját megállapításunkat, Ballagi válásváltoztatása egyértelműen tudatos asszimilációs döntés volt, de érzelmi azonosulással, s egzisztenciálisan is vállalva a kilépést korábbi csoportkötődéséből.

Tudatos asszimilációs illeszkedési stratégiáját mutatja házassága is. Protestánsként – úgy tűnik, meggyőző vonzalom nélkül – egy olyan római katolikus nemes lányt vett feleségül, akinek a családja több ágon is be volt ágyazva a megye politikai és társadalmi elitjébe. Lánya így katolikus lett, de református, egyházi tisztséget is viselő nemesi értelmiségihez ment férjhez. Fiai a pesti református gimnáziumban tanultak, majd ketten református teológián tanítottak. Ballagi Géza meg is maradt a sárospataki teológián. Mindkét felesége s leszármazottai is reformátusok voltak. Ballagi Aladár egyetemi tanár lett. Első felesége egy izraelita árva volt, aki 13 évesen tért át a református felekezethez. Második felesége – egy katolikus megyei tisztviselő lánya – a házasság után tért át reformátusnak. Amint azt már korábban megírtuk, Ballagi Mór ref. teológiai tanár, buzgó egyházi munkás úgy illeszkedett a református egyházba, hogy befolyásolni is akarta annak teológiai arculatát. Leszármazottai között a ma élő dédunokáig folyamatosan voltak buzgó tagjai a református egyháznak, akik tovább éltették a református

felekezeti-művelődési alakzatot. A skótok missziós munkájával is segített folyamat, s az ortodox zsidó pálinkafőző tehetséges fiának asszimilációs munkájával, illeszkedésével a Ballagi család tökéletesen belesimult a keresztény magyar nemzetbe s a református felekezeti-művelődési alakzatba.

Verzár Frigyesé a harmadik zsidó család, amelyiknek a megkeresztelkedésében valamilyen szerepet játszott a Skót Misszió. Verzár professzor apjának Weiss volt a családneve, és a Sámuel nevet kapta a pesti zsidó terménykereskedő családban 1857-ben. Valószínűleg a Misszió közvetítésével került ki Württembergbe, ahol a pietista szellemű korntali bentlakásos fiúiskolában tanult, amelynek az igazgatója Magyarországon járt toborzó úton. Weiss Sámuel a korntali iskolában ismerkedett meg későbbi feleségével, Pfeiderer Irénnel, aki az iskola igazgatójának nyolcadik, legkisebb gyermeke volt. A leány apja – aki egy cserzővarga családban született – többgenerációs lelkészcsaládból házasodott. (Testvére Indiában volt misszionárius.) Johannes Gottlob Pfeiderer kiemelkedő alakja volt Württembergben az újpietista ébredési mozgalomnak. Később meghívták a Johanneum Evangelistenschule inspektorának. Ez az intézmény az evangélium terjesztéséhez felkészült laikus evangélikátorokat képzett. Ebbe a missziós lelkületű pietista családba házasodott be immáron nem Weiss Sámuel, hanem megkeresztelve Weiss Gustav Gotthold Sámuel, aki közben az orvosi egyetemet is elvégezte. Az 1884-es házasságkötése után Budapesten kezdett orvosi praxist. Itt csatlakoztak a Kálvin téri református anyagyülekezethez tartozó Németajkú Leányegyházhoz, amelyik szorosan össze volt kapcsolva a Skót Misszióval. Ugyanis a Misszió lelkészei látták el a Hold utcai gyülekezetben is a lelkészi feladatokat.

Általában a megtért/áttért zsidók is ennek a gyülekezetnek a tagjai voltak. Itt keresztelték meg a Misszió lelkészei a három Weisz fiút, Frigyes, Tivadart és Eriket. A kapcsolat szoros maradt a Pfeiderer családdal. Rendre a testvérek vagy a nagyszülők jöttek el keresztzülőnek. A pietista Deutsche Evangelisationvereinnal is együttműködtek, a keleti útra induló misszionáriusok gyakran a Weisz-Pfeiderer családnál szálltak meg. Ugyanakkor a család magyarosodott, ahogy maga a Hold utcai gyülekezet is, amelynek megszűnt a formális kapcsolata a Misszióval. Weisz Frigyes is egy év után hazajött a korntali iskolából, s a pesti evangélikusoknál végezte a gimnáziumot. Mint említettük, egyetemkezés előtt, 1904-ben Verzárra magyarosított. 1914-ben kötött házasságot Bien Olga tanítónővel, aki a házasságkötés előtt egy évvel tért át reformátusnak a Kálvin téren. Ez valószínűleg azt jelzi, hogy nem csupán egy formális áttérés történt a férj kedvéért. Bien Olga 1922-ben súlyos balesetet szenvedve tolószékbe kényszerült, de Verzár professzor keresztyén lelkülettel gondoskodott róla élete végéig. Második felesége, a presbiteriánus skóciai Edith Jean MacDougall Verzár munkatársa volt a bázeli egyetem élet-tani intézetében. Két közös gyermekük vallási kötődését nem ismerjük.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a Weisz/Verzár család egyértelműen református keresztyénné lett bizonyos ökumenikus nyitottsággal. Pfeiderer Irén is megmagyarosodott, de ezzel a házassággal és a német nyelvhasználattal a kettős identitás lehetősége

nyitva maradt. (Például a professzor egyik testvére Ausztriába házasodott, s ott is élt.) S bár Verzár magyar érzületéhez, a magyarsághoz való illeszkedéséhez, hazafiságához nem fér kétség, végül mégiscsak bázei professzor lett. Igaz ugyan, hogy ebben szerepet játszott a pesti orvosi kar szűkkeblősége is. Ha figyelmesen elolvassuk az egyetemi tanári pályázatával foglalkozó 1931-es kari jegyzőkönyveket, akkor a kifogások, ravasz vádaskodások egy irányba mutatnak. Az asszimiláció liberális felfogásával szemben, „ideologikus asszimilációs kritériumként”, ki nem mondottan, de immár elvárták volna a magyar nemzetkarakter elsajátítását is.³⁵ A három áttekintett esetben, amelyeknél valamilyen szerepe volt a Skót Misszió térítő munkájának, mindenképpen megállapíthatjuk, hogy sikeres volt az áttérés, az asszimiláció felekezeti aspektusa, és a keresztény felekezethez, a felekezeti-művelődési alakzathoz tartozás folyamatossága, tartóssága. Egyetlenül, de a társadalmi asszimiláció is eredményesnek mondható.

A Keréjkártó Béla családjában történt áttérés a tárgyalt történetek között két szempontból egyedi. Egyrészt ez az egyetlen olyan eset, amikor az egyetemi tanár anyja tért át, másrészt egyedül itt fordul elő, hogy a döntő áttérést a tervezett házasság kényszeríti ki, ráadásul rapid módon, hogy a háromszori hirdetés időben megtörténhessen. A sietséget bizonyítja, hogy a megkeresztelkedés egyik tanúja maga a vőlegény, a másik pedig a kéznél levő egyházi volt. Innentől kezdve az anya vallásilag passzív, semmilyen vallási gyakorlatot nem folytatott. A család vallási életét az apa korai halála ellenére a református keresztyénség határozta meg. Keréjkártó professzor magatartását már gyerekkorában a nagy családi tekintélyű nagybácsi hatására is befolyásolták az emlegetett sokgenerációs református családi hagyományok. A nemesi névváltozattal, a hagyományokkal tudatosan is zárójelbe tette, elfedte anyai zsidó származását. Olyan sikeresen, hogy sem társadalmilag, sem hivatalosan nem tartották számon zsidó származásúként. Ráadásul fia emlékezése szerint apja ifjúként, felnőttként megkapta a hit ajándékát, amiből haláláig tudott erőt meríteni. A család református hitéletet élt. A gyermekei azonban nem tudták továbbadni a református hagyományt, mert nem születtek utódaik.

Most az az öt család következik, ahol maga az egyetemi tanár tért át. Ezek a felekezetváltások különböző életkorban és eltérő élethelyzetekben következtek be. Ha történeti időrendben haladunk, akkor először Vámbéry Ármin esetével kell foglalkoznunk. Már idéztük, lényegében megértéssel Konrád Miklóst, aki szerint Vámbéry valójában a magyarként való elismerésre vágyott, s úgy látta, hogy a befogadás csak áttérés révén kényszeríthető ki. Másrészt tudjuk azt is, hogy szabadgondolkodó, agnosztikus volt, a vallást álszentségnek tartotta. Ha viszont a konkrét élethelyzetet nézzük, egyértelmű, hogy egyetemi tanári kinevezése érdekében szánta rá magát erre a mégis csak nehéz lépésre. Pázmány Péter egyetemére ugyanis 1864-ben lehetetlen volt kinevezni zsidó vallású tanárt. Azt, hogy a döntés Vámbéry számára nem volt könnyű, az is bizonyítja, hogy az áttérő professzorok közül ő az egyetlen, aki szinte élete végéig vissza-visszatért erre

³⁵ Gyáni Gábor megfogalmazását használtuk (GYÁNI G. 2013: 215).

a problémára. Később ki is derült, hogy kötődése a zsidósághoz nagyon is erős. Egyetemi tanári kinevezése után a mindkét ágon zsidó származású, de kétévesen evangélikusnak keresztelt Rechnitz/Arányi Kornéliával kötött házasságot. Formálisan alkalmazkodott felvett felekezete kereteihez. Rendesen fizette a Kálvin téri gyülekezetnek az egyházi adót. A családi eseményeket, esküvőt, keresztelőt szintén ott intézte. (Az 1894–1895. évi egyházpolitikai törvényekig nem is tehetett mást.) Világhírű tudósként minden tudományos elismerést elért idehaza is. Igazgató tagja volt az Akadémiának. Megkapta a császári Lipót-rend középkeresztjét, amivel méltóságos cím is járt. Királyi titkos tanácsos lett, s még a legexkluzívabb Nemzeti Kaszinónak is könyvtárosa volt. Társadalmi beegazódása, beilleszkedése, befogadása megtörtént. Egy fia született, akinek viszont állítólag nagy gonddal választott feleséget a budapesti református liberális elit egyik családjából. Tehetséges tudós fiát, Vámbéry Rusztemet, aki apja 1913-as halála után minisztériumi állását feladva az alternatív polgári radikális elit megszervezésén fáradozott, az októberi forradalom időszakában nevezték ki egyetemi tanárnak. A forradalmak bukása után azonban ettől a pozíciótól megfosztották. Két fiát reformátusnak keresztelték, de nem tudunk arról, hogy vallási közösséggel kapcsolatuk lett volna.

Lánczy Gyula 1866-ban, tizenhatéves ifjúként, húsz évvel egyetemi tanári kinevezése előtt tért át. Nem sokkal korábban Nyugat-Csehországból Magyarországra települt népes zsidó kereskedőcsaládból származott. Apja, testvéreivel együtt már itt választott párt. A tíz testvér közül Gyula apja tett leghamarabb lépéseket a beilleszkedés, a magyarosodás irányába. 1861-ben családjának Lazarsfeld nevét Lánczyra magyarosította. Gyula fiát a magyar nyelvű evangélikus, majd a református gimnáziumba íratta. A megkeresztelkedés két gimnázium közötti időszakban történt, s egyértelműen szintén a magyarosodás, a magyar társadalomba való illeszkedés célját szolgálta. Mélyebb vallási motivációnak vagy missziós hatásnak nem találtuk nyomát. Kényszerítő tényező sem volt. Előre tekintő pragmatikus döntésnek látszik. A gimnázium, a jogi egyetem, a miniszteriális állás és az országgyűlési képviselőség akkulturációs szerepét már korábban bemutattuk. Harminchárom éves korában házasodott meg. A szegedi elmagyarosodott reformzsidóságból házasodott, egy földbirtokos és háztulajdonos virilista művelt lányát vette el, aki az ő kedvéért tért át a református felekezetbe. Öt gyermekük született, akik mind keresztény párt választottak, de nem zsidóból áttért keresztényeket, hanem eredeti magyar nemes ifjakat vagy kisasszonyokat. Még eredeti báró is volt közöttük. A következő nemzedékben tehát lényegében egyfajta vegyesházassággal folytatódott az összeilleszkedés, összeolvadás. A házasságok abban az értelemben is vegyesek voltak, hogy minden Lánczy gyerek római katolikus párt választott, sőt a lányok még reverzalist is adtak. Így a református felekezethez tartozás átörökítése nem történhetett meg.

Nagyon érdekes König Gyula professzor megkeresztelkedése, aki majdnem pontosan egyetemi tanári pályafutása közepén tért át. Győri polgári nagykereskedő családjá a Haszkala hatása alatt – amelyet Freyer Ábrahám, a nagyapa, pozsonyi nyilvános zsidó iskolai reformer tanító is közvetített –, fokozatosan akkulturálódott. Ugyanakkor, mint

modernizálódott neológ zsidók, ragaszkodtak hitükhöz, ahogy Kőnig Gyula is, akit 1874-ben mint a pesti műegyetem első zsidó tanárát nevezték ki a matematika tanszékre. Szépen haladt a pályáján, feladatokat, pozíciókat és elismeréseket kapott. 1883-ban és 1884-ben, bizonyára a tiszzaeszlári per nyomán támadt antiszemita zavargások hatására mégis úgy döntöttek szintén izraelita feleségével, hogy legalább gyermekeiket megkereszteltetik. Ez a fővárosi liberális református és evangélikus elitből kiválasztott keresztülőkkel meg is történt a Kálvin téri gyülekezetben. 1889-ben pedig a Kőnig házaspár is áttért reformátusnak. Ennek motivációját közelebbről nem ismerjük. Kicsit meglepő is, mert Trefort kultuszminiszteri korszaka, aki valóban sok zsidó tanárt kényszerített áttérésre, a halálával véget ért, s nyitottabb, toleráns miniszterek következtek. Mindenesetre Kőnig elismertsége, megbecsültsége a csúcsra ért. Az át nem tért zsidókat soha be nem engedő exkluzív Országos vagy Gentry Kaszinó is tagjai közé fogadta, s rendszeresen minden hétfőn illusztris társasággal kártyázott az Országos Kaszinóban. A társadalmi-társasági befogadásnak, asszimilációnak ez olyan magas foka volt, amit kevés zsidó ember ért el. Nagyon fájdalmas viszont, hogy kiváló fiai 1944-ben a reménytelenség miatt mindketten öngyilkosok lettek.

Fellner Frigyes sem volt még egyetemi tanár, amikor 1903-ban, 32 évesen megkeresztelkedett. Emelkedő gazdasági, pénzügyi pályán mozgott jó kilátásokkal, gazdag kapcsolatszerzőrendszerrel. Semmilyen kényszerítő tényezőnek nem volt kitéve. A közhangulat hazafias sodrása is inkább később, a Függetlenségi Párt koalíciós kormányzása alatt lett erősebb. Mégis felmerülhet, hogy talán könnyebb előrehaladása, zavartalanabb beilleszkedése miatt tért át. Lehetséges azonban más megközelítés is, ha tekintetbe vesszük családjá többi tagjának megkeresztelkedését is. Három férjhez nem ment lánytestvére közül kettő 1909-ben tért át, a harmadik pedig, akire rövid házasság után megözvegyülve kislánya nevelését bízta, 1912. június 6-án. De az utóbbi napon keresztelkedett meg Fellner Frigyes 72 éves apja és 59 éves anyja is. A családtagok összes keresztelése a Kálvin téren történt id. Szabó Aladár lelkész szolgálatával s Fellner Frigyes keresztapaságával. Id. Szabó Aladár a református belmissziói mozgalom meghatározó alakja volt, akinek az esetben nehéz elképzelni a formális kereszteléseket. Lényegében úgy misszionált, mint a Skót Misszió lelkészei. Ha tekintetbe vesszük, hogy Fellner Frigyesnek a Kálvin téren is volt egyházi szerepe, később a budai gyülekezetben pedig presbiter is volt, s felidézünk, hogy koncentrációs táborbeli rabtársa is úgy emlékezett rá, hogy „Istenfélő kedves ember volt”, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy áttérése/megkeresztelkedése nem csupán formális aktus volt. A házassága viszont különösnek tűnik. 1907-ben, 36 évesen vett el egy utcájában lakó 23 éves katolikus keresztény lányt, akinek az apja nem sokkal azelőtt halt meg, s 1500 holdas birtok volt a hagyatéka. Fellner reverzálást is adott, így egyetlen fia katolikus lett. S bár nevelőanyja – az anya halála miatt – Fellner legidősebb, reformátussá lett nővére volt, katolikusságát komolyan vevő, nagytudású ifjú tudós lett, aki azonban 1940-ben váratlanul halt meg, utódok nélkül. Fellner Frigyes asszimilációja is tökéletesnek mondható, s ez 1920 után sem kérdőjeleződött meg, sőt akkor nevezték ki

az újonnan alapított közgazdasági kar tanárának. Életútleírásából láthatjuk, hogy a két világháború közötti időszakban is minden elismerést és bizalmat megkapott. Élete a német megszállás után egy csapásra omlott össze.

Riesz Frigyes mindkét ágon olyan győri neológ zsidó polgári családból származott, amelynek már korábban bemutatott fokozatos akkulturálódását szinte tanítani lehetne. Csupán megkeresztelkedése körül maradt egy kis rejtély. A vallásos zsidó családból jövő három Riesz fiú sorozatos megkeresztelkedését korábban úgy értelmeztük, hogy talán a függetlenségpárti kormányzat alatti felbuzdulás hatására döntöttek így, vagy egyszerűen illeszkedni szerettek volna, olyanok akartak lenni, mint a többi magyar ifjú. Ezt az interpretációt erősíti, hogy a két testvér ismert anyakönyvi bejegyzésében a tanúk mind egyetemi tanulótársak, s köztük olyan is van, aki nem régen keresztelkedett meg. Az időrendbe beleillik az is, hogy motiválhatta Riesz Frigyes áttérését a lőcsei polgárlánynak, Páter Jolánnak való udvarlása is. Riesz végül is nem házasodott meg, s így református utódokat sem hagyhatott. Öccse, Sándor családjával együtt gyakorló református egyháztag volt. Bátyja temetéséről a Svédországban élő testvérnek, Marcellnak írott már idézett beszámolója is elgondolkodtató.

Legvégül a református felekezeti-művelődési alakzat szempontjából próbáljuk meg összegezni, amit az áttérésekről, házasságokról, leszármazottakról megtudhattunk. A kilenc család közül ötnél feltételeztünk az általános illeszkedési, asszimilációs törekvés mellett hitbeli motivációt is. Ide tartoznak a Skót Misszió valamiféle közreműködése melletti áttérések/megtérések a következő családoknál: Ballagi/Bloch, Fröhlich, Verzár/Weisz. A hitbeli motiváció feltételezhető volt a belmissziós id. Szabó Aladár Fellner családhoz tartozó megkereszteltjeinél is. A Kerékjártó családnál nem az áttérő Holczer Bertának, hanem a vőlegénynek, Kerékgyártó Károlynak voltak hagyományos református identitása okán ilyen megfontolásai. Ezek a családok – a tragikus sorsú Fellnerek kivételével – valóban tovább tudták vinni a református identitást. A Kerékjártó családban azonban egy generációval később utódok hiányában ez megszakadt. A másik négy család különböző okok miatt nem tudta tovább éltetni a református felekezeti-művelődési alakzatot. A Vámbéry család végképpen szekularizálódott. A Lánczy leszármazottak római katolikusok lettek. Riesz végül is agglégény maradt. A Kőnig család református ága pedig az 1944-es év kataklizmái miatt megsemmisült.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ACHENBACH, PAUL (1929): Vier Wochen in Ungarn (Reisebericht). *Dein Reich komme*, 10(5–6). 116–124.
- BALLAGI ALADÁR (1879): Ballagi Mór. In *Protestáns Új Képes Naptár 1879-ik évre*. Budapest, Franklin Társulat. 17–25.
- (BALLAGI ALADÁR) (1885): Ballagi Mór. *Vasárnapi Újság*, 32(12). 1–2.
- (BALLAGI ALADÁR) (1890): Ballagi Mór. *Vasárnapi Újság*, 37(37). 1–2.
- (BALLAGI ALADÁR) (1891a): Dr. Ballagi Mór (A temetés). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 34(36). 1162–1170 h.
- (BALLAGI ALADÁR?) (1891b): Ballagi Mór (1815–1891). Nekrológok a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjairól. *Akadémiai Értesítő*, 2(12). 711–722.
- BÁNYAI VIKTÓRIA (2005): *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Doktori esszék/munkák/Hungaria Judaica 17. Budapest, Gondolat.
- DOMINKOVITS PÉTER – HORVÁTH JÓZSEF (2011): *Győr a modellváltó város 1867–1918. Források a dualizmus kori Győr történetéből*. Győri tanulmányok 33. Győr. 142–143.
- ÉBER ANTAL (1946): Fellner Frigyes 1871–1945, *Közgazdasági Szemle*, 69. 15–22.
- FENYVES KATALIN (2010): *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önarcképe*. Budapest, Corvina
- FINKEY FERENC (2019): *A sárospataki református jogakadémia története 1793–1923*. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium.
- FORGÁCS GYULA (1941): A száz éves Skót Misszió. In *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából*. Budapest, Franklin Társulat. 412–429.
- GÉRA ELEONÓRA (2006a): A Bethesda Kórház és a Filadelfia diakonisszák. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 943–996.
- GÉRA ELEONÓRA (2006b): A Lorántffy Zsuzsanna Egylet és intézményei. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 1015–1048.
- GUDENUS JÁNOS JÓZSEF (összeáll.) (1993): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. kötet, K–O. Budapest. 265–268.
- GYÁNI GÁBOR (1999): Gondolatok a honi zsidóság modern kori történetéről. In *Tisicum. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, XI. Szolnok. 321–324.
- GYÁNI GÁBOR (2002a): Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In *Uő: Történetészdiskurzusok*. Budapest, L' Harmattan. 119–133.
- GYÁNI GÁBOR (2002b): A polgárosodás mint zsidó identitás. In *Uő: Történetészdiskurzusok*. Budapest, L' Harmattan. 134–148.

- GYÁNI GÁBOR (2002c): A polgárosodás történeti problémája. In Uő: *Történetdiskurzusok*. Budapest, L' Harmattan. 98–115.
- GYÁNI GÁBOR (2002d): „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzus a zsidókérdésről. In Uő: *Történetdiskurzusok*. Budapest, L' Harmattan. 149–158.
- GYÁNI GÁBOR (2011): Zsidó identitáskonstrukciók a múltban. Fenyves Katalin: Képzelt asszimiláció című könyvéről. *Múlt és Jövő*, 2011(1). 34–40.
- GYÁNI GÁBOR (2013): Identitás versus imázs. Asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In Uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, Kalligram. 213–232.
- GYÁNI GÁBOR (2015): Zsidó-magyar, magyar-zsidó polgár. Akkulturáció mint polgárosodás. In SZABARI VERA – TAKÁCS ERZSÉBET – PÁL ESZTER (szerk.): *Vita publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. Budapest, ELTE TÁTK. 91–109.
- GYURGYÁK JÁNOS (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HALMOS KÁROLY (2004): Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In SEBŐK MARCELL (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest, HVG Könyvek. 175–182.
- HALMOS KÁROLY (2008): *Családi kapitalizmus*. Habsburg történeti monográfiák 4. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- JAKAB RÉKA (2014): *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848*. Budapest – Veszprém, L'Harmattan – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára.
- KARÁDY VIKTOR (1997): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Kontextus könyvek. Budapest, Cserépfalvi.
- KARÁDY VIKTOR (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti szociológiai tanulmányok*. Replika Könyvek 6. Budapest, Replika Kör.
- KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN (2002): *Név és nemzet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KEMÉNY JÓZSEF (1930): *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr.
- KENESSEY BÉLA (1891): Dr. Ballagi Mór. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 34(36). 1146–1162 h.
- KOMLÓS ALADÁR (1997): *Magyar-zsidó szellem-történet a reformkortól a holocaustig I–II*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- KOMORÓCZY GÉZA (2016): A pápai zsinagóga: ortodoxok és „felvilágosultak” birkózása. *Regio*, 24(2). 158–193.
- KONRÁD MIKLÓS (2014): *Zsidóság innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- KONRÁD MIKLÓS (2020): Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok*, 154(5). 903–934.

- KOOL, ANNE-MARIE (1995): *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*. 1. kötet. Budapest, Harmat Kiadó.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM (2006): A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 895–914.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM (2007): Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés. Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio*, 31(3). 109–125.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM (2016a): A budapesti református belmisszió központja. A Németsajki Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859–1912). *Egyháztörténeti Szemle*, 17(3). 3–24.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM (2016b): Egy református unitárius? Dogmatikai reflexió Ballagi Mór teológiai gondolkodásáról. *Credo*, 22(1). 7–14.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2011): „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatisztikához. In Uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 251–320.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2014): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2016): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 10. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2018): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben. I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzathoz tartozók ősfái*. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 11. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KOVÁCS I. GÁBOR (2019): Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. *Magyar Tudomány*, 180(6). 804–812.
- KOZMA ISTVÁN (2006): Reformátusok a budapesti statisztikákban. Táblázatok a fővárosi református népesség demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságairól. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 107–145.

- KÖBLÖS JÓZSEF (szerk.) (2006): *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Forrásközlések* 9. Pápa, A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai.
- KÖVÉR GYÖRGY (1977): Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle*, (20)2. 247–259.
- KÖVÉR GYÖRGY (1998): Kultúra és etnicitás. In GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.
- Magyar Statisztikai Évkönyv, 1912* (1914). Új folyam, XX. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- MERÉNYI HAJNALKA (2004): A Pulszky-szalon. *Budapesti Negyed*, 46(4). 331–349.
- MIKLÓS IMRE (1937): *A magyar vasutasság oknyomozó története*. Vác.
- MILLISITS MÁTÉ (2006): A budapesti református egyházközösségek. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 303–465.
- NAGY ÁRON (2006): Budapest vallásföldrajza. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 65–105.
- PREPUK ANIKÓ (1997): *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20 században*. Történelmi Kézírókönyvtár. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- PÁTER ZOLTÁN (2006): Riesz Frigyes és a családunk. *Matlap, Ifjúsági matematikai lapok*, 10(6). 238.
- RADOS GUSZTÁV (1915): *König Gyula rendes tag emlékezete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RYBÁR ISTVÁN (1936): *Fröhlich Izidor ig. és rt. emlékezete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SÁRKÖZY MIKLÓS (2013): Vámbéry Ármin felnőttkori családi viszonyai – vázlat a Vámbéry családról. In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry konferencia Vámbéry tanulmányok*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely. 161–177.
- SÁRKÖZY MIKLÓS (2014): A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban. (Előzetes jelentés). In KELLER LÁSZLÓ (összeáll.): *Európából Ázsiába és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Vámbéry tanulmányok*. Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely. 31–60.
- SZABÓ PÉTER GÁBOR (2010): *A matematikus Riesz testvérek. Válogatás Riesz Frigyes és Riesz Marcell levelezéséből*. Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Századunk névváltoztatásai 1800–1893* (1893). Budapest, Hornyánszky Viktor.
- SZÓTS FARKAS (1907): Emlékezés Ballagi Mórról. *Protestáns Szemle*, 19(9). 563–570.
- Tudósítvány a Pannonhegyi Sz. Benedek-Rend Győri Főgimnáziumának 1859/60. tanévéről* (1860). Győr.

- URBANCSONK ZSOLT (2014): A Pulitzer család stratégiái a 18–19. században. In GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék. 121–136.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1905): *Küzdelmeim*. Budapest, Franklin Társulat.
- VOIGT, KARL HEINZ (2008): *Theodor Christlieb (1833–1889) die Methodisten, die Gemeindefortsbevegung und die evangelische Allianz*. Edition Ruprecht.
- WAKTOR ANDREA (1995): A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic itur ad astra*, 1995(1–2). 43–92.
- WAKTOR ANDREA (2006): A Ballagi család három nemzedéke. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 709–720.
- WELKER ÁRPÁD (2006): Vegyesházasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 147–171.
- WELKER ÁRPÁD (2007): Zsidó betérések protestáns felekezetekbe Pesten 1895 előtt. *Korall*, 8(27). 94–109.
- WERNER, KARL FRIEDRICH (1869): *Christian Gottlob Barth, Doktor der Theologie, nach seinem Leben und Wirken*, 3. Calw.

Akadémiai Levéltár I. fondcsoport, K 1235:5.

OSZK Gyászjelentés-gyűjteménye: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

FamilySearch.org: <https://www.familysearch.org>

Notzingen (Kreis Esslingen). Jüdische Geschichte: http://www.alemannia-judaica.de/notzingen_juedgeschichte.html

Az itt feltüntetett hivatkozott irodalmon kívül tanulmányunk megírásánál felhasználtuk, figyelembe vettük mindazon műveket és forrásokat is, amelyeket az adattári részben az egyes egyetemi tanárok szócikkjei végén elhelyezett forrás- és irodalomjegyzékben soroltunk fel.

TÖRTÉNETI ELITKUTATÁSOK – HISTORICAL ELITE RESEARCH

12

AZ ELTE TÁTK TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA TANSZÉK
ÉS A PROZOPOGRÁFIAI ÉS CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT
SOROZATA

SOROZATSZERKESZTŐ
KOVÁCS I. GÁBOR

A sorozatban megjelent kötetek:

- (1990): *Elit-bibliográfia. 2. kötet. Külföldi szakirodalom (1959–1989)*. Budapest.
- (1991): *Elit-bibliográfia. 1/a kötet. Klasszikus teoretikusok (magyar és angol nyelvű tárgymutatóval)*. Budapest.
- (1992): *Elit-bibliográfia. 1/b kötet. Neo-elitista irányzatok (magyar és angol nyelvű tárgymutatóval)*. Budapest.
- VIDA ISTVÁN – VÖRÖS VINCE (1991): *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949. (Életrajzi lexikon)*. Budapest.
- GERGELY JENŐ (1992): *A katolikus egyházi elit Magyarországon (1919–1945)*. Budapest.
- HORVÁTH BARNA (1993): *Forradalom és alkotmány (önéletrajz)*. Fordította: Nagy Endre, jegyzetekkel ellátta: Zsidai Ágnes. Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY (1993): *A multipozicionális gazdasági elit Magyarországon a két világháború között*. Budapest.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2012): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Összeállította: Kovács I. Gábor, Kiss Zsuzsanna, Takács Árpád. Budapest.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.) (2014): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. II.* Összeállította: Kovács I. Gábor, Takács Árpád. Budapest.
- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2016): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. III.* Budapest.

KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD (2018): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben. I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ösfái.* Budapest.

A Történeti elitkutatások – Historical Elite Research könyvsorozatának 2012-ben indult új folyama a polgári kori magyar tudáselit meghatározó csoportjainak, köztük az egyetemi tanároknak a családfáját, életrajzi adattárát és életútleírását közli. Az 1848 és 1944 között működött 1044 professzor egyékes séma szerint készült szócikkeit felekezeti-művelődési alakzatok szerint haladva közöljük.

Az első kötetben a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok adatait dolgoztuk fel. A második kötettől a református művelődési alakzathoz tartozó tanárokkal foglalkozunk, az egyes egyházkerületek területéről származók rendje szerint. A Tiszáninneni Egyházkerület után most az ország nyugati felén elhelyezkedő Dunántúli és Dunamelléki Egyházkerületekből elszármazott 54 professzor adatait gyűjtöttük össze. Azt tapasztaltuk, hogy közülük viszonylag sokan, 11 fő, tehát egyötödük zsidó származásúak. Jelen kötetünkben annak a 11 egyetemi tanárnak az életrajzi regiszterét és életútleírását adjuk közre, akik esetében az egyetemi tanár vagy a szülei az akkulturáció útján eljutottak a felekezetváltásig, s reformátusként keresztelkedtek meg.

Az adattári részben és az elemző tanulmányban is keressük az adaptáció külső jeleit, a hagyományos zsidó közösségtől való elszakadás mozzanatait, az akkulturációs utak változatait. Igyekszünk következtetni a motiváló, illetve a kényszerítő tényezőkre. Foglalkozunk az asszimilációval, a strukturális beolvadás döntő mozzanatának tartott felekezetváltással, a zsidó identitás legbelső magját jelentő felekezeti kötődés radikális elszakításával és a választott református felekezethez, a református felekezeti-művelődési alakzathoz való integrálódás módjával, mélységével és tartósságával.

ISBN 978-963-489-532-9

